

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка**

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИКИ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Випуск XII

Засновано 2000 року

*Рекомендовано Вченою радою
Інституту філології
22 березня 2005 року*

**Київ
Видавничо-поліграфічний центр
“Київський університет”
2005**

УДК 81.161.2
ББК 81.2 Ук-5

А 43 **Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика : Зб. наукових праць. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2005. – Вип. 12. – 160 с.**

У збірнику наукових праць аналізуються перспективні питання української синхронічної та діахронічної лінгвістики. Наукові праці розраховано на фахівців спеціальних філологічних, філософських, історичних дисциплін, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів України.

In the collected stories, the perspective questions of Ukrainian synchronic and diachronic linguistics are analysed. For experts in special philological, philosophic, historical disciplines; for teachers, post-graduates and students of the higher educational institutions

Рецензенти: **Л.М Паламар**, д-р пед. наук, проф.
 Г.І. Халимоненко, д-р філол. наук, проф.

Головний редактор: **Л.І. Шевченко**, д-р філол. наук, проф.

Редакційна колегія: **Г.П.Півторак**, чл-кор. НАН України, д-р філол. наук, проф.; **С.Я.Єрмоленко**, д-р філол. наук, проф.; **П.Ю.Гриценко**, д-р філол. наук, проф.; **Г.І.Халимоненко**, д-р філол. наук, проф.; **Л.О.Кудрявцева**, д-р філол. наук, проф.; **О.І.Ніка**, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); **Л.В.Шулінова**, канд. філол. наук, доц.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 5755 від 15.01.2002 р.

Збірник наукових праць є фаховим виданням із дисциплін філологічного профілю. Постанова Президії ВАК України від 12.06.02 № 1-05/6. Бюлетень ВАК України № 9 за 2002 р.

Адреса редакційної колегії: 01033, Київ, бульвар Т. Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології, тел. 239-33-66.

ЛІНГВІСТИКА В ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ СУЧАСНОГО НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Л.І. Шевченко, д-р філол. наук

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СВІТОВИХ МОВ І НАЦІОНАЛЬНА ПЕРСПЕКТИВА: ЛІНГВІСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ВПЛИВУ НА СИТУАЦІЮ

У статті аналізуються сучасні тенденції функціонування, а також прогресивного і регресивного статусу мов світу. Подано наукове обґрунтування ролі лінгвістики в перспективному розвитку української мови.

In clause the modern lines of functioning, and also progressive and regressive status of languages of the world are analyzed. The scientific substantiation of a role of linguistics in perspective development of the Ukrainian language moves.

Серед успадкованих модерною цивілізацією гуманітарних проблем минулого століття, що виявили тривожну тенденцію до загострення і навіть кризи в новому тисячолітті, є проблема присутності та можливості розвитку в сучасному цивілізаційному просторі мов етносів, народів і націй.

Гостро сформульована і доведена фактологією життя мов прогностична ситуація на найближче майбутнє дозволяє зробити неоднозначні висновки, що потребують і коментарів, і дії.

За даними дослідників, у світі на кінець минулого століття було понад 6000 мов¹. Відома й інша статистика, або, швидше, інший підхід до проблеми паспортизації мов. Український мовознавець С.В. Семчинський у лінгвістичному словнику енциклопедичного типу “Мови світу”, що готується до друку київським видавництвом “Довіра”, подає інформацію про існування і реальний комунікативний статус 3500 тисяч світових мов.

Публікації ЮНЕСКО оприлюднюють факти і визначають регресивну тенденцію, за якою вже сьогодні половина людства користується лише вісьмома мовами, тільки двадцять мов є операційними для сотень мільйонів людей, і це за ситуації, коли людська цивілізація щороку не долічується десяти мов². В'яч. Вс Іванов, із покликанням на дані М.Б. Вахтіна, С. Сільвера, І.Р. Міллера, твердить, що “більшість мов світу зберігається протягом

кількох поколінь тільки в маленьких групах носіїв мови переважно старшого покоління: зі 187 індійських мов Північної Америки 149 вже не виучуються дітьми”³.

Стурбованість людства гуманітарною проблематикою переростає в новому часі в занепокоєність **гуманістичним** змістом цивілізації. Як наслідок, з середини ХХ ст. мовні проблеми і права є однією з основоположних позицій Декларації прав людини (ст. 2). Проте, незважаючи на певні зусилля та міжнародні програми підтримки мов, які вмирають або знаходяться на межі вмирання, заклики інтелектуальної еліти про необхідність знайти дієві політико-соціальні механізми для хоч би збереження status-quo мов світу, і навіть всупереч емоційному радикалізму антиглобалістів, коло світових мов постійно звужується. Багато з них втрачають функціональну повноту, рівноправні комунікативні позиції, а отже і реальну можливість увійти у світовий інформаційний простір.

Так, влітку 1962 р. В'яч. Вс. Іванов записує останню старуху, яка говорить енісейською югською мовою; в 1994 р. залишається лише одна особа, яка говорить мовою сер рано. Аналогічною є ситуація з деякими іншими американськими індійськими каліфорнійськими мовами, айнською, фінно-угорською лівською мовою, що нею в середині минулого століття ще говорило ціле село біля входу до Ризької затоки, а на початок нового століття залишилося лише кілька носіїв мови⁴. Лінгвісти, соціологи і політологи інтерпретують ситуацію з різних світоглядних і фахових позицій, де аргументами в аналізі часто є емоційно домінуючі, бажані, а тому і передбачувані критерії прогресивного розвитку мов, а отже і їхньої перспективи. На жаль, ці критерії не завжди є реалістичними.

Для гуманітарної науки давно усвідомленим є комплекс ідей щодо співмірності мовних систем і особливого характеру відображення в них специфічно пізнаного світу. Сформульовані в лінгвістичних термінопоняттях концепції про етнонаціональну картину світу, що дістали нового розвитку та аргументації в сучасному мовознавстві, переважно спираються на особливу методикою систематизації та аналізу мовних явищ. Науковий прогноз щодо присутності / несутності специфічної системи вербалізованих уявлень народу (етносу) про світ у близькій чи далекій цивілізаційній перспективі залишається іншим, неузгодженим за предметністю об'єктом лінгвістичного

спостереження. Між тим, на наш погляд, логічно було б скорелювати розуміння унікальності словесного спектрального осягнення світу різними етносами, цивілізаціями і культурами з масштабом їхніх функціональних можливостей і комунікативним майбутнім.

Витіснення на комунікативну периферію функціонально обмежених мов (у силу різних історико-культурних причин) породжує й іншу, парадоксальну, але глобально виявлену тенденцію: за Б. Уоллрафом вже до середини ХХІ ст. зменшиться роль англійської мови у світі⁵. Гостроконкурентне середовище вербалізованих комунікативних світів відбиває в такому разі реалії цивілізації, де чисельність носіїв мови є одним із факторів, який впливає на домінуючу тенденцію розвитку. У цьому аспекті показовою є статистика-прогноз The English Company U.K. щодо чисельності мовців найбільш поширених мов світу. У 2050 році говоритимуть:

китайською мовою – 1384 млн. осіб
хінді й урду – 556 млн. осіб
англійською – 508 млн. осіб
іспанською – 486 млн. осіб
арабською 482 млн. осіб⁶.

Враховуючи світову демографічну, соціальну, культурну та міграційну ентропію, наведені цифри можуть бути ще й дуже оптимістичними. Вже сьогодні, за даними перепису Сполучених Штатів 2000 р., спостерігається збільшення кількості іспаномовних американців у великих містах країни, що враховано в мовній політиці і відповідно практиці Білого дому.

Екстралінгвальні обставини побутування мов у сучасному світі потребують нової дослідницької компетенції, особливо з урахуванням реалій інтелектуального і геополітичного розвитку народів. Економічні, наукові, соціальні та культурні досягнення є чинниками, що визначають стан, статус і перспективу тієї чи іншої мови. De facto дослідники сучасних світових мов визначають, що ідея melting pot – котла для змішування світових мов, які мають бути врешті замінені американською англійською – зазнала поразки. Прямолінійно співвіднесена з глобалізацією і комп'ютеризацією ніби-то універсальна тенденція до уніфікації вербалізованого в різних мовних системах світу спирається на лінійні за характером цивілізаційні гіпотези. Інтелектуальні інтенції народів,

парадоксальність історії в таких методологічних розрахунках не враховуються, або враховуються недостатньо.

Між тим культурна історія домінантних світових мов не є однозначною і простою. Зокрема можна назвати ситуацію з поширенням і реальним функціонуванням російської мови в різних комунікативних просторах – в сучасному світі, на пострадянських теренах, в Російській Федерації, яка потребує в коментуванні врахування багатьох екстра- й інтралінгвальних чинників. І коли з'ясовується мовна ситуація у світі та її прогноз на найближче майбутнє, то вже сьогодні серед головних мов індоєвропейської сім'ї російська мова посідає за загальним числом мовців шосте місце у світі (275-277 млн. осіб, відповідно першою мовою вона є для 165-167 млн.) після іспанської, англійської, бенгальської, хінді та португальської. Українська ж у цій класифікації посідає тринадцяте місце з числом мовців у 41-47 млн. осіб⁷. Якою мірою наведені дані спираються на реалії сучасного політико-соціального і культурного життя, в тому числі національного будівництва нових незалежних країн пострадянського простору? Чи можливо говорити про змішування української / російської мов, коли йдеться про нові історико-політичні обставини побутування народів, будівництва їх національної культурної свідомості? Чи правомірно вибудовувати оптимістичний проноз національного ренесансу на бажаних, романтизованих уявленнях про стихійне відродження української мови в історично і політично змінених обставинах? Якими є статус і роль лінгвістики в гуманітарній перспективі сучасного українського суспільства? Чи науково обґрунтованим і продуктивним є лінгвістичний складник гуманітарної політики української держави?

Сформульовані питання виникли не сьогодні і розглядаються не тільки мовознавством. Синкретизм наукового знання дозволяє узгодити дані і виробити гармонізовані підходи до подолання *homo sapiens* однаковою мірою небезпечних тенденцій – і до уніфікації мовної свідомості людства, і до консервації нерівноправного комунікативного статусу різних мов і культур. Неоднакові мотивації, способи наукового опису і можливості осягнення багатоманітності вербалізованого представлення світу мають узгоджуватися з розумінням унікальності соціальних континуумів за етнокультурною ознакою, їх неповторність не тільки в часі психологічному, але і в часі історичному. Людство в ідеалі мало б прагнути порозуміння, а не конфлікту цивілізацій, культур і мов. Не можна не погодитися з

думкою про те, що “подолання тенденції до різкого скорочення числа мов є однією з досить важливих задач мовної політики того об’єднаного людства, про яке можна мріяти в час сучасного небезпечного загострення релігійних, етнічних і мовних конфліктів”⁸.

Питання і в тому, яке місце в драматичних колізіях світової історії співіснування і співрозвитку мов належить українській мові, за аргументами прийнятою тезою – високорозвиненій, функціонально самодостатній і такій, що має оптимістичний прогноз перспективи і розвитку? Бажане, сподіване і вимріяне належать швидше до рефлексії, сфери емотивної, а не концептуальної, логічно впорядкованої і фактологічно розробленої. Лінгвістика в такому разі є науковою галуззю, а водночас й інструментом пізнання, який дозволяє додати системних аргументів на користь футурального ренесансу української мови. Зрозуміло, за умов консенсусу наукового, соціального і політичного.

Найбільш актуальними і дискусійними для українського суспільства сьогодні є питання державного статусу української мови, політизована проблема двомовності, забезпечення освітніх функцій української мови, формування конкурентного комунікативного простору, що має узгоджувати і гармонізувати духовні, соціальні та економічні потреби модерної нації. У колі пріоритетних проблем розглядаються мовно-інформаційні технології, здатні забезпечити присутність української мови, української держави в національних засобах масової інформації, а отже визначити комунікативну компетентність мови, її цивілізаційний потенціал. Світова динаміка розвитку Інтернету, інформації на електронних носіях вимагає переформулювання проблеми з власне технологічної і прикладної (з погляду традиційних мовознавчих уявлень) на проблему лінгвістико-соціального і державного планування. Названий аспект дозволяє аргументувати позицію щодо взаємозалежності розроблених і активованих комунікативних стратегій та технологій в націо- і світовому інформаційному просторі, що спираються на українську мову, та здатністю її конкурувати з міжнародними мовами і далі – культурами, соціумами, політичними і державними інституціями людської спільноти.

Статус лінгвістики, такими чином, об’єктивно екстраполюється в соціополітичну сферу проблеми національної безпеки держави, визначає пріоритетність науки про слово, формує гуманітарну перспективу нації та суспільства.

¹ Бжельжак-Бабік, Ранка. 6000 мов: спадщина в бойовій готовності // Кур'єр ЮНЕСКО. – 2000. – Черв.-лип. – С. 18-19; Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. – К., 2001. – С. 21; Ethnologue: Languages of the World. Vol. 1-2.14 ed.: SIL International, 2002 (www.ethnologue.com); Иванов Вяч. Вс. Лингвистика третьего тысячелетия. Вопросы к будущему – М., 2004. – С. 89; ² Бжельжак-Бабік, Ранка. – Зазнач. праця. – С. 18-19; ³ Иванов Вяч. Вс. Зазнач. праця. – С. 89; Вахтін Н.Б. Языки народов Севера. – СПб., 2001; Silver S., Miller W.R. American Indian Languages: Cultural and Contexts. Tucson: The Univ. of Arisona Press, 1997; ⁴ Иванов Вяч. Вс. Зазнач. праця. – С. 89-90; ⁵ Wallraff B. What Global Language // The Atlantic Montly. 200. № 11 (Digital ed. theatlantic.com/issues/ 2000 /11 / wallraff. htm); ⁶ Цит. за Иванов Вяч. Вс. Зазнач. праця. – С. 90; ⁷ Цит. за Иванов Вяч. Вс. Зазнач. праця. – С. 93-94; ⁸ Иванов Вяч. Вс. Зазнач. праця. – С. 99.

О.І. Ніка, канд. філол. наук

„МОЖЛИВИ СВІТИ” І МОВНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ

Визначається інтеграція лінгвістики і логіки в ідеї „можливих світів”.

Integration of linguistics and logic in an idea is determined „possible worlds”.

Теорія „можливих світів” виявилася перспективною концептуальною основою для аналізу пропозиційних установок, інтенціональних контекстів та інших аспектів дослідження в сучасній модальній логіці, напрямку, що активно розвивається особливо в останні десятиліття. Інтеграція лінгвістики і логіки, філософії доводить, що актуалізація різнотипних модальних логік із власними термінопозначеннями та продуктивними ідеями знаходить продовження і підтримку в лінгвістичній аргументації, у свою чергу, лінгвістика вдається до значень слів природної мови, а отже, доповнює „ідеальні”, сконструйовані поняття модальної логіки.

Змістова інтерпретація модальних засобів може бути представлена в напрямку семантики „можливих світів”, ідеї, що була сформульована і розвинута в логіцистичних дослідженнях, але за своєю суттю має фундаментальне значення, оскільки відображає онтологічні та епістемологічні підвалини людського життя.

Сутність теорії „можливих світів”, як і її лінгвістичне „продовження”, знаходять мотивацію в розвитку логіцистичних ідей, авторській інтерпретації цього концептуального конструкту. У дослідженні звернення до історичних аспектів виникнення і методологічного розширення поняття „можливих світів” у „чистій” логіці має внутрішню цілісність, оскільки ілюструє концептуальну основу для характеристики основних понять логіки у площинах альтернативності/неальтернативності і – в розвитку такої ідеї – до інтерпретації цієї опозиції в концептах модальних реляцій і констант. У цьому разі ставиться за мету проілюструвати не увесь конструктивний хід розвитку модальної логіки, побудованої на основі „можливих світів”, як логічних обрахунків із уведенням модальних елементів модельних структур, а принципово визначити засадничість пропонованого осмислення поняття „можливих світів”, що увиразнює аспекти пізнаності модального як суб’єктного, індивідного. За таким підходом у першу чергу акцентується увага на теоретичних „розширеннях” цього поняття, що знаходить відображення у намаганнях відшукати методологічні нюанси як у нових поняттях, окремих відгалуженнях модальної логіки, так і в особливостях процедурного виведення. Аналіз таких теоретичних „кроків” модальної логіки цікавить дослідника з погляду „оптики” дослідження індивідного концепту, ступенів концептуальної наближеності до осягнення конкретизованого суб’єкта, модифікацій модальнологічних побудов у природній мові та ін.

Виникнення поняття „можливих світів” пов’язане з іменем Г.В. фон Лейбніца і відповідно до традиції, яка веде свій відлік від цього дослідника, ключові поняття логіки – „можливість”, „неможливість”, „необхідність” – визначають: можливість P (де P позначає стан справ, пропозицію) як істинність P у деяких (насамкінець, одному) можливих світах; неможливість P – як хибність P в усіх можливих світах; необхідність P – як істинність P в усіх можливих світах.

Актуалізація цієї теорії „можливих світів” викликана розвитком модальних та інтенціональних логік, де в різних дослідницьких інтерпретаціях акцентуються альтернативність, співвіднесеність і множинність „можливих світів”, індивідуальні константи чи реляції та ін.

Поняття „можливих світів” застосоване С. Кріпке і Р. Монтегю до апарату логічного аналізу. Викладаючи особливості

семантичної теорії модальних логік, яку зокрема було побудовано для квантифікаційного розширення Льюїсівської $S5$, С. Кріпке¹ вводить поняття модельної структури, до складу якої введено елемент k на позначення множинності всіх „можливих світів”. Для введення кванторів він виходить із теоретичного положення, за яким асоціює з кожним можливим світом певну сукупність індивідів, які існують у реальному світі. Основна мета цієї теорії модальних логік полягала в тому, аби проілюструвати, довести взаємозв’язаність різнотипних суджень, увиязнити можливості їх інтерпретації в категоріях „істинно”/„хибно”: „Якщо H_1 і H_2 є двома світами, то $H_1 R H_2$ інтуїтивно означає, що H_2 можливий щодо H_1 , тобто що кожне судження істинне в H_2 , можливе в H_1 ” (де R позначає рефлексивне відношення)².

Уведення до символів модальної логіки списку індивідних змінних призначалося для застосування теорії до інтенціональної логіки і кваліфікації пропозиційної семантики, тобто проведення процедури модальних модифікацій у межах логічної семантики.

Продовжуючи свої міркування про взаємозалежності сукупності „можливих світів” чи одного з „можливих світів” та їх індивідного включення, С. Кріпке формулює висновок, що не набув загального визнання в логічних дослідженнях, проте дозволяє будувати на цій основі теорію про кваліфікації індивідної множинності (у процесі логіко-семантичного моделювання вводить позначку ψ (n) на позначення всіх індивідів, що існують в N) чи одиничності в теоретичному дискурсі „можливих світів”.

Принципове значення для теоретичного розширення сформульованої ідеї „можливих світів” мала теза, яка, проте, не була розгорнута в дослідженні С. Кріпке: „ ψ (n) не обов’язково повинно бути однією і тією ж самою множинністю для різних H , бо інтуїтивно зрозуміло, що в світах, відмінних від реального світу, деякі актуально існуючі індивіди можуть бути відсутні, у той час як можуть з’являтися нові індивіди, подібні, наприклад, Пегасу”³. У логічних побудовах він аналізує значення, коли змінній x приписано значення з іншого світу H' , а не з H .

Уведення нереальних індивідів, що належать одному чи декільком „можливим світам”, із погляду логічних підстав виведення ставить під сумнів питання про істинність судження, яке включає до свого складу таку позицію, оскільки вибудовує в один ряд різні за своєю основою – реальний (що є основою цієї теорії) чи нереальний –

інші „можливі світи”. У такий спосіб визначена на основі істинності чи хибності концептуальна ідея про „можливі світи” як альтернативні або безальтернативні знаходить продовження в „логічному розширенні” істинного значення, певному логічному допусту до його витлумачення в категоріях модальної логіки. Із цього погляду С. Кріпке гіпотетично моделює відповіді на цю своєрідну логічну дилему, виходячи з переконань і уявлень своїх попередників та сучасників про теоретичний конструкт „можливих світів”: „Фреге і Струсон не приписали би цьому твердженню істинного значення; Рассел зробив би це. У зв’язку з цілями модальної логіки ми вважаємо, що різні відповіді на це питання представляють альтернативні угоди. Усі вони логічні.”⁴. Окрім питання про істинне значення $A(x)$, яка включає вільну змінну x , у світі H , якщо змінній x приписується індивід, який не належить до цього світу, пропонуються зміни модальної пропозиційної логіки, як і питання про істинність A в усіх можливих світах.

Такий напрямок розширення розгляданої теорії наводиться тут з метою показати додаткову угоду щодо визначення істинності, проте насправді має ширші перспективи аналізу в мотивації „можливих світів” як таких, що виникли як мисленнєві, уявні конструкти людини про „неможливе можливе”.

Істинність чи хибність є основними поняттями, через які визначається специфіка можливості, неможливості, необхідності в теорії „можливих світів”. У процесі аналізу розглядається характеристика речення чи судження крізь призму істинності-хибності, відповідно, це не може бути безпосередньо перенесене на стан справ (P), а отже, якщо в природній мові мають на увазі саме можливість, неможливість чи інші характеристики P , то адекватним способом увиразнення цієї особливості є формулювання основних понять модальної логіки не за допомогою істинності-хибності, а через *має місце, є*.

Інший аспект розвитку теорії „можливих світів” у модальній логіці продовжено в дослідженнях Р. Карнапа та Я Хінткіки. Праця „Значення і необхідність” Р. Карнапа розглядала логічне поняття необхідності в концептах теорії семантики „можливих світів” і відповідно до уявлень про його характерні властивості трактувала істинність речення „необхідно, що A ” як істинність A в усіх можливих світах. Разом із тим у його роботі з семантики і модальної логіки поняття „можливого світу” релятивізується за співвіднесенням

із множинністю таких можливих світів істинного значення „необхідно A ”: „необхідно A ” істинно в світі H , якщо і тільки якщо A істинне в усіх світах, можливих відносно A ”.

Протиставивши істинність логічну та істинність фактичну як логічну необхідність і логічну можливість, він співвідносить логічну необхідність з описом стану в усіх можливих світах. У цьому разі опис станів трактується як своєрідна понятійна і термінологічна новація Р. Карнапа в осмисленні та представленні теорії „можливих світів” у дослідженнях із модальної логіки. Відповідно до Карнапівського розуміння, „можливі світи” інтерпретуються як „описи станів”, множинність альтернативних світів або альтернативних „станів” світу.

Уведене Р. Карнапом поняття індивідного концепту, одного з центральних термінів модальної логіки, трактується як вивідне саме за допомогою описів стану в усіх можливих світах: „будемо розглядати будь-яку однозначну відповідність описів стану в S_2 індивідним сталим (іншими словами, будь-яку [однозначну – Ред.] функцію опису стану, яка має індивідуальні постійні своїми значеннями), як такі, що представляють індивідний концепт, який відноситься до S_2 ”⁵. На відміну від С. Кріпке, у цій концепції індивідуальні реляції в модальних реченнях інтерпретуються як такі, що належать до індивідних концептів.

Стандартні семантики С. Кріпке і більш загальні Р. Монтегю виявилися неадекватними для аналізу пропозиційних установок, тобто відношень індивіда, особистості до стану справ, у першу чергу це стосувалося контекстів з епістемічними операторами. Одним із перших Я. Хінтікка системно розробив епістемічну логіку, у тому числі увівши під цю основу інтерпретацію теорії „можливих світів”. Прирівнявши модальності в широкому розумінні цього слова до пропозиційних установок, він схарактеризував те, що стосується вираження або опису стану, чи установки індивідуума, як особисті модальності. До них належать такі поняття як надія, знання, віра, очікування, бажання та ін., які „у процесі їх операторного трактування варто релятивізувати щодо деякого суб’єкта”⁶. Звідси і вибір адекватного способу опису реляцій, що узагальнюється за допомогою модельних множин⁷. У загальному вигляді цей спосіб виявився не новим, проте ж альтернативна множинність уточнювалася за епістемічною шкалою: „з абстрактного погляду модального логіка, говорити про те, що a знає W , – означає говорити

про множинність епістемічних a -альтернатив W ⁸. Ця думка про модельну множинність як теоретичне узагальнення і спосіб увиразнення індивідних змінних корелюється в дослідженнях із модальної логіки за якісною інтерпретацією індивідного складника в усіх „можливих світах”. Уже наведена в цьому дослідженні модельна структура з множинним показником S . Кріпке передбачала введення індивідної координати у вигляді сукупності індивідів, отже, реляційність ґрунтувалася на основі відповідного ступеня узагальненості індивідності, тоді як модельна множинність Y . Хінтікки альтернує „можливі світи” за епістемічністю суб’єкта.

Якщо Р. Карпап модифікує поняття „можливого світу” в термінологічному представленні опису стану, індивідних концептах, то Y . Хінтікка пропонує звернути увагу не на інтерпретації цього поняття як теоретичного конструкта в категоріях істинності, зокрема, необхідність прирівнюється до істинності в кожному можливому світі, а можливість – до істинності в деяких (одному) можливих світах. Принципово важливим і якісно відмінним від попередніх інтерпретацій поняття „можливих світів” стала його зорієнтованість на суб’єкта, точніше, епістемічного суб’єкта. Релятивізація „можливих світів” як доповнення істиннісного розуміння альтернативи всепредставлення чи вибірковості виявлення у витлумаченні необхідності і можливості (хоча й цей аспект визначається⁹) ілюструвала об’ємність параметрів розгляду поняття „можливих світів”, їх альтернативність і множинність, справді антропоцентричну зорієнтованість. У цьому разі в центрі уваги опиняються не абстрактні модальності у вигляді логічних виведень чи абстрагованих урахувань позиції мовця, а та сфера модальної інформації, яка увиразнює епістемічного суб’єкта.

З уявленнями Y . Хінтікки про „можливі світи” пов’язане потрактування співвідношень між можливими світами як альтернативних, у сукупному представленні – як множинності епістемічних альтернатив. За виведенням модальної логіки, це представлено в такий спосіб: „Якщо я розглядаю деякого суб’єкта, назвемо його a , у можливому світі W , то я можу помітити, що, опираючись на те, що йому відомо в світі W , цей суб’єкт зовсім не буде вважати кожний можливий світ альтернативою W . Для цієї ролі будуть підходити лише деякі з альтернативних світів. Я буду називати їх епістемічними a -альтернативами W ¹⁰. Теорія семантики „можливих світів” доповнюється інтепретаційною характеристикою

про те, що „не всі можливі світи рівноважливі для наших цілей”¹¹, і це логічно проектується на альтернативні „можливі світи”, актуалізовані щодо епістемічного суб’єкта.

Поняття альтернативності можливих світів проектується також на площину онтологічної інтерпретації модальності, оскільки йдеться про розуміння логіком можливих світів і як „можливих напрямків розвитку подій”¹².

У модальній логіці теорія „можливих світів”, що в загальному визначенні спроектована на характеристики індивідних реляцій, альтернативних станів світу, конкретизувала процедуру і методику аналізу таких індивідних концептів як власна думка, бажання, віра, необхідність, повинність, сумнів та ін.

Визначаючи теоретичні основи дослідження концептуальних систем, Р.І. Павільоніс ілюструє конструктивний аналіз речень власної думки в аспекті філософії мови. Із цього погляду дослідження речень із висловленою суб’єктом власною думкою потрібно проводити в термінах концептуальних систем, оскільки вони визначаються як системи інформації про світ. Цією інформацією володіють носії мови, що і відображає їх пізнавальний досвід. В інтегрованому вигляді „система власних думок” (якщо під власною думкою, за Р. Павільонісом, розуміти (істинну чи хибну) інформацію, якою володіє носій мови), визначена за інтенціональною природою смислу, співвідноситься з пізнавальним аспектом, оцінюванням рефлексій на навколишній світ, що в термінологічному представленні цього дослідника логічно знаходить відображення в „концептуальній картині світу”, яка становить зсумований і систематизований пізнавальний досвід індивіда. Залежно від того, якою є установка власної думки – об’єктивною чи суб’єктивною – визначають різноманітні ступені представлення пізнавального світу, що, відповідно, конститує „концептуальну картину світу”. „Система власних думок”, або „концептуальна картина світу”, увиразнює епістемічного суб’єкта, тоді як індивідний концепт Р. Карнапа вводить індивідну сталу як своєрідну абстракцію, обов’язкову умову логічного обрахування.

На думку Р.І. Павільоніса, у процесі теоретичного аналізу мови використання поняття „можливий світ” мотивується тим, що, „по-перше, стан речей в світі міг би бути іншим, ніж він є. По-друге, носії мови постійно, хоча, може бути, і неусвідомлено (у філософському чи логічному значенні терміна „можливий світ”)

мають справу з можливими світами як із тим, чому відповідають їх власні думки, бажання, віра, сумніви і т.д.”¹³.

Такий підхід проілюстрував інтеграцію лінгвістики і логіки, філософії, об'єднавши їх дані на основі пізнавальної діяльності індивіда, відзначив переваги такого типу досліджень, коли конструктивний аналіз, зокрема власної думки, включає її розгляд не в термінах семантики мови, а концептуальних систем. Втім, теорія „можливих світів”, що переважно використовувалася і розвивалася в логіцистичних студіях, стала релевантною для теоретичного аналізу мови.

У цьому разі сформульовані різні аспекти дослідження „можливих світів”, як вони склалися в логіці, відзначаються в їх проекції на мовну концептуальність. У логічному аналізі мови актуалізувалися пов'язані з цією теорією понятійні відмінності, що позначилося на розмежуванні сфер аналізу. Щодо першого, то сама дійсність така, що припускає чи не припускає різноманітні варіанти, за вже наведеною думкою Я. Хінтіки, „напрямок розвитку подій”. Цей напрямок розвитку теорії „можливих світів” характеризується як „об'єктивна властивість об'єктивної дійсності”¹⁴. Наявність чи відсутність альтернатив, а отже, наявність множинності „можливих світів” чи лише одного можливого світу, впливає з онтологічної характеристики, співвідноситься з об'єктивною модальністю, зокрема об'єктивною можливістю. Така характеристика виявляється нерелевантною щодо епістемічного суб'єкта, вона не впливає і не мотивується певними експлікованими інтелектуальними чи почуттєвими станами суб'єкта.

Інший напрямок дослідження теорії „можливих світів” визнає центробіжність епістемічного суб'єкта і на основі інтенціональних смислів маніфестує вербалізовану реляційність знання, віри, бажання, волі, власної думки та ін. До цієї групи інтенціональних слів (здебільшого йдеться про інтенціональні предикати) також належать модальні епістемічні предикати, які вводять у процедуру аналізу інтенціональних смислів додатковий модальний компонент, що визначає наявність чи відсутність в мислительній сфері (розумі) суб'єкта альтернатив, епістемічний стан без будь-яких переходів і висновків до відповідного стану справ, до об'єктивної дійсності.

Як і в попередньому випадку, альтернативність, що має мислительний характер, властива і для епістемічної, суб'єктивної можливості, як і для епістемічної модальності взагалі, що відрізняє її

від онтологічної. Суб'єктивна можливість зосереджена у вигляді альтернативних станів у розумі мовця, і мислительний характер існуючих альтернатив може мати або не мати місце в навколишній дійсності, до стану справ. Це відрізняє її від об'єктивної можливості, а також від неможливості і необхідності як таких, що не мотивовані розумовою діяльністю мовця.

¹Крипке С.А. Семантическое рассмотрение модальной логики // Семантика модальных и интенциональных логик. – М., 1981. – С. 27 – 40; ²Там само. – С. 28; ³Там само. – С. 29; ⁴Там само. – С. 30; ⁵Карнап Р. Значение и необходимость. Исследование по семантике и модальной логике. – М., 1959. – С. 267; ⁶Хинтиikka Я. Логика философии – философия логики // Хинтиikka Я. Логико-эпистемологические исследования. – М., 1980. – С. 35 – 67; ⁷Там само. – С. 44; Хинтиikka Я. Виды модальности // Семантика модальных и интенциональных логик. – М., 1981. – С. 41 – 42; ⁸Хинтиikka Я. В защиту невозможных возможных миров // Хинтиikka Я. Логико-эпистемологические исследования. – М., 1980. – С. 229; ⁹Хинтиikka Я. Виды модальности // Семантика модальных и интенциональных логик. – М., 1981. – С. 43; ¹⁰Хинтиikka Я. В защиту невозможных возможных миров. – С. 229; ¹¹Там само. – С. 228; ¹²Хинтиikka Я. Семантика пропозициональных установок // Хинтиikka Я. Логико-эпистемологические исследования. – М., 1980. – С. 74; ¹³Павиленис Р.И. Философия языка: проблема анализа предложений мнения // Вопросы языкознания. – 1981. – № 10. – С. 36; ¹⁴Шатуновский И.Б. Семантика предложения и нереферентные слова (значение, коммуникативная перспектива, прагматика). – М., 1996. – С. 174.

Н.В. Соловей, канд. філол. наук

ПАСИВНА ПЕРСПЕКТИВА ГОЛОВНОЇ ПРЕДИКАЦІЇ РЕЧЕННЯ ТА ГРАМАТИЧНІ СПОСОБИ ЇЇ ВИРАЖЕННЯ

Предметом статті є семантична перспектива речення, а саме, пасивна перспектива як її граматиіалізований варіант, в якому відображається специфіка мовної інтерпретації ситуації, що описується в реченні. Така ситуація подається у відповідності з осмисленням її прагматичним суб'єктом (тим, хто говорить або пише).

The topic investigated concerns the role of the passive voice in coding participants and situation of discourse. The results of this research will

help to expand the grammatical and communicative competence of learners of English (for special purposes as well).

Характерною особливістю речення – мінімальної комунікативної одиниці мови, яка формує і визначає її одиницею повідомлення, прийнято вважати предикативність – граматичне вираження предикації, яка встановлює зв'язок предмета та ознаки певного речення з конкретною ситуацією і відрізняє речення від просто номінативного поєднання слів¹. Предикативність дозволяє реченню поруч із номінативною функцією виконувати комунікативну функцію мови, тобто ставати одиницею повідомлення.

Існуючі погляди на сутність поняття предикативності прийнято зводити до трьох основних: денотативної (семантичної), логічної і синтаксичної, що полягають відповідно: 1) у співвіднесенні висловлювання з конкретною ситуацією; 2) в поєднанні суб'єкта з предикатом, який позначає предмет думки та ознаку, що нею наділяється суб'єкт, і 3) в поєднанні структурних членів речення – підмета і присудка, наділених певними граматичними характеристиками. Неважко відзначити, що три названих підходи до трактування поняття предикативності відображають різні аспекти одного і того ж явища.

Ми вслід за Ю.С. Степановим розглядаємо предикацію як абстрагований від модальних і часових характеристик зв'язок суб'єкта з предикатом, ознаки з субстанцією². В англійській мові поняття предикативності в такому його розумінні має безпосереднє відношення до поняття семантичної перспективи речення, особливості якої зумовлюються характером відношення граматичних і лексичних елементів його структури. Для опису граматичної перспективи речення істотними є такі категорії, як “вихідна субстанція”, “дія”, “субстанція, охоплена дією”, а для синтаксичної перспективи – поняття “інтенційного відношення”, зв'язаного з характером логічних акцентів³, що стосовно до реляційного речення виявляється безпосередньо зв'язаним з особливостями стану предиката.

Варіювання перспективи англійських реляційних речень у випадку її “граматикалізації” пов'язано з перетвореннями стану його предиката. Граматичні категорії активу і пасиву дозволяють розглядати понятійне співвідношення суб'єкта, об'єкта і дії під різними кутами зору, або в різних перспективах: 1) з погляду суб'єкта

/ експерієнца, який виконує дію (активна перспектива) і 2) з погляду не суб'єкта, а іншого актанта, який потрапляє під дію чи стан, викликаний суб'єктом (пасивна перспектива).

Відповідно, якщо розуміти під предикативністю (або предикацією) категорію, яка проявляється у вигляді певного синтаксичного зв'язку між суб'єктом і предикатом речення і розглядати стан як категорію, яка вводить дієслово в предикацію⁴, то правомірно говорити про пасивний характер не тільки перспективи речення, але і його предикації.

Особливість співвідношення пасивної перспективи і пасивної предикації в англійській мові полягає в тому, що перша визначається через другу. При пасивній перспективі речення організація його лексичного і граматичного матеріалу показує, що будь-яка особа чи предмет, які перебувають в контекстуальному центрі уваги (відповідно, не завжди граматичний підмет), було зачеплено, зачіпається або буде зачеплено певною зовнішньою дією збоку⁵. Пасивна предикація розуміється більш вузько – як структура граматичного предиката, яка вказує на те, що на граматичний суб'єкт спрямовано дію, що він зачеплений (був, буде зачеплений) дією, яка називається в предикаті.

Співвіднесення пасивної перспективи і предикації зумовлено типологічними особливостями конкретної мови. Так, російська, українська, чеська та ін. належать до числа тих мов, в яких пасивна перспектива не обов'язково виражається пасивною предикацією. Іншими словами, в таких мовах пасивна перспектива виявляється в реченнях як з пасивною, так і з активною формою стану дієслова-присудка, наприклад, рос.: *Меня критикуют*; укр.: *Мене критикують*; чеськ.: *Joem kritigoven* та ін. Такі речення відомі в традиційній граматиці як неозначено-особові з активною формою стану дієслова-присудка. В цьому плані названі мови відрізняються від англійської, особливість якої полягає в тому, що пасивна перспектива тут виражається, як правило, пасивною предикацією.

Використання поняття пасивної перспективи виявляється плідним для мов із відсутністю морфологічного пасиву, де, відповідно, не може бути пасивної предикації. Прикладом такої мови є угорська, в якій пасив зустрічається досить рідко і в якій російським пасивним реченням відповідають конструкції з активною формою стану дієслова-присудка, конструкції з неозначеним підметом⁶.

Що стосується англійської мови, то пасивна перспектива речення може тут отримувати маркування, як, наприклад, у випадку її вираження граматичною формою пасивного стану дієслова-присудка (приклад 1), так і залишатися немаркованою при її вираженні непрямими – лексичними і лексико-граматичними способами (речення 2-4):

- 1) *I was carried off my feet by his volubility* (Durrell);
- 2) *He is very popular in our city;*
- 3) *She was temporarily the center of all attention* (Fitzgerald);
- 4) *There was a bureau in it, and a three-cornered arm-chair, but no books were visible* (Gaskell).

Отже, в сучасній англійській мові пасивна предикація і, відповідно, пасивна перспектива, властива реченням із доцентровою орієнтацією процесу, що в них називається, може виражатися не тільки категоріальними (граматичними), але й некатегоріальними (неграматичними) способами, в тому числі і дієслівними похідними, які ідентично трактують відношення між семантичними категоріями суб'єкта, дії (стану) та об'єкта.

Речення з пасивною предикацією, яка виражає їх пасивну перспективу, належать до семантичних типів реляційних і реляційно-детермінантних речень, які побудовані за різними структурними схемами (моделями) і розрізняються як дієслівні, ад'єктивні, а також дієслівно- і ад'єктивно-іменні речення, особливості формальної репрезентації яких зумовлені внутрішньо і міжмоделним варіюванням.

Категоріальний спосіб вираження перспективи речення пов'язується з граматичними формами предиката стану, що дозволяють розглядати співвідношення суб'єкта, об'єкта і дії в різних перспективах: а) з боку суб'єкта (активна перспектива) і б) з боку не суб'єкта (пасивна перспектива). Категоріальний спосіб вираження безпосередньо зумовлений наявністю в граматиці категоріальних значень, тобто інваріантних значень, властивих граматичним класам і одиницям, що мають властивість обов'язковості.

Значення стану дієслова, вираженого опозицією формальних дієслівних форм, є обов'язковими для транзитивного (перехідного) дієслова і, відповідно, повинні бути віднесені до категоріальних значень. Що стосується значень стану дієслівних похідних, то слід зауважити, що до граматичного рівня речення вони не належать, оскільки дієслівні похідні, будучи одиницями словника, а не

граматичними формами, здатні виражати пасивне значення лише опосередковано. В корпус некатегоріальних способів вираження пасивної перспективи входять також іменники і прикметники типу *pet*, *popular*, *familiar* та ін., які не пов'язані словотвірними відношеннями з дієсловом, але мають у своїй семантиці категоріальну ознаку пасиву. Наприклад:

She is very popular, though she is no longer young (Lawrence);
Eunice is the teacher's pet (Book of Synonyms).

Пасивна перспектива, представлена пасивною предикацією, вираженою як пасивними формами дієслова-присудка (граматичним пасивом), так і іншими засобами, характеризується центробіжністю процесу (дії, стану), що виражається предикатною лексемою, відсутністю агенса в позиції граматичного підмета. Семантична перспектива речень з пасивною предикацією, вираженою як дієсловом у пасивному стані, так і за допомогою дієслівних похідних із пасивним значенням, визначається підметом-об'єктом, має ідентичну природу.

Вивчення будь-якого мовного явища прийнято пов'язувати з його функціональним призначенням. Отже, важливим моментом у вивченні пасивної перспективи речення, у тому числі і вираженої граматично, є встановлення особливостей функціонування таких речень в умовах конкретних мовленнєвих актів. У даному випадку слід звернути увагу на існування між реченнями з пасивною перспективою розходжень в аспекті властивої їм комунікативної інтенції, тобто орієнтації речення на вирішення того чи іншого прагматичного завдання.

Теорія мовленнєвих актів розглядає мовленнєве спілкування комунікантів як один із різновидів цілеспрямованої поведінки, що підпорядковуються певним правилам. В мовленнєвому акті висловлювання прийнято розрізняти три аспекти, тобто, в ньому розрізняються три акти, здійснювані мовцями: 1) акт власне проголошення речення (локутивний акт); 2) пропозиціональний акт (що включає акт референції, тобто залучення в зону розгляду певних об'єктів, і акт предикації, тобто приписування властивостей цим об'єктам); 3) ілокутивний акт: вираження ствердження, обіцянки, прохання, подяки, наказу, поради, запитання і т.д., тобто реалізація комунікативного наміру мовця⁷.

Що стосується семантичної перспективи речення-висловлювання, то його характер далеко не в останню чергу

пов'язаний із використанням речень у контекстах певних мовленнєвих (ілокутивних) актів. Правомірно в цьому випадку говорити про існування прагматичних обмежень уживання того чи іншого стану, що визначає перспективну організацію речення, вибір якого залежить від прагматичного типу речення. Висловлювання різного комунікативно-інтенціонального змісту (наприклад, висловлювання з ілокутивною силою обіцянки та ін.) можуть не тільки “дозволяти”, але і блокувати використання відповідних форм дієслова стану.

Пор. промісиви: “*You’ll be let in*” і “*They’ll let you in*”; перформативи: “*Visitors are requested not to touch the exhibits*” і “*I beg your pardon*”⁸.

Закономірності відношень між пасивною перспективою речення, вираженою пасивною формою стану дієслова-присудка і прагматичним типом речень такі, що констатив і квеситив не мають обмежень у вираженні центробіжності процесу (дії, стану). Використання констативних виразів із пасивною перспективою в контекстах мовленнєвих актів з ілокутивною силою прохання може відповідати інтересам адресата, тобто впливати з принципу ввічливості. Наприклад, як зазначає Р. Лакофф, вихований дворецький, запрошуючи до столу, скаже “*Dinner is served*”⁹. Що ж стосується промісива, менасива і перформатива, то вони, залежно від конкретних умов, здатні включати дієслово як в активному, так і в пасивному стані. Пор. перформатив: *The man is ordered to come in*. Пор. російські перформативні висловлювання з пасивною перспективою: *Объявляется перерыв. Вы уволены*. Пасивна перспектива в таких висловлюваннях дозволяє автору дії, названого у виразі дієсловом у пасивній формі, залишитися “за кадром”. Пор. перформативні висловлювання з активною перспективою: *Я объявляю перерыв. Я увольняю вас*.

В директивних висловлюваннях можливість використання перформативного дієслова в пасивній формі після попереднього **it** також дозволяє уявити поведінку, вимогу в безособовому вигляді, наприклад: *It is demanded that you should leave at once*.

Перформативні висловлювання з пасивною перспективою відрізняються конструктивною неповнотою, оскільки в них представлено перформативне дієслово і не всі його валентно зумовлені актанти. У поверхневій структурі висловлювання не отримує вираження актант, що відповідає особі-виконавцю дії,

названого у пасивному стані, наприклад: *You are invited into the hall (by whom?) Passengers are requested (by whom?) to fasten the belts.* Такі висловлювання прийнято вважати варіантами вихідних перформативів, у яких вербально представлені всі їх компоненти.

У реченні, яке формується на основі пропозиції, багатокомпонентні логічно рівноправні відношення, що фіксуються у ній, постають у вигляді двокомпонентної структури, що включає суб'єкт і предикат. Привнесений людською свідомістю поділ структури, вираженої у реченні думки на суб'єкт і предикат, корелює з виділенням у реченні складу підмета і складу присудка. Суб'єктно-предикатна структура речення, що виражає пропозицію, визначає, відповідно, вживання одного із елементів реляційної структури пропозиції (xPy) в позиції граматичного суб'єкта, а решти – предиката (присудка). Вибір підмета і пов'язаної з ним форми присудка безпосередньо зумовлений вимогами комунікативного динамізму, що відображає комунікативну значущість членів речення, а також структурними особливостями конкретної мови.

Варіювання способів мовного структурування ситуації, що відображає так звану емпатію мовця, тісно пов'язане, відповідно, з логіко-синтаксичними особливостями висловлювання, кількістю і характером аргументів предиката – партиципantів, семантичних актантів описуваної у реченні ситуації, – а також можливістю різноманітного семантичного заповнення синтаксичних позицій і передусім – позиції підмета. Оскільки члени пропозиційного відношення є логічно рівноправними компонентами, потенційно будь-який із іменних термів пропозиції може стати підметом висловлювання, якщо відсутнє блокування з боку лексичної структури мови¹⁰. Семантичне варіювання підмета забезпечує зміну перспективної структури реляційного речення. Можливість представлення в різних ракурсах пропозиційного змісту ситуації, що описується реляційними реченнями, базується на можливості перестановки аргументів предиката: xPy → yPx. Іншими словами, форми стану активу і пасиву, як вже згадувалося, представляють собою граматиалізовані способи вираження семантичної перспективи речень, що їх включають, і вона виступає відповідно як активна і пасивна. Відповідно, категоріальні способи вираження пасивної перспективи речення представлені граматичною категорією стану, суттю своєю пов'язаною з граматичною структурою реляційного речення.

Конструкція “суб’єкт + предикат + об’єкт” є граматичною формою з “позиційними функціями” суб’єкта та об’єкта¹¹. Денотативно-змістовою основою семантики цієї конструкції вважається відношення: “діюча особа, дія, предмет впливу”¹². Властивість речення як пропозиціональної функції, функції-висловлювання, аргументами якої є структурні значення членів речення, що оформляються у вигляді структурних типів речення, виражається в “сполученості підмета і додатка”¹³, що підтверджується рядом дериваційних перетворень стану.

Центром речення-висловлювання є дієслово, що називає ситуацію. Слід пам’ятати, що ще І.І. Мещанінов підкреслював, що “... дієслово є центром, навколо якого групуються пов’язані з ним визначники. Останні немислимі без дієслова, а дієслово втрачає свою силу без них”¹⁴. Значення граматичних категорій, у тому числі і категорії стану, що виражаються лише у реченні, залучаються у сферу дії предикативного відношення, залучаючи і певні зв’язані ними елементи – додатки, тобто елементи, що займають валетні місця дієслова.

Для характеру перспективи речення важливою є позиція прагматичного піку¹⁵, оскільки саме семантика граматичного підмета, тобто властива йому роль виконавця дієслівної дії (агенс) або особи, що піддається дії збоку (пацієнс), зумовлює ту чи іншу, активну чи пасивну перспективу, наприклад: *He could have put the money into savings* (Guin) → (He – агенс). *In the end they were interrupted by Nanny* (Austen) → (they – пацієнс).

Будучи позначенням носія ознаки, підмет речення характеризується мисленневою (онтологічною) предметністю, незалежно від способу вираження. Референтом підмета є особа, предмет, явище, ознака або ситуація, що сриймаються як предмет, тобто підмет завжди має референтність.

Одна з функцій суб’єкта полягає в тому, що він є “початковою точкою дискретних квантів інформації на лінійній осі дискурсу”. Суб’єкт ніби “відносить” до цієї точки систему відношень, що відновлюється предикатом. Тому не дивно, що саме граматичний суб’єкт виступає точкою відліку у побудові відношень або “орієнтацією”¹⁵. Важливою особливістю опису ситуації реченням із семантичною перспективою, вираженою граматичним пасивом, полягає у можливості невираження суб’єкта дії або переміщення його

у позицію прагматично менш значущу. Семантична функція пасиву правомірно пов'язується з нейтралізацією семантичного суб'єкта.

Що стосується характеру співвідношення одиниць семантичного і синтаксичного рівнів висловлювання, то деперсоналізація повідомлення, що існує при цьому, зумовлена реалізацією актантно-змінної функції пасиву, що полягає у зменшенні кількості синтаксичних актантів як, наприклад, у випадку двочленного пасиву, де семантичний суб'єкт лише мається на увазі: *No train could move unless the tracks were first inspected* (Steinbeck) → *No train could move unless the tracks were first inspected* (by X).

Речення типу *The house is not lived in; The bed is not slept in*, які є прикладами двочленного пасиву, характеризуються синкретизмом об'єктної позиції. Саме суміщення ролей локатива (спати де?) і об'єкта (спати на чому?) забезпечує іменникам типу *bed* можливість виступати в ролі суб'єкта пасивного речення.

У зв'язку з цим варто згадати справедливе твердження Дж. Лайонза про те, що англійські транзитивні дієслова, двовалентні за своєю природою, у пасиві поводять себе як інтранзитивні (моновалентні)¹⁶.

Таким чином, пасивний стан як граматичний засіб вираження пасивної перспективи характеризується 1) похідністю функції підмета; 2) факультативністю функції додатка і 3) зменшенням валентності дієслова.

В пасивній конструкції суб'єктна і об'єктна валентності її дієслівного компонента є обов'язковими лише на рівні семантики, на рівні синтаксису суб'єктна валентність є обов'язковою, а об'єктна – факультативною. Інакше кажучи, назва діяча при пасиві, потрапляючи у фінальну частину висловлювання, може набувати маргінального характеру, при цьому або фігуруючи в реченні, або редукуючись. Відзначаючи здатність підмета виражати й агенса, і пацієнса, В. Матезіус вказував на суттєве послаблення функції вираження агенса в англійській мові на користь функції вираження теми висловлювання¹⁷. Це означає, що іменна група в позиції підмета в пасивних реченнях, як і в реченнях з активною перспективою, характеризується тематичністю, а агенс може залишатися непередставленим у синтаксичній структурі речення. Існуюча в таких випадках деперсоналізація повідомлення може розглядатися як наслідок редукції синтаксичної об'єктної валентності транзитивного дієслова-предиката.

На відміну від актантно-змінної функції пасиву, його актантно-поєднувальна функція передбачає збереження одиниць семантичного і синтаксичного рівнів речення: *He was remembered by various ladies with a not unpleasant sigh* (Fitzgerald).

Спеціальну форму стану дієслова-присудка, що забезпечує вираження пасивної перспективи речення в англійській мові, прийнято називати також “дієприкметниковий пасив”¹⁸. У цьому випадку порушення кореляції “Агенс-підмет” здійснюється за допомогою допоміжного дієслова *be* і пасивного дієприкметника (тобто форми стану дієслова) не лише англійської, але й багатьох інших мов. В російській мові аналогічний ефект можна досягти також використанням зворотної форми дієслова-присудка. Наприклад: *Здание строится. Проект разрабатывается* та ін.

Варіювання семантичної перспективи речення, що забезпечується використанням форм стану дієслова-присудка, базується на трансформації активних конструкцій в пасивні і навпаки. С.Д. Кацнельсон називає перетворення активу в пасив засобом інтенціональної деривації. При пасиві зміщення інтенції маркується спеціальною формою предиката, комплемент перетворюється в суб’єкт (підмет), а колишній суб’єкт стає комплементом. Зміщення інтенції – це зміщення логічних акцентів щодо ролі кожного учасника ситуації. У термінах теорії діатез – це зміна відповідності між одиницями семантичного і синтаксичного рівнів.

Варіювання перспективної організації предикацій, одна з яких виражена пасивною формою дієслова, забезпечує їх гнучкий зв’язок в одному реченні, цілісність і компактність вираження думки. Наприклад: *He rose to speak and was listened to with enthusiasm by the great crowd present*¹⁹.

If on Parnassus Top you sit

You rarely bite, are always bit (Swift).

Аналіз речень з активною і пасивною перспективою дозволяє зробити висновок про наявність відношень імплікації, що зв’язують граматичні форми стану дієслова (активні і пасивні) подібно до відношень, що зв’язують дієслівні лексеми. Справедливо, очевидно, припускати, що *x punished y* імплікує й імплікується реченням *y was punished by x*.

Що стосується зв’язку категорії стану і конверсивності, то це питання як і раніше залишається дискусійним. Одні автори вважають,

що пасивні і активні конструкції зв'язані конверсивними відношеннями. Так, на думку Т.П. Ломтева, стан – це не граматична і не лексико-граматична категорія, а окремий випадок граматичної категорії конвертованості відношень. Спеціальними граматичними формами вираження конверсивних відношень вважає форми дійсного і пасивного стану Ю.Д. Апресян. Протилежної думки дотримуються, проте, В.С. Храковський і В.В. Богданов. Як би не вирішувалася проблема зв'язку категорії стану і конверсивності, проте, той факт, що стан є граматичною категорією дієслова, що вводить його в предикацію²⁰, а варіювання граматичних форм стану активу і пасиву пов'язане з різним осмисленням мовцем описаної ситуації.

Аналіз використання речень із пасивною перспективою, що виражається граматичним пасивом, у мовленнєвій діяльності показує, що їх вживають для здійснення перформативних мовленнєвих актів, наприклад: 1) *Passengers are requested to cross the line by the footbridge.* 2) *Passengers are requested to fasten the seat belts*, які розглядаються як пасивні трансформи перформативів активної форми²¹.

Пасивна перспектива висловлювань з ілокутивною силою обіцянки (як і в наведеному вище прикладі) дозволяє виразити обіцянку в “знеособленому” вигляді, наприклад: *You'll be shown the way*, що іноді пояснюється правилами такту і ввічливості.

Така ж “недомовленість” властива і висловлюванням з ілокутивною силою попередження, яким властива пасивна перспектива: *Trespassers will be prosecuted.*

Наведені приклади актомовленнєвого використання висловлювань із пасивною перспективою вказують на існування безперечного зв'язку між характером перспективи/ предикації речення і його прагматичними особливостями.

¹Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. – М., 1981. – С. 61; ²Степанов Ю.С. Семиотическая структура языка// Известия Ан СССР. Сер. лит-ры и языка. – 1973. Т.32. – С. 343; ³Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л., 1972. – 216 с.; ⁴Медведева Л.М. Части речи и залог. – К., 1983. – С.44-46; ⁵Mathesius V. A Functional Analysis of Present Day English on a General Linguistic Basis. – The Hague-Paris, 1975. – P. 107; ⁶Зимек Р. Понимание пассивной перспективы предложения в чешской лингвистике // Проблемы теории грамматики залога. – Л., 1978. – С. 86; ⁷Падучева Е.В. Лингвистическая прагматика. – М., 1985.– С.23; ⁸Почепцов Г.Г. Прагматика предложения и залог //

Проблемы теории грамматического залога. – Л., 1978. – С. 102; ⁹Lakoff R. What You Can Do with Words // Proceeding of the Texas Conference on Performatives.– Arlington., 1977 – P. 88; ¹⁰Кацнельсон С.Л. Речемыслительные процессы // Вопросы языкознания. – 1984, № 4. – С. 9-11; ¹¹Кацнельсон С.Л. Типология языка и речевое мышление. – Л., 1972 – 216 с.; ¹²Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М., 1975. – С. 130; ¹³Холодович А.А. Проблемы грамматической теории. – Л., 1979. – С. 298; ¹⁴Мещанинов И.И. Проблемы развития языка. – Л., 1975. – С.287; ¹⁵Нунэн М. О подлежащих и топиках // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1982. – С. 356-375; ¹⁶Lyons Y. Semantics. – Cambridge, 1977. – P. 487; ¹⁷Mathesius V. А Зазн. праця – С. 101; ¹⁸Там само. – С. 107; ¹⁹Jespersen O. The Philology of Grammat. – NY., 1965. – P. 168; ²⁰Медведева Л.М. Указ раб.; ²¹Почепцов Г.Г. Предложение // Теоретическая грамматика современного английского языка. – М., 1981. – С. 276.

Калетнік А.А., асп.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ НЕОЛОГІЇ В НЕОКЛАСИЧНОМУ ТЕКСТІ

Стаття присвячена проблемі формування теоретичних підходів до аналізу природи і функцій неології в неокласичному тексті. Розглядаються актуальність, наукова новизна проблеми, перспективні методи аналізу, обґрунтовуються завдання дослідження.

The article is devoted to the problem of the forming of the theoretical approaches to the analysis of the nature and functions of the neologics in the neoclassical text. The actuality, scientific newness, problems and perspective methods of the analysis are examined and also argued in the context of the tasks of the linguistic research.

Лінгвістичний пошук нового часу, звернений до антропоцентричного змісту в науковому аналізі, визначає коло важливої дослідницької проблематики, що передусім актуалізує маніфестацію у слові художньої свідомості людини. „Через образне слово, через чуттєвий образ, через образний світ мистецтва людині судилося „вичитати” з реальності духовне, боже, потойбічне”¹, вербалізувати персоніфіковане бачення світу. Митець слова в колі сучасної лінгвістичної проблематики розглядається не лише як автор тексту (екстралінгвістичний складник аналізу), але і як його внутрішня мотиваційна домінанта, що визначає змістову, семантичну

і художньо-естетичну цілісність тексту. Мовознавча спрямованість аналізу, в такому разі, полягає в тому, щоб навчальну домінанту схарактеризувати, представити й інтерпретувати в термінах і поняттях лінгвістичної науки. Пріоритетним постає питання вихідних засад і концептуалізації мовознавчого аналізу художнього тексту, пошуку статусних критеріїв у лінгвістичному пізнанні феномена вербалізованої художньої свідомості.

Визначення мовознавчої дискурсивності в аналізі неокласичного тексту є **актуальною** проблемою для сучасного філологічного знання, тому що дозволяє предметно розглянути один із найбільш складних, понятійно і дефінітивно недостатньо окреслених напрямків літературно-мистецького процесу першої третини ХХ століття як цілісність естетико-мовного феномена, проаналізувати його мовні маркери, їх зумовленість екстра – й інтралінгвальними чинниками, визначити репрезентативні для стилістичної ідентифікації неокласичного тексту й відтворені у слові естетизовані сутності, окреслити їх функції та можливості впливу на семантичний розвиток української літературної мови. Зокрема, що є перспективним і водночас несподіваним із погляду традиційних уявлень про особливості неокласичного письма, зосередитися на питанні лінгвістичного статусу неологізмів у неокласичному тексті як найбільш виразних, стилістично позначених мовно-естетичних знаках авторської художньої свідомості.

Неокласичний текст ще не був об'єктом аналізу в українській лінгвостилістиці з погляду його неологічних характеристик. Сьогодні немає наукових розвідок, де неологічна творчість неокласиків була б розглянута в дослідницькому контексті системи авторського письма, не визначено статус і функції неологізмів як стилетвірних і мовотвірних одиниць. Водночас зрозуміло, що висвітлення питань лексичної неології як репрезентативного складника мовної майстерності київської неокласичної плеяди сприяє формуванню системних уявлень про природу і сутність параметрів вербального представлення художньої свідомості митців слова, веде до загального поступу як у дослідженні мовотворчості неокласиків, так і в розумінні глибинних інтелектуальних процесів, що характеризують розвиток української літературної мови 20-х – 30-х років ХХ ст., тобто періоду, на який припадає київська неокласична творчість.

Актуальна проблематика зумовлює наукову **новизну** дослідження неокласичної неології, позначену увагою до можливості

лінгвостилістичної інтерпретації новотворів як ідентифікаційної характеристики авторського письма.

Наукова новизна і перспектива дослідження проблеми визначаються також епістемологічною ситуацією в українському національному мовознавстві, яке на початок ХХІ ст. завершило історичний цикл свого розвитку значними досягненнями в системно-структурному і функціональному описі української мови. Визначено основний категоріальний апарат лінгвістичних досліджень, сформульовано системні підходи до лексикографічного, лексикологічного, фонетичного, граматичного та функціонального дослідження мовних явищ. Одночасно залишається значне коло лінгвістичних проблем, що формулюються як перспективні в науковому аналізі, потребують нової аргументації або застосування методологій, позначених новітніми підходами в лінгвістиці: теоретико-логічне й онтологічне доведення причин еволюції національної мови, розгляд інтелектуальних потенцій літературної мови як вербалізованої свідомості, аналіз типів мовленнєвої діяльності в їх співвіднесенні з мовним прогресом, лінгвістичні спостереження над мовною особистістю як персоніфікацією існування літературної мови тощо. Лінгвістика не тільки мотивує й узагальнює науковий досвід в аналізі формально представлених мовних складників тексту, але й дозволяє пізнати глибинні характеристики мовної свідомості митця, фактологічно довести специфічні особливості його мовотворення, відбитого передусім у неології.

Теоретичні засади лінгвістичного аналізу спираються на визначений **об'єкт** дослідження – специфіку неології в неокласичному тексті. Явище неології традиційно привертає дослідницьку увагу, а тому на сьогодні досить глибоко і різноаспектно осмислене з наукового погляду. Акцентуючи увагу на функціональному статусі неологізмів і зважаючи на відомі в мовознавстві результати спостережень за природою і словотвірними особливостями неології, логічним є, на наш погляд, узгодити об'єкт аналізу з лінгвостилістичною аспектністю. Водночас послідовне розуміння заявленої об'єктності передбачає визначення позиції щодо критеріїв неологічності.

Відповідно до енциклопедичних дефініцій, неологізми – це слова, значення слів чи словосполучень, що з'явилися в певний період у мові або використані один раз (т. зв. okazіональні слова) в

певному тексті чи акті мовлення². Однак така дефініція не завжди є задовільною. Дискусія точиться навколо однієї з головних ознак – новизни. Так, О.Г. Ликов підкреслює, що ознака новизни не має формалізованих або кількісних характеристик, а тому „не дається в руки”³. Інші науковці наголошують на суб’єктивності критерію новизни: те, що є новим для одного мовця, для іншого є відомим і абсолютно звичним⁴. До такого розуміння сутності неології схиляються й інші гуманітарії, які досліджують феномен новотвору. Психолінгвістичні експерименти довели, що об’єктивна новизна слів (представленість їх у словниках нових слів і значень) не збігається із суб’єктивною новизною, а до розгляду суб’єктивних неологізмів потрапляють такі слова як рос. *погост, вотице, исполать* та ін.⁵ тобто відбувається нейтралізація полюсів *нове – архайчне*.

Прагнення теоретично осмислити проблему лексичної неології призвело до появи кількох взаємодоповнюючих теорій: стилістичної (відносить до неологізмів стилістично марковані слова, значення слів і фразеологізмів, вживання яких супроводжується ефектом новизни – О.Г. Ликов, О.В. Сенько та ін.); психолінгвістичної (визначає неологізми як мовні одиниці, що не зустрічалися раніше в індивідуальній мовній практиці мовця, тобто акцентує суб’єктивну, індивідуальну новизну мовної одиниці – С.І. Тогоєва та ін. представники тверської лінгвістичної школи); лексикографічної (неологізмами вважаються слова, відсутні в сучасних словниках – К. Барнхарт⁶); денотативної (розглядає як неологізми тільки ті слова, що позначають нове явище (денотат, реалію) або поняття – Козирев, Черняк); структурної (неологізми – це тільки ті слова, що мають абсолютну формальну новизну, як от: *ліліпут, лавсан, кодак*); конкретно-історичної Н.З. Котелової (неологізми визначаються за трьома конкретизаторами: історичний період стану мови, до якого відповідного слова у мові не було; сфери і жанри вживання, типу новизни⁷). А пов’язані з цими теоріями напрями досліджень формуються як структурно-семантичний, соціолінгвістичний, когнітивний, психолінгвістичний, динамічний⁸.

Неологізми можуть визначатися дослідниками за денотативною ознакою (позначення нових реалій) або за стилістичною (ефект експресивної новизни). Аналізують також відносні неологізми як результат переміщення слів з однієї сфери мови в іншу або актуалізацію застарілих (Котелова Н.З., Тараненко О.О.)⁹. Принагідно зазначимо, що проблему поставив Л.А. Булаховський ще 1937 р.,

звернувши увагу на перенесення слова з тієї сфери, де воно „перебувало без спеціальної виразності, у сферу іншу, усвідомлену іноді – у примхливій асоційованості з поданою і разом із тим – у відмінності від неї”¹⁰

Разом із тим у лексикології існує проблема т. зв. потенційних слів, тобто слів, „яких фактично немає, але які могли б існувати за умов бажання історичної випадковості”¹¹. Йдеться про новотвори, що органічно узгоджуються як із самою словотвірною системою мови, так і з її лексико-семантичними особливостями. У лінгвостилістичному аналізі неокласичної неології маркерами естетичної цілісності текстів художнього напрямку, як і авторського письма, є новотвори різних типів: індивідуально-авторські, позначені пошуком персоніфікованого слова в їх численних за способом творення модифікаціях (граматичні деривати, семантичні зміщення, символізовані семантичні сутності явищ і понять та ін.), а також неологізми, новизна яких (абсолютна або відносна) для того періоду не викликає сумнівів.

А отже, локалізована стилістичними підходами неологія формує **предмет** дослідження, визначений функціональними зумовленостями і характеристиками лексичних неологізмів у смисловій і художньо-естетичній архітектоніці неокласичного тексту, який розглядається у плані його дискурсивних вимірів, особливостей колективного ідіолекту (колективної мовної особистості) та персоніфікованого мовно-естетичного ресурсу.

Мета дослідження полягає, отже, в лінгвістичній об’єктивації складних мисленнєвих процесів творення нової інтелектуальної вербалізованої у художньому слові реальності, обґрунтуванні естетико-художніх засад і критеріїв неології в поетичному доробку поетів-неокласиків, встановленні їх структурної, семантичної і функціональної своєрідності як здатності репрезентувати і визначати специфіку неокласичного поетичного дискурсу.

Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання мовознавцем важливих для дослідження **завдань**:

- лінгвістично обґрунтувати мовно-естетичну специфіку неокласичного тексту в аспекті дослідницької диспозиції мовознавчих / літературознавчих методологічних підходів;

- проаналізувати концептуально визначені неокласиками критерії неологізації художнього тексту;

- розкрити своєрідність лінгвістичного статусу неологізмів у неокласичному дискурсі;
- визначити характер творення і продуктивність неокласичної неології;
- провести інтерпретативно-функціональний аналіз лексичних новацій з урахуванням природи і специфіки мовно-естетичної рефлексії у неокласиків.

Достатність спеціального епістемологічного аналізу завжди є скорельованою з методологією дослідження. **Методологічні засади** інтерпретації неологізмів у неокласичній творчості спираються на сучасне, антопологічно вмотивоване, розуміння взаємозв'язку і взаємозалежності творчих актів і їхнього вербального представлення. Різномасштабний аналіз матеріалу передбачає, в такому разі, застосування комплексного структурно-функціонального методу, інтерпретативних лінгвістичних методів, які корелюються з компонентним і контекстологічним аналізом, а також прийомами спостереження, зіставлення і порівняння. Продуктивним для фактологічного доведення запропонованих теоретичних підходів є, на наш погляд, метод дедукції, який дозволяє скорелювати спостережене загальне і часткове в неології неокласичного тексту.

Формулювання принципів аналізу неології в художньому тексті передбачає прогнозування теоретичного значення дослідження. **Теоретична цінність** визначеної аспектології полягає у вперше здійсненому в категоріях і прийомах лінгвістичної інтерпретації та спостереження синкретичному за широтою постановочних завдань проблеми, дослідженні неології як ідентифікуючої характеристики неокласичних текстів. У новій для українського мовознавства теоретико-епістемологічній парадигмі розглядаються мотиваційні критерії виникнення неології як персоніфікованої моделі вербалізованої художньої свідомості, з'ясовуються особливості творення і функціонування неології, що є репрезентантом мовної свідомості автора і літературно-художнього напрямку. У нових для лінгвістичної апробації текстах аналізуються активні для художнього слова процеси символізації семантики і значеннєвого, граматичного й функціонального розвитку літературного слова.

Теоретична перспектива дослідження неології в неокласичному тексті дозволяє, таким чином, виробити механізм наукового заглиблення у складні психолінгвістичні процеси мотивації і

реалізації мислєдїяльностї людини, пов'язаної з творчим актом авторського називання і персонїфікованого свїтовідчуття.

¹Жулинський М. Шлях із неволї, з небуття // Михайло Драй-Хмара. Літературно-наукова спадщина/ Упорядк. С.А. Кальченка, А.В. Рїпенко, О.Ф. Томчука. – К., 2002. – С. 640; ²Котєлова Н.З. Неологизмы // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990; Тараненко О.О. Неологизм //Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000; ³Льков А.Г. Современная русская лексикология. Русское окказиональное слово. – М., 1976. – С. 100; ⁴Миськевич Г.И. Новые слова, их принятие и нормативная оценка (проблема новых слов в культурно-речевом аспекте) // Актуальные проблемы культуры речи. – М., 1970. – С. 245; Намитокова Р.Ю. Окказиональная ономастика и ономастические окказионализмы // Эволюция семантических и функциональных свойств русской лексики. – М., 1987. – С. 7; ⁵Тогєова С.И. Психолінгвістическіє проблемє неології / Тверской гос. ун-т. – Тверь, 2000. – С. 41-47; ⁶Барнхарт К. Английский словарь новых слов. – М., 1963; ⁷Котєлова Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов // Новые слова и словари иностранных слов. – Л., 1978; ⁸Попова Т.В. Неология и неография современного русского языка/ Т.В. Попова, Л.В. Рацибурская, Д.В. Гуганова. – М., 2005; ⁹Булаховський Л.А. Курс русского литературного языка: 4-е перераб. изд. – К., 1949. – с. 34; ¹⁰Винокур Г.О. Маяковский – новатор языка. – М., 1943. – С. 15.

АСПЕКТОЛОГІЯ ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В НОВІТНІХ КОНЦЕПЦІЯХ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

Л.Л. Звонська, канд. філол. наук
**РОЗВИТОК ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ
ПЛЮСКВАМПЕРФЕКТА У ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ МОВІ**

Спостереження за діахронними змінами функціонального навантаження форм плюсквамперфекта засвідчує, що їх семантична невизначеність у гомерівські часи (як давноминулого результативного часу, так і еквівалента імперфекта та аориста) замінюється закріпленням категоріального значення у класичну добу.

The observation on the diachronic changes of the functional load of the pluperfect forms confirms that their semantic uncertainty in the Homeric times (both at the remote effective times and the equivalent of the imperfect and aorist) is changed by strengthening of the categorical meaning in the classical times.

Спрямованість сучасної лінгвістики на вивчення не лише проблем функціонування, а й розвитку мовних одиниць та онтогносеологічних властивостей функціонально-семантичних категорій зумовлює потребу таких досліджень на матеріалі різних мов. Незважаючи на розробленість багатьох питань, що стосуються функціональної семантики граматичних категорій на матеріалі різних мов (О.В. Бондарко¹, І.Р. Вихованець², Ю.О. Пупинін³, В.Б. Кашкин⁴, А.П. Загнітко⁵, Ф.Палмер⁶, М. Олсен⁷ та ін.), поки що немає дослідження, яке б систематизувало явища функціональної граматики на матеріалі давньогрецької мови.

Дослідження динаміки діахронних змін функціонально-семантичного навантаження системи дієслова давньогрецької мови є актуальним не лише для елліністики, а й для індоєвропейського мовознавства в цілому. Саме за матеріалами дослідження давніх мов і давньогрецької мови зокрема можна отримати цінні дані про природу цих процесів в інших мовах. В.Г. Адмоні вказує на те, що “факти давньогрецької мови можуть отримувати більш точне висвітлення з позицій функціональної лінгвістики, а з іншого боку, давньогрецька мова може поставити перед функціональною лінгвістикою ряд

проблем⁸⁷. Розглянемо генезу та динаміку діакронних змін форм плюсквамперфекта як репрезентанта поля претеритальності парадигми темпоральності у давньогрецькій мові з архаїчної (VIII ст. до н.е) і до класичної (V – пер. пол. IV ст. до н.е) доби.

Функціонально-семантичні особливості граматичних форм для вираження минулого перебувають у залежності від специфіки самого об'єктивного минулого. Давньогрецька мова граматично доволі детально стратифікує сферу минулого у категоріальних формах імперфекта, аориста, перфекта, плюсквамперфекта та транспозованого у сферу минулого презенса. Залежно від тривалості минулого, результативності, часової ретроспективи, перспективи і проспективи, актуальності вживаються різні часові граматичні форми дієслова з функціонально-семантичним навантаженням минулого; практично усі часові моделі, за винятком футуральних форм, можуть вживатися для опису минулих подій.

Мікрополе минулого структуроване таким чином, що склад його морфологічного ядра поділяє сферу минулого на окремі сегменти з таксисною характеристикою, тобто різною віддаленістю як абсолютною, так і відносною від темпорального орієнтира, а також враховує видовий аспект минулої дії. Широкий вибір морфологічних форм давньогрецької мови для передачі минулого дає можливість відтворювати часову перспективу диз'юнктивного і кон'юнктивного минулого, минулого дискретного і недискретного.

Граматичні форми плюсквамперфекта як із семантикою результативного плюсквамперфекта, так і плюсквамперфекта-імперфекта належать виключно до диз'юнктивно-претеритального часового плану, оскільки не можуть досягати темпорального дейктичного орієнтира.

Плюсквамперфект є засвідченим лише в двох мовах – грецькій і давньоіндійській, причому у кожній з них він має різне використання^{9,10}. Плюсквамперфект, зафіксований у цих двох давніх індоєвропейських мовах, є доволі новою категорією, яка не бере витоків з індоєвропейського мовного стану¹¹. І.А. Перельмутер вказує, що літературні пам'ятки гомерівського періоду засвідчують, що плюсквамперфект виступає в ролі категорії, яка перебуває на стадії свого становлення, як у граматичному, так і функціонально-семантичному плані¹².

Грецький плюсквамперфект не означає, як у латинській мові, минулу dokonану дію, що відбулася раніше іншої минулої дії. За

класичним визначенням Е. Швіцера, форми плюсквамперфекта слугують для визначення результату дії, який був уже в минулому і не проектується на сучасний стан речей¹³. Послідовність дій у минулому, їх консеквентне відношення на осі часу репрезентується формами аориста, оскільки його семантика нелокалізованості в часі дозволяє використовувати цю форму для позначення будь-якої дії у минулому, як безвідносно до іншої дії, так і в часовому переліку подій. Значення плюсквамперфекта у давньогрецькій мові не збігається із значенням латинського плюсквамперфекта, яке чітко розмежовує сферу попереднього минулого від сфери наступного минулого, репрезентованого формами латинського перфекта й імперфекта. Функціональний збіг їх семантики трапляється настільки зрідка, що сприймається як чиста випадковість, казуїстика.

Важливо зважити на думку Г. Гійома, який вказує, що те, що в традиційній граматиці називається попередністю дії, або плюсквамперфектністю, це не що інше, як впровадження категорії виду під виглядом поняття часу¹⁴.

Грецький плюсквамперфект може служити для опису стану, свого роду фону, який створений більш ранніми діями чи подіями і на якому розгортаються описувані події. До форм *plusquamperfectum* належать і форми плюсквамперфекта з аористним значенням, оскільки у мові Гомера плюсквамперфект виступав як у функції імперфекта, так і у функції аориста. Тому для гомерівського періоду характерним є широкий узус плюсквамперфекта в якості минулого часу (70 %) паралельно з формами аориста та імперфекта^{15,16}. Власна парадигматична сема плюсквамперфекта – двопланове часове вираження дистантності і контактності у минулому – формується у пізніший період.

Для гомерівських часів в цілому характерною є нечисленність граматичних форм плюсквамперфекта і семантична рівноцінність цих форм переважно категоріальній семантиці аориста, який теж перебував на стадії категоріального визначення. Це виражається і у паралелізмі використання граматичних форм плюсквамперфекта і аориста з ідентичним функціонально-семантичним навантаженням: ὤς Τρώων ἀλάλητος ἀνὰ στρατὸν ὄρωρει (Δ 4 36) *крик* з *рознісся* військом *троянців* κλαγγή τε καὶ ἄσπετος ὤρτο κудоιμός (κ 523) *здійнявся великий шум і крик*.

Пам'ятки VII і V ст. (у VI ст. не зафіксовано форм плюсквамперфекта) уже демонструють звичну категоріальну семантику граматичних форм плюсквамперфекта з відчутним переважанням питомої частки форм результативного плюсквамперфекта серед сукупної маси граматичних форм плюсквамперфекта (відповідно: 66 % та 54 %):

VII ст.: τὸ πρῖν δὲ πελώρη Γαῖα κεκεύθει ('Нс. Θ. 505) раніше в собі їх приховувала велетенська Земля;

V ст.: καὶ Βαβυλῶν μὲν οὕτω τότε πρῶτον ἀραίρητο ('Нр. 1.191) і так Вавилон тоді вперше було здобуто;

Плюсквамперфект міг замінюватись описовою конструкцією у складі дієслова ἔχω в імперфекті та партиципialьних форм: τοὺς ἄλλους πάντας ὑπ' ἑωυτῷ εἶχε καταστρεψάμενος ὁ Κροῖσος ('Нр. 1. 2) і всі інші народи покорив; τὰς πύλας ἀποκλήρισαντες ἔσχον τὴν πόλιν ('Нр.1.150) вони позамикали міські брами.

З іншого боку, форми плюсквамперфекта могли набувати значення імперфекта або аориста з різних причин. Однією з них є лексична семантика окремих дієслів, форми перфекта яких мають презентне значення, а плюсквамперфекта набувають семантики імперфекта, т. з. перфекто-претерит. Окремі перфектні форми, які виступали в претеритальному значенні, семантично переосмислились і морфологічно оформлялися за ознаками імперфекта. Мовний матеріал засвідчує таке вживання вже з часів Гомера: ὧς Τρώων ἀλάλητος ἀνὰ στρατὸν ὄρωρει (Δ 436) *такий крик здіймався по війську троянців* і до класичної доби: Ἐτεόνικος εἰστήκει παρὰ τὰς πύλας (Ξ. Ἄν. 7.1.12) *Етеонік стояв при воротах*. Іноді форми плюсквамперфекта й інших дієслів, особливо у Гомера і Гесіода, можуть мати значення аориста: ἀλλ' αὐτῶς ἀποβάντες ἐκέιμεθα ἠὲς ἅπαντες (ν 281) *всі ми зійшли з корабля й уляглися на березі*.

Імперфектні форми плюсквамперфекта-імперфекта завважені з ітеративним значенням: πᾶρ δὲ ζῶσθῆρ κείτο παναίολος ᾧ ῥ' ὁ γεραῖος ζώννυθ' (Κ 78) *поруч і пояс лежав різнобарвний, яким старик (завше) підперізувався*; ἔρατὸς δὲ ποδῶν ὑπὸ δοῦπος ὄρωρει ('Нс. Θ. 70) *милий їх тупіт по землі лунав*.

У Гомера з таким претеритальним значенням зустрічаються плюсквамперфектні форми ἐβεβήκει, ἀνώγει, γεγώνει, ἐμεμύκει, τετρίγει, βεβλήκει, τέτυκτο, ἔσσυτο, κέχυτο, κεχόλωτο. З аналогічним значенням зустрічаються випадки вживання плюсквамперфекта і в

аттичній прозі (форми ἐμενήμην, εἰστήκειν, κεκτήμην та інші¹⁷), напр.: ἐν Κερκύρα ἦν Πειθίας ἐθελοπρόξενός τε τῶν Ἀθηναίων καὶ τοῦ δήμου προεἰστήκει (Θ. 3.70) вождем демократичної партії на Керкирі був тоді Піфій, який до того був добровільним прокшеном афінян.

У класичну добу плюсквамперфект частіше може набувати значення латинського plusquamperfectum, тобто означати минулу дію, яка передує іншій минулій: напр., Commius venit, quem supra demonstraveram a Caesare in Britanniam praemisum (Caes. B.G. 4.47.2) Коммії, про якого я вище згадав, прибув, завчасно посланий Цезарем у Британію. У грецькій мові таке використання плюсквамперфекта спорадично зауважено у підрядних часових та означальних речення: τότε δὲ δὴ αὐτός τε ἀνεβέβηκε καὶ κατ' αὐτὸν ἄλλοι Περσέων ἀνέβαινον· προσβάντων δὲ συχνῶν οὕτω δὴ Σάρδιές τε ἠλώκεσαν καὶ πᾶν τὸ ἄστυ ἐπορθέετο (Нр. 1.84) *тоді він (Гірояд) зійшов на мур, а слідом за ним і інші перси. Коли це сталося, Сарди було здобуто і все місто сплюндровано; ἦλθον οἱ Ἴνδοι ἐκ τῶν πολεμίων, οὓς ἐπετόμφει Κῦρος ἐπὶ κατασκοπῆν* (Ξ. Κυρ. 6.2.9) *прибули індійці, яких Кір послав на розвідку.*

Зате в койне плюсквамперфект, зазвичай, демонструє властивості позначати доконану дію, що відбулася раніше іншої минулої дії: ἐν δὲ τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ τῇ μεγάλῃ τῆς ἑορτῆς εἰστήκει αὐτοῖς καὶ ἠτοίμασαν τὸ πάσχα (Ин. 7.37) *в останній день свята Іван став і приготував їм пасху.* Співіснування різних формально-граматичних, але функціонально-семантично близьких категорій плюсквамперфекта і аориста іноді виливалося в емфатичне протиставлення, яке вкладалося у форми цих часів¹⁸: εἰρήκει δὲ ὁ Ἰησοῦς περὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ἐκείνοι δὲ ἔδοξαν ὅτι περὶ τῆς κοιμήσεως τοῦ ὕπνου λέγει (Ин. 11.13) *Ісус сказав (плюсквамперфект) про його смерть, вони ж подумали (аорист), що він говорить про відпочинок уві сні.*

Як свідчать наші дослідження, семантична невизначеність плюсквамперфектних форм у гомерівські часи (як давноминулого результативного часу, так і функціонального еквівалента категоріальних значень імперфекта та аориста) поступово змінюється доволі чітким розподілом функціонально-семантичних сфер граматичних форм плюсквамперфекта з відчутною перевагою частки результативного плюсквамперфекта (54 % до 46% на противагу співвідношенню архаїчної доби: 30% до 70%).

Аналогічно з процесом становлення функціонально-граматичної характеристики перфектних форм процес визначення функціонального навантаження плюсквамперфектних форм призвів до семантичного перерозподілу сукупності значень цих граматичних форм, які накладалися на інші граматичні часові форми, а в подальшому закономірно розподілилися між структурами перфекта та плюсквамперфекта. Близькість претеритальної семантики форм імперфекта і плюсквамперфекта прислужилася і для морфологічного оформлення парадигми плюсквамперфекта.

Як вважає І.А. Перельмутер, форми на зразок *τέποιθα, ἕολπας, δείδιε* тощо можна трактувати залежно від контексту як перфектні або як плюсквамперфектні *я вірю/ я вірив, ти сподіваєсиця/ ти сподівався, він боїться/ він боявся*¹⁹. Граматично ідентичні форми є функціонально диференційованими, і в подальшому їх функціонально-семантична специфіка дала поштовх для створення окремих граматичних форм плюсквамперфекта, які запозичили флексії історичних часів. Базовою формою для функціонально-граматичного переосмислення послужила форма 3-ї особи однини, яка у морфологічній парадигмі перфекта оформлювалася із закінченням *-ε*, яке збігалось з відповідною особовою флексією форм імперфекта та аориста.

Плюсквамперфектне значення форм імперфекта деяких дієслів обумовлене їх лексичним значенням. Дієслова, які в презенсі мають імперфектне значення, в імперфекті набувають категоріального значення плюсквамперфекта: *ἐνίκων = ἐνίκησα καὶ ἦν νικηφόρος я переміг і був переможцем, ἔφευγον = ἦν φυγάς я був утікачем, ἦκον = ἐληλύθειν я прибув раніше, ὠχόμην = ἀπεληλύθειν я відійшов (sc. і зараз мене тут немає).*

У лексично незалежних дієслівних формах імперфекта результативне значення у минулому констатується за контекстом і допомогою адвербіальних маркерів (зазвичай *πρόσθεν, πρίν раніше, τότε тоді*) або субстантивно-препозитивних:

VIII ст.: *ἀτὰρ γενεήν γε Μελάμποδος ἔκγονος ἦεν, ὃς πρὶν μὲν ποτ' ἔναϊε Πύλῳ ἐνι μητέρι μήλων· δὴ τότε γ' ἄλλων δῆμον ἀφίκετο* (ο 223) родовід свій вів він від Мелампода, який колись проживав у Пілосі вівцедайному, а потім полишив рідну домівку; (у другій частині наведеного прикладу поєднання аористної форми *ἀφίκετο* з прислівником *τότε* також надає їй значення попередньої

завершеної дії, яке наближене до антецедентального значення латинського плюсквамперфекта);

VII ст.: οἱ μὲν ἐπὶ Κρόνου ἦσαν, ὃ τ' οὐρανῶ ἐμβασίλευεν· ὡς τε θεοὶ δ' ἕζων ἀκήδεα θύμον ἔχοντες ('Hσ. 'Eργ. 111-112) *коли люди жили ще за часів Крона, який владарював на небі, то жили вони безтурботно неначе боги;*

VI ст.: πρόσθεν νιν πεδ' ἀναριτᾶν ἰχθύες ὠμοφάγοι νέμοντο ('Iβ. 21) *де раніше наслися зграї хижих риб;*

V ст.: ᾧ πρὸ τοῦ ὡς ταμείῳ ἐχρήτο Ἴππῶνικος (Пл. Првт. 315 D) *яким, як складом, раніше користувався Гіппонік.*

У фрагменті з тексту Гомера виразно видно зв'язок граматичного плюсквамперфекта з функціональним вираженням плюсквамперфектного значення імперфектною граматичною формою: Αἰψα δ' ἔπειτα Ἑκτορα δῖον ἕτετμεν ἀδελφεόν, εὖτ' ἄρ' ἔμελλεν στρέψεσθ' ἐκ χώρας ὅθι ἦ ὀάριζε γυναίκι (Z 514) *швидко догнав брата, божественного Гектора, коли той цойно відійшов з того місця, де незадовго до цього розмовляв з дружиною. До цього місця присудок виражений власне плюсквамперфектною формою: ἐβεβήκει καγχαλώων, ταχέες δὲ πόδες φέρον (Z 513) радісний (Парис) зійшов з акрополя і швидко несли його ноги.*

Імперфект у значенні плюсквамперфекта може мати відтінок ітеративності, тобто повторюваності результативної минулої дії, яка не мала продовження на час оповіді про неї. Ітеративність дії підкреслюється морфологічним маркуванням за допомогою інфікса -σκ-, а лексико-граматичні засоби проєктують цю дію на темпоральний план плюсквамперфекта. Наприклад, у Гомера маємо καὶ ἐ μάλιστα δμῶων φιλέεσκε (α 434) *бо її із служниць він найдужче любив.* Аналогічний морфологічно і контекстно обумовлений imperfectum-plusquamperfectum зустрічаємо у класичних авторів: καὶ τὰς τε δίκας γράφοντες ἔσω παρ' ἐκείνον ἐσπέμπεσκον, καὶ ἐκεῖνος διακρίνων τὰς ἐσφερομένας ἐκπέμπεσκε ('Hρ. 1.100) *йому постійно приносили заяви про їхні суперечки, він виносив рішення і відсилав їх; переіменовуємо ἐκάστοτε, ἕως ἀνοιχθείη τὸ δεσμωτήριο (Пл. Φαιδ. 59 D) ми кожного разу чекали, поки не відкриється тюрма.*

Імперфект може позначати як попередню повторювану дію, яка проте завершилася раніше іншої минулої дії, так і попередній тогочасний стан; у другому випадку поширенішим є використання плюсквамперфекта. У цьому випадку мова Гомерівських поем також

демонструє елементи зародження функціональної специфіки плюсквамперфектних форм, і широко вживані форми *imperfectum plusquamperfectum*, як і граматичні форми перфекта з семантикою плюсквамперфектності залишаються реліктами архаїчного стану.

Різке скорочення вживання імперфектних форм у значенні плюсквамперфекта припадає на класичну добу, коли вживання дієслівних форм, утворених від перфектної основи, стало чітко розмежовуватися як у формально-граматичному, так і функціонально-семантичному планах, і форми плюсквамперфекта, як і форми перфекта, зайняли кожна своє місце у граматичній парадигмі дієслова, “вивільняючи” від власного функціонально-семантичного навантаження форми імперфекта. Таким чином, загальні тенденції, пов’язані із процесом визначення і закріплення функціональної специфіки перфекта, темпорально-аспектуальним категоріальним визначенням аориста, імперфекта та плюсквамперфекта, взаємоперерозподілом їх функціональних сфер у цілому показують масштабність змін у мові та свідомості впродовж часового зрізу з архаїчної і до класичної доби.

¹Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л., 1984; Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики: Языковая интерпретация идеи времени. – СПб, 1999; ²Вихованець І.Р. Частини мови у семантико-граматичному аспекті. – К., 1988; ³Пупьнин Ю.А. Функциональные аспекты грамматики русского языка: Взаимосвязи грамматических категорий. – Л., 1990; ⁴Кашкин В.Б. Функциональная типология перфекта. – Воронеж, 1991; ⁵Загнітко А.П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії). – К., 1993; ⁶Palmer F.R. A linguistic study of the English verb. – London, 1965; ⁷Olsen M.J.B. A Semantic and Pragmatic Model of Lexical and Grammatical Aspect: Ph.D. diss. / Northwestern University, 1994; ⁸Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. – Л., 1988. – С. 5; ⁹Елизаренкова Т.Я. Аорист в “Ригведе”. – М., 1960. – С. 7; ¹⁰Banerjee Dr. S. R. Indo-European Tense and Aspect in Greek and Sanskrit. – Calcutta: Sanskrit Book Depot, 1983. – С. 56; ¹¹Тронский И.М. Общеиндоевропейское языковое состояние. – М.-Л., 1967. – С.92; ¹²Перельмутер И.А. Общеиндоевропейский и греческий глагол. – Л., 1977. – С. 68; ¹³Schwyzler E. Griechische Grammatik: Bd. I-III. – München, 1934-1953. – С. 288; ¹⁴Guillaume G. Temps et verbe. – Paris, 1962. – 380 p. – С. 141; ¹⁵Brugmann K., Thumb A. Griechische Grammatik. – 4-te Aufl. – München, 1913. – С. 552; ¹⁶Див. пос. 12. – С. 69; ¹⁷Παπανικολάης Γ.Ν. Λεξικὸν τῶν

ῥημάτων τῆς Ἀττικῆς γεωγραφίας. – Ἀθήναι: ἐκδ. Παπαδήμα Δ., 1994. – С.597, 438, 513; ¹⁸Звонська Л.Л. Історія грецької мови. – К., 2005 – С.131.¹⁹ Див. пос. 12. – С.83.

В.Й. Горобець, канд. філол. наук

**ЗМІЩЕННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ МОВНИХ
ВЗАЄМИН У ДОБУ ПРОСВІТНИЦТВА ХVІІІ СТ.**

З'ясовуються підоснови україномовної стихії в різножанрових джерелах російської писемності ХVІІІ ст. (актові пам'ятки, поезія, перекладна проза, наукова література). Простежується внесок випускників Києво-Могилянського колегіуму (академії) у загальний розвиток видавничої справи в добу абсолютистського просвітництва в Росії.

The author elucidates the basis of appearance of Ukrainian in written Russian sources of various genres in 18th ct. (legal documents, or "acts", poetry, prose translation, scientific literature) and establishes the contribution of Kyiv-Mohyla Collegium (Academy) graduates into general development of publishing in the age of absolutist enlightenment in Russia.

Початок раннього просвітництва у Східній Європі позначений змінами в політичній свідомості слов'янських народів, що спричинилися до організації братських шкіл в Україні та Білорусії у зв'язку з відгомоном реформаційних рухів та порушенням прав корінних етносів, які опинилися в складі різних державних утворень. період абсолютистського просвітництва в Росії пов'язується з петровськими реформами, виявляючись на повну силу за імперського правління Катерини ІІ через переорієнтацію на культуру Франції, товарно-промислове виробництво Німеччини й Британії.

Інтенсифікація культурно-освітніх взаємин з київською вченістю в епоху Петра І спричинена використанням науково-освітніх здобутків Києво-Могилянського колегіуму (академії), творчих його зусиль для заснування навчальних закладів європейського типу, розвитку культури й видавничої справи.

Свідчення П. Пекарського про лист Петра І до київського генерал-губернатора князя Д. Голіцина, в якому цар повелів перекласти в семінарії братській дві книжки, а також виявлені в

імператорському кабінеті нотатки про надіслані на ім'я того ж Д. Голіцина для перекладу ще п'яти книжок¹ переконливо засвідчують пієтет київської професури та її вихованців у розвитку освітньої справи в Росії.

До того ж, лексикон Є. Славинецького з 1707 р. стає підручною книгою для московських перекладачів, як і рукописний посібник з математики “Арифметика а по-нѣмецки альгорифма, а по-руску цифирная счетная мудрость”, що, на думку О. Востокова, написаний був “малоросом” або ж вихідцем із південних слов'ян². Новостворена Московська академія в 1700 р. за організаційною структурою вже нагадувала Київську академію і чимдалі більше, адже в її стінах провідну роль відіграють видатні вчені і теологи з Півдня (С. Яворський, Ф. Прокопович, Ф. Лопатинський, Г. Бужинський, І. Туробойський, С. Прибулович та ін.).

На початку XVIII ст. з'являється в Росії переклад з української мови Литовського Статуту, де виявляємо спроби освоїти метамову у сфері юриспруденції. Пор. глоси в контексті російськомовної редакції: “Всѣх **обывателей** *сиречь* *жильцовъ* Великого Князства Литовского тѣмъ однимъ судомъ писанымъ и от насъ данымъ, судити³. Словом *обыватель* (укр.) і *житель* у стародрукові “Книги Уставъ воинскій (1716) відповідає нім. *Einwohner* “мешканець”⁴: *Надлежитъ* *каждому* *жителю*, *одно* *и* *два* *коженые* *ведра* *в* *домѣ* *своемъ* *для* *сего* *случая* (тобто пожежі – В. Г.) *имѣти* – с. 71) – *Einwohner* (пор. ПСЗ, т. 5, с. 259).

Концентрація іменників на -ние / -енне в юридичних текстах XVIII ст. досягає шестикратного вживання порівняно з пам'ятками допетровського періоду⁵. У перекладі “Шведского земного уложения (початок XVIII ст) Петрунин В. виявив залучені з кодексу Литовського права терміни *маетность* “майно, власність” та *шляхетство*, що стає загальною номінацією дворян в Росії: О писании офицером шляхетством которые произошли не из шляхетства – див. Реєстр докладныхъ пунктовъ Сената Петру I (16 – I. 1721)⁶. Велика заслуга Ф. Прокоповича у створенні документа правової думки в Росії “О правде воли монаршей”. Та повернімося до контексту стародруку “Книги Уставъ воинскій (Въ Санктъ-Петербургской Типографіи, 1719). Старанно виписані права та обов'язки солдата з використанням європейської лексики, а в тих клаузулах, де йдеться про побутові умови, звичайно проступає українська мова: *Тремъ салдатамъ даеца одна постеля* (с. 49), по

назначенному *куды походу* (50) *зимовые* квартири (51), *с҃чка* “січена вівсяна солома” (61), *сколко і куды* отправить (63), капітанъ всегда *повіненъ* ходіть на карауль (76). Пор. ще рефлексивно варіювання: *что на ихъ постахъ учінілось* (79) // А ежели *что важное случилось на постахъ*, то и сама (79) *Когда ввечеру начнетъ смеркатца* (80), *за арест* взять (87), *такожь* (33), *обороняйся* храбро (34), *поранень* не будетъ (38), *убієство* (43) тошо (див. Гр. 2256).

З іншого боку, обмеження прав українського слова виявилось ще 1689 р., коли друкарня Києво-Печерської Лаври без запиту в московського патріархату опублікувала I частину Четв҃ї-Мінеї Д. Ростовського, за що Ясинський отримав догану від патріарха. Жовтневий (1720) указ Петра I заборонив надалі Київському і Чернігівському монастирям (що в ньому названі “ставропігією всеросійських патріархів”) друкувати нові світські твори за винятком перевиданих у Росії конфесійних із суворим застереженням: “А и оныя церковныя старыя книги съ такими же церковными книгами справлять, прежде печати, съ т҃ми великороссийскими печатями, дабы никакой розни и особаго нар҃чія въ оныхъ не было (ПСЗ, VI, №3653)⁷. 1721 року архімандрита Троїцького Іпатіївського монастиря Гаврила Бужинського обрано радником у Святійший Правительствующий Синод, а з 1722 р. він отримав від царя повноваження здійснювати, за його словами, “протекцію над вс҃ми отъ Свят҃йшаго синода училищами и надъ Синодальной Типографією”

У передмові до посмертного видання збірки проповідей автора, які так любив слухати Петро I, виявляємо вельми цікаве свідчення про родослівне походження високопоставленого духовного сановника: “Изв҃стно, что преосвященный Гаврииль былъ родомъ малороссіянинъ по фамилии *Буджински* (!), и что въ юности своей, какъ словеснымъ, такъ и философскимъ и богословскимъ наукамъ обучался въ Киевской Академіи (Гр. 2921, С. 3). Здобуті знання в Україні допомогли спритному постриженцю Московського Заіконоспаського монастиря (1707) еромонахові, невдовзі стати обереромонахом при Адмиралтействі і за підтримкою Петра I висвятитися в архімандрита Троїцького Іпатіївського монастиря та бути обраним членом Синоду. Проповіді Г. Бужинського, зокрема “Слово...”, виголошене у присутності Петра I, як і заупокійна проповідь над саркофагом імператора, очевидці порівнювали з ораторською прозою київського митрополита Іларіона. Гранична

лапідарність у викладі поєднується з реальними фактами у вітчизняній історії (звичайно, новітній), ритмізована мова, увінчана метафоричними фігурами, риторичними сентенціями, власне тим декором, що йде від традицій Київської школи гомілетики. Українсько-польські паралелі до російських відповідників поруч із запозиченнями західноєвропейського фонду визначають підоснову красномовства автора: Іннії ж не розсуджующе речення метафорического или аллегорического, *просто* приємлють словеса Священнаго писанія...

О собственныхъ убо, *приватныхъ* и *партикулярныхъ* враговъ (7 – 8), крѣпкихъ градовъ и *фортець* взятія (18). Гедеонъ въ брани своєї имѣяше *символь*, си есть *лозунгъ*: Копіе Господу и Гедеону. Іуда Маккавей исходя противъ Антиоха Евпатора даде ситцевое *гасло*: Отъ Господа побѣда. Твой [Петра I – В. Г.] *символь*: Прославимъ прославльшаго насъ. Слава въ вышнихъ Богу, съ нами Богъ. Далі в контексті усталюється лише *символь*: Различные римські імператоры имѣяху символы октавіан: Не скоро *постышай* (С. 21) Не сравнено твой символъ *благоразумнѣйшій* и *боголюбезный*: Прославимъ прославившаго насъ [си есть] Бога, Съ нами Богъ (21). Українізми: *вси* (2), въ другомъ *стѣ* лѣтъ (3), и *поборете* (12) *правила* *описует*, *поучает* (14), *перстом показовати* (18), *остатнюю ихъ* *надежду* (19). Флотъ російській *малый* недавно *распростерль свои парусы*, скоро Нептуново *поораль* *владѣние* (19), *радуйтесь* же и вы и торжествуйте (21), *долгами обвязан* еси (28), *наступиша на змію* (39), *отъ Боговъ выроки* не были исполнены, между которыми *выроками* и сіе было дабы Агамемнонь... Іфігенію въ *жертву принесль* Діанѣ: *то есть* *заклалъ* и *сжегль*, что и *учинилось* по совѣту Умссеса (64). Главу имуща *плащаницею* или *убрусомъ* всю *покровенну* (65) і т. д.

Українізми трапляються і в проповідях першого ректора Київської академії Ф. Прокоповича – вченого світового рівня, ревного прихильника реформ та відродження української православної церкви. Оцінка німецького вченого фон Гавена, який познайомився з Ф. Прокоповичем у Петербурзі (1736 р.) вельми показова: “По знаніям своимъ у него мало или почти нѣтъ никого равныхъ, особенно между русскими духовным. Кроме исторіи, богословія и философіи, у него *глубокія свѣденія* въ математикѣ и *неописанная охота* къ этой наукѣ. Онъ знаетъ разные европейскіе языки, изъ которыхъ на двухъ *говорить*, хотя въ Россіи не *хочетъ*

никакого употреблять, кроме русского и только въ крайнихъ случаяхъ объясняется на латинскомъ, въ которомъ не уступитъ любому академику. По гречески и еврейски онъ также понимаетъ хорошо и в самой глубокой старости прилежитъ къ нимъ, оказывая особенное предпочитание тѣмъ, кто знакомъ съ этими языками⁸ Ф. Прокопович любив поезію і в поетичній творчості залучав паралелі із слов'янського епосу та фольклору. У фондах Імператорської публічної бібліотеки В. Перетц виявив вірш Ф. Прокоповича “Ой коли ж дождуся я веселаго время”, де є рядки: Ой коли б достать крылья Дадѣловы, Полетѣль бы туда, Куда мысль справляе”⁹. Йому відповідає милозвучніша пісня про кохання початку XVIII ст.: Гди бим я мав орловіи крила Лѣтавъ бымъ до тебе мила” (рукописний текст 1717 – 1727 рр). Пісня невідомого російського митця “Сердцемъ сѣтую в грѣсѣхъ неопасныхъ” містить також типову строфу: А кто ж мнѣ подастъ крилѣ голубинѣ влетитъ в горняя с пекельной глубины” . Книжний їх контекст пов'язується з адаптацією на ґрунті російської словесності західнослов'янських фігур і троп (пор. ще: Użycz mi skrzydel która ptaszyno, Użycz lekkosci Witrzna kraino! – “Kancjonal piesni nabożnych – r. 1745).

Мовнотекстологічний аналіз пісень та їх обробок видається на часі завдяки ґрунтовним студіям В. Перетца⁹ та узагальненій монографії О. Позднєєва¹⁰. У фондах книгозховищ Росії за підрахунками О. Позднєєва виявлено всього 40 українських співаників, популярність текстів різних пісень була у складі збірників неоднаковою. Ще до петровських реформ виявляються поширеними 11 українських пісень У збірниках періоду 1700 – 1746 рр. кожна четверта пісня за походженням і мовою вже українська. При цьому, із 133 українських пісень у складі російських співаників I пол. XVIII ст. 77 зустрічаються один раз, а 56 повторюються від 2 до 10 разів.

Найпопулярнішими серед них були такі: а) Да под вишнею, под черешнею (дев'ять – десять разів); б) О бедна ж моя головонька; в) Да уж наши береженьки; г) Ой, перестань, перестань; д) Велела мне мати зелен ячмен жати; е) Гей, гей, гей, что девчина (шість разів); є) Добре чюжую женку любити; ж) Сивы голубоньку сидит на дубоньку; з) Хорошо ж того кохати; и) Сам я не знаю, шо чинити маю; і) А у поли речка, через речку кладка (п'ять разів) тощо.

Вияв послідовних переозвучень, мовного варіювання пісень з перехідними явищами, що відображали взаємовпливи в метриці і

трансформації символіки, потребує врахування блоків споріднених за мотивами строф у російському фольклорі та книжній поезії.

Як доводить В. Перетц, Духовенство в Росії стало чи не основним середовищем, де осідала україномовна поезія і пісня, але не все духовенство: “Хранителями виршь и псалм на великороссийской почве являются представители духовенства, вышедшие, впрямую из школь, учрежденных малорусскими архіереями, принесшими въ великорусскую среду новые порядки и обычаи при содѣйствіи учителей и учениковъ малоруссовъ. Петровские реформы вызвали появление легкой любовной поэзии за бѣдностью которой в русском обществѣ получила широкое распространение малорусская полушкольная, полународная поэзия при посредстве бандуристов, традиции которых поддерживались в течение XVIII в. придворными и иными пѣвчими, набиравшимися частью из малоруссов (424).

Вірогідність потрійного втручання в текст пісні з мовним коригуванням під час передруку потребує персоніфікованого аналізу текстів. Постачали українські пісні канцеляристи й місцева дрібна шляхта. У збірникові з тверського музею попа І. Алексєєва є нотатка : “Выписаль писец сотенной Золотоношской канцелярии Андрей Сербиненко [308]. Віднайдений П. Житецьким співаник кінця XVIII ст. належав Данилові Бондарівському – жителеві м. Погребищ. Для переписування позичали збірники за гроші: “Geld gab in rubl Anno 1738 awgusta in 25 Tag [306]. Українські пісні видозмінювалися на російський кшталт з додатком численних церковнослов’янізмів, що бачимо при порівнянні співаника семінариста Леонтія Михайлова з аналогічною піснею, записаною О. Потебнею в XIX ст. (пор. паралелі: *живцем* пожирают – *жерцем* пожирають; *як ястреби* – *як яструби*, *лютим огнем палают* - ~ *пылают* і т. д.). Українізми залишаються лише там, де мала зберегтися ритміка (*Не маи кому боронити*, *Никто не ратует*. Плачу, воплю, рыдаю, *Да никто не чуєт* [с. 301 – 318]. У збірникові ад’ютанта І. Семенова (1767) замість фрази “*не тривож сердце*” ужита “не триумфъ сердце”, “*маленкія чада*” замінено на “не пребудут млады [361]. Незважаючи на мовну обробку пісень, українська лексико-граматична основа заповнює строфи у подарованих списках пісні “Стукнуло, грянуло в лѣсѣ Л. Михайлова новгородському семінаристові Афанасію Гаврилову (де зауважено на полях: “проданы ему бездѣнежно і безплатно для любви і владеть ему”): “*Жа(л) на(м) тебя не помалу. Як ти будеш*

умирати Гдѣ там тебя поховати? Похोвайте мене в полі При зрѣной дубровѣ... і т. д.

Серед 22 українських пісень, виявлених В. Перетцом у рукописному збірникові №127 з Імператорської публічної бібліотеки, виділяються за назвами ще такі: 1) *Пойду в дубровонку гляну на світонку*; 2) *Доля проклятая*; 3) *Ох як тяжко: на сердцу неволя*; 4) *Бѣду терплю, мати тяжку*; 5) *Ах, світе ясны, что такъ учинил?* 6) *На зоренцѣ встану, на реченку възгляну та ін.*

У збірникові дячка М. Васильєва або ж попа І. Алексєєва серед 20 українських пісень у вічі впадають такі, як: 1) *Дивчина моя мила, что ж ти учинила*; 2) *Бѣдна ж моя головонька, я на свѣтѣ сиротонка*; 3) *Сама я не знаю, якъ на свѣтѣ жити*; 4) *Скажу нынѣсоловейку, правду*; 5) *Ой зажурился славная птица журавель, журавель*; 6) *Да под вишнею, под черешнею*; 7) *Велѣла мнѣ мати ячень жати* та ін. Як свідчать заголовні рядки українських пісень, вони відображали питомий лексико-семантичний фонд, що важко піддавався перекладові на російську мову без втрати мелодики, залишаючись об'єктом замилювання природними висловами, що збагатили мовостиль російських пісень.

Про явні спроби “обрусенія” можна говорити відзначаючи переозвучення та лексичні заміни типу: *сизый голубочку сидит на дубочку* замість давнішого *Сивы голубонку сидит на дубонку*. *Прилетела* (замість *вилетела*) *голубонка з Украины* та ін. Та українська першооснова дається знаки і в словесних переробках (переозвученнях): *матунка, забью комаря, у громаде, сулонку у кравца, черевички у шевца, наметки в качки, чепчик у швачки, голубе і т. п.*

Репертуар демінутивних форм активізував потенційні резерви російського слововживання (*очинками – оченьцами, тоненьким дубчаком – тоненким прутиком, крыльышками треплючи*), внаслідок чого пісні “*Бив мене муж*”, “*Сидит сова на печи вже зараховано в “Собраніи разныхъ песень” Чулкова до фонду російських народних пісень.*

Мала популярність в Україні й авторська пісня. Йдеться про світ поезії козака Климовського (“*Їхав козак за Дунай*”), Я. Смержинського (“*Пісні світові*”), як і Дзюбаревича (“*Пісні з чужини*”), а також В. Танського, якого сучасники вважали “*славним стихотворцем*”, але вірші якого не збереглися і, зрештою, пісні славного козака Антона Головатого (кінець XVIII ст.).

На початку XVIII ст. популярними серед старообрядців-розкольників та деяких верств демократичного середовища виявляються збірники з переробками українського вертепу. Контексти інтермедій відображали несприйняття Никонівських реформ та указів Петра I 1705, 1707 – 1708 років, які регламентували уживання модного європейського одягу як і болісний припис голити бороду й вуса. Спротив викликав обов'язок для священників віддавати своїх дітей на навчання до греко-латинських шкіл. У виявленій П. Пекарським інтермедії до драми “Стефанотокос” росіянин-розкольник невдоволено заявляє: “нашу старую вѣру покрали никонщики прокляте...”. Додає з іронією в серці: “человѣцы ходять як обезьяны”, одягаючи “круглые картузы”, паруки, короткія платья. І далі: “Наипаче насъ раззоряют латынскія школы, За которыми намъ простій по улицамъ учитъ народъ нѣтъ воли”¹³

Наступні сцени перегукуються з українським вертепом XVII – XVIII ст., та й мова в устах цигана всуціль українська, за винятком декотрих переозвучень і ремарок, що чергуються з латиномовними. Пор.: (Отходит раскольщикъ и пробѣгаетъ цыганъ). Чхабей. – Ха (3). *Се же и я, панове, до вас завитавъ. Ходив-бродив, а тут таки на ночлег zostавъ. Бидна моя головонька, якая то моя хорошая урода. Як то мнѣ было отъ Ющенка панованія и выгода.*

Як же то було насъ и не шанувати – Наше то дѣло, дѣти: замки ковати, людей ошуковати

Та и жаданчата моя не последнее ремесло мають:

Бо куры красты, дѣтей манити добрѣ уже знаютъ.

А якбы солонину, альбо поросятину, хоть бы под небесами знали

И виттуль бы ли колвек уже би красти себе догадали.

А кому поворожити о счастіи и приходѣ то

Нехай пойдет до моєй Солохи –

Обголить его добрѣ, хоть не поможет нитрохи

Бачитьса и заданчати ... і т. д.

(Convertitur ad aviculus).

Отъ се за птица, Чи не изъ Єгипетска ли края залетѣла?

Яки хороши нусъ, а гдѣ твои крыла?

Поліські діалектні вкраплення (пор. рефлексі дифтонгів на місці давнього [o] – *виттуль, нусъ* поруч із загальним [i] на місці

давнього η – *будна моя головонько*), нестягнені прикметникові займенникові форми – *якая, хорошая*, архаїчні форми – *се*, усічені: *яки[й] хороши[й] нусь*, відмінкова форма на **-ове**: *панове* (Наз. мн.), інфінітива на **-ти**: *ковати, манити, поворожити*, полонізми колвек, урода, ошуковати, з рештою – локалізм *солонина* з глосою *альбо поросятина* – ознаки західних говорів Полісся, з огляду на сучасний стан мови, хоча межі цього наріччя на початок XVIII ст., ймовірно, зсувалися далі на схід та південь. Яскраві метафори (*обголить* “обкраде” *ходивь-бродив* “пробирався, йдучи, вештався без діла” виявляють джерела синонімії й переносних значень. Поліська підоснова інтермедій доводиться й позамовними свідченнями: вияв осередків утікачів (у 80^і роки XVII ст. не лише на Брацлавщині, Поділлі, але й у Київщині, Чернігівщині та Стародубщині)¹⁴ які через своїх посередників чинили опір жорсткому насаджуванню згори церковних та світських реформ. Подібні інтермедії на Правобережній Україні упродовж XVIII ст. були популярними. Віднайдений І. Франком один із текстів створено десь поміж 1788 – 1791 рр. латинкою на угоду польській шляхті. Серед персонажів бачимо козака, єврея і цигана, що ведуть діалог (в устах цигана звучить народна мова): *A, a! Dobry wieczir wam panowe hromada! A szco tut u was za dobraja rada? Jak wy sią majete?*¹⁵

Україномовна стихія дається взнаки і в текстах вистав, створених на основі перекладної драматургії (комедій), репрезентованих при дворі імператриці Анни Іоанівни упродовж 1733 – 1735 р. напр. *заснула*, *свѣча загашена* и в *домѣ все тихо* и ничего не видно, *через что онъ объявляет, что сухая ложка ротъ деріотъ*, *обѣ отходят, чтобъ къ обманыванію приготоуится*, (и когда они *заснут, то бѣ онъ ихъ перед воротами положил* (“Честная куртизанка (комедія італіанская въ Санктпетербургѣ... 1733 года)¹⁶.

Цілиною залишається мова перекладів у галузі наукової літератури, де визначний внесок належить династії українських перекладачів і вчених – Івана і Федора Туманських, Кирияка Кондратовича, Григорія Політики, що прилучилися до видавничої справи в Санктпетербурзі при Імператорській АН, працюючи водночас радниками в Сенаті.

Досконалий переклад матеріалів сибірської наукової експедиції П.С. Палласа (1770 р.) з німецької мови здійснив бунчуковий товариш Федір Туманський, що був членом Ради Московського імператорського університету та кореспондентом

Прусько-німецького наукового зібрання. Тут трапляються українізми *дикая черемха* (с. 17), *упертыми в ствол ногами, потрібные инструменти* (23), *линяк* “липовий гай” (26), *стѣпное перикатиполе* (*Turpho phila muralis* – 48), *гороховатый львинець или сплюснутый полевой горохъ* (*Lathyrus pififormis* – 49), *свербота съ прыщемъ* (401) тощо¹⁷

У його попередника – Івана Туманського – перекладача французької енциклопедії, ще більше вкраплень: *учинити* (112), *задавити своимъ братьев* (120), *подпора правления* (20), *серце их самих* (65), *старали ся* (112), *самодержавство* (65) і т. д.¹⁸

Ясно пересипані українізмами переклади художніх творів Марка Туллія Цецерона, здійснені Кириакон Кондратовичем, випускником Київської Академії, що здійснив також переклад творів Сигефра Бесра з історії та географії, згадуючи у доданій передмові про свій внесок у науку: Я ж прежде Шейнову Анатомію и хирургию исправившій и многія медическія, особливо терапевтическія книги, сирич Эксопоповой о падежѣ скота переведшій, покорнѣй..., Пор. зокрема приклади¹⁹: *ночною порою* (164), *позабудь убивства* (167), *обступать ратушу* (185) *каковъ разбойникъ? Какое забіяка? каков убійца* (199), *которое убийство без него обошлося? как стало смерть* (216), *полководцы – полководица* (233) і т. д. насичений українізмами також “Дикціонеръ или словарь польскій съ російским (1775) Ними сповнені тексти епіграми митця²⁰: *(дѣтей пузастыхъ, налили за шкуру сала, въ червовой солонинѣ* (16), *намалой смѣло, я старикъ да молодой – 37*. Переклади з грецької мови Г. Полетики, зокрема “Епиктита стоического философа...” (СПб., 1759) позначені україномовними впливами²¹ (типу: *что жъ тебѣ до того – 72 воронъ прокаркает – 79*), як і “Ксенофонта о достопамятныхъ дѣлахъ и разговорахъ Сократовыхъ четыре книги и оправдание Сократово (СПб., 1762)²², де виявляємо, зокрема: *оправдять Сократа боялися* (29), *вдались в любовную страсть – отдались любовной страсти* (25) – *отдавшись оной (там же), довелось такъ жить* (78), *съ доброй воли* (104), Пор. ще: *до красы* (108), але далі: *придайте ей красоты* (109), *красоти помянутой женщины* (72), *лише так*, *очистивши совѣсть, з десятокъ слов* (373). і т.д. Проте перекладацька спадщина Г. Політики і К. Кондратовича та їх оригінальні лексикографічні праці потребують самостійного вивчення. Стислий огляд стародруків XVIII ст. засвідчує необхідність розгортання студій у царині вияву україномовних впливів на формування наукового, а ще більше

художнього, стилів російської мови, дослідження розвитку східнослов'янської лексикографії у добу дворянського просвітництва.

¹Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. – Т. I. – СПб., 1862. – С. 214; ²Знач. праця. – С. 264 ³ Лаппо И.И. Литовский статут в московском переводе-редакции. – Юрьев, 1918. – С. 33; ⁴Див. Книга Уставъ воинский. – СПб., 1719, Відділ стародруків та рідкісних видань, шифр Гр. 2256 ⁵Петрунин В.О. Существительные со значением отвлеченного действия на-ни/ение и качества на-ость, ство в юридических кодексах древней Руси и Петровской doby // Функциональные разновидности русского литературного языка XVIII в.: Сб. науч. трудов. – Л., 1984. – С. 8 – 15; ⁶Там само; ⁷Пекарский П. Знач. праця. – Т. II. – СПб., 1862. – С. 670; ⁷Докладніше див.: Кутина Л.Л. ⁸ Пекарский П. Знач. праця. – Т. I. – СПб., 1862. – С. 488 – 489; ⁹Перетц В. Н. Из истории русской песни. Начало искусственной поэзии в России. – СПб., 1900. – С. 248 – 250 ¹⁰Позднеев А. В. Рукописные песенники XVII – XVIII в. – М., 1996; ¹¹Перетц В. Н. Знач. праця. – С. 424. ¹² Тут і далі використано свідчення, додані у приписах до співанників, виявлених В. Перетцом в архівних фондах В. Перетцом у знач. праці; ¹³Пекарський П. Знач. праця, С. 448 – 450. ¹⁴ Таранец Сергей. Куреневское тримонастырье. История русского старообрядческого центра в Украине (1675 – 1935). – К., 1999. – С. 42 – 43, 98 – 100; ¹⁵Детальніше див. Франко І. До історії українського вертепу // Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах. – Т. 36. – К. – С. 231; ¹⁶ Перетц В.Н. Итальянские комедии и интермедии, представленные при дворе императрицы Анны Иоанновны в 1733 – 1735 гг. Тексты. – Петроград, 1917. – С. 5 – 10. ¹⁷ Петра Симона Палласа, медицины доктора, естественной истории проф., Российской имп. Акад. наук путешествие по разным мѣстамъ Российского государства с нем. языка на российский перевел бунчуковый товарищ Федор Туманский ИМП. АН, королевского прусс. нѣмецкого собрания корреспондент и учрежденнаго при Московском ИМП. Ун-тетѣ російскаго собрания членъ. – Ч. 2. – кн. 1. – 1786. – 476 с. - Відділ стародруків та рідкісних видань, шифр – Гр.3982. ¹⁸ Туманский И.О. О государственном правлении и разных родах онаго из Энциклопедии пер. Иван Туманский, правительственнаго сената переводчик. – СПб, 1770. - Відділ стародруків та рідкісних видань, шифр – Гр.3912. ¹⁹ Марка Туллія Цицерона двѣнадцать отборныхъ рѣчей. Печатаны въ СПб. 1717 году Академии наук коллежским ассесоромъ Кириакомъ Кондратовичемъ съ лат. яз. переведена. - Відділ стародруків та рідкісних видань, шифр – Гр.4903. ²⁰ кондратович Кириак. Старикъ. Книга вторая. Сто эпиграммъ. - Відділ стародруків та рідкісних видань, шифр – Гр.4594/2; ²¹Переклад зберігається у Відділі стародруків та рідкісних видань, шифр – Гр.5029; ²²Див.: Відділ стародруків та рідкісних видань, шифр – Гр.3509.

А.А. Дем'янюк, канд. філол. наук
**РОЛЬ СКЛАДНОГО ЕПІТЕТА В МОВІ
СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ КІНЦЯ XVI–XVII СТ.**

Проаналізовано стилістичні можливості складного епітета у староукраїнській літературній мові кінця XVI–XVII ст.

The stylistic potential of compound epitet in Old Ukrainian literary language of the end of the XVI-XVII th century is analyzed.

Дослідження поетичної мови в цілому або аналіз окремих мовно-структурних елементів пов'язані передусім з “виявленням її своєрідності як особливої функціонально-стилістичної мовної сфери”¹. Багато лінгвістів трактують поетичну мову як особливу функцію загальної літературної мови: поетична мова і є “сама собою поезія. Тут уже виникає питання про особливу функцію мови, яка не збігається з функцією мови як засобу звичайного спілкування, а є її своєрідним ускладненням. Поетична мова в цьому значенні є те, що звичайно називають образною мовою”².

В основі поетичної мови, на думку С.Я. Єрмоленко, лежить “особливий характер конкретно-чуттєвого бачення світу, орієнтація на емоційно-естетичне сприйняття його”³. Поетична мова як один із різновидів художньої мови в лексико-граматичному плані становить об'єднання найрізноманітніших елементів, пор.: “Поетична мова естетизує слова загальноновживаної мови, формує традиційний поетичний словник, має виразну тенденцію до творення авторських неологізмів, використання характерних для емоційно-експресивної мови словотвірних моделей поетичних засобів”⁴.

Найчастіше поетичну мову співвідносять з образною мовою. Саме на цю ознаку поетичної мови звертає увагу В.С. Калашник: “У поетичній мові значення та ідея розкриваються через образ. Різні для кожного виду словесного мистецтва щодо форми художні образи не є однорідними і в межах окремо взятого твору. Відрізняючись в основному структурними особливостями, вони водночас становлять певну систему засобів образного вираження. У поезії виявом системної єдності, спільною формою образів є мова. Поетична мова об'єднує естетично значущі засоби в систему, яку з урахуванням головної ролі слова у створенні образу можна назвати словесно-образною”⁵. Словесно-образні засоби беруть свій початок від

виникнення поетичної творчості і є невіддільною ознакою поезії взагалі. “Під образністю літературної мови, – наголошує Л.О. Пустовіт, – слід розуміти активність людського мислення, спрямованого на пізнання світу, естетичну красу слова і мелодійність цього звучання”⁶. Далі дослідниця поетичної мови зауважує: “В образній мові не просто називають той чи інший предмет, а головним чином характеризують цей предмет такими словами, що посилюють його якісні ознаки”⁷. Слово не тільки викликає в читача образи предметів, явищ навколишнього світу, але й визначає відповідні поняття, спрямовує рух уявлень, думок, почуттів, пробуджує емоції.

Широкі можливості експресивного впливу мовних образів закладено в системі словотворення, зокрема в складних прикметниках, що зумовлено їхньою структурою і семантичними особливостями.

Складні прикметники, як і будь-яке слово взагалі, становлять поєднання звукових одиниць, які формують фонетичний малюнок, ритм вірша. Прикметники-композиції, входячи до синтаксичних структур, створюють ритмомелодію поетичного твору, визначають особливості його інтонування.

Л.А. Булаховський, говорячи про складні слова взагалі, зазначає, що вони є своєрідною категорією “кованих слів”, які стоять “на межі словотворення і комбінації уже існуючих слів”⁸.

Аналізуючи мову художньої літератури, Г.О. Винокур звертав увагу на те, що “художнє слово образне зовсім не в тому відношенні, нібито воно обов’язково метафоричне ... Справжній сенс художнього слова ніколи не обмежується його буквальним розумінням”⁹. Буквальне значення слова розкриває в собі нові, інші значення так, як “розширюється в мистецтві значення описуваного одиничного емпіричного факту до ступеня того чи іншого узагальнення”¹⁰.

Поетичний образ як явище стилю, на думку А. Квятковського, наявний всюди, де художня думка виражається за допомогою різних поетичних засобів – епітета, метафори, порівняння, метонімії, синекдохи, гіперболи, паралелізму, уподібнення і т. ін.¹¹.

Образність поетичної мови створюється за допомогою різних мовних засобів і способів їх уживання, але одним із найпоширеніших образотворчих засобів у поетичній мові є епітетні складні прикметники.

Епітет як один із різновидів тропів вивчали Ф.І. Буслаєв, О.М. Веселовський, О.О. Потебня, В.М. Жирмунський,

Б.В. Томашевський, Л. Кателіна, О. Потапова, Т. Глібова та ін. В українському мовознавстві відомі праці С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт, Н.М. Сологуб, Л.О. Ставицької, Л.П. Рожило, Н.Г. Сидяченко, Л.Г. Савченко, В.П. Дятчук та ін., в яких розглядаються основні шляхи еволюції епітета в українській поезії, його семантика, граматичне вираження та функціонування. Однак сучасна мовознавча й літературознавча наука не мають достатньо розробленої теорії епітета та єдиної термінології для характеристики різних видів епітетів. Та й саме поняття “епітет” потребує уточнення.

Деякі дослідники зараховують до епітетів означальні слова, які мають особливу художню виразність і відбивають ставлення автора до зображуваного. Епітет у такому розумінні – це лише образне означення, яке виникає на основі переносного значення слова. Предмет, як зазначає А.П. Коваль, “набуває образної характеристики, ... визначається за допомогою метафоричного або метонімічного означення, а не через звичайне логічне означення”¹².

Основна функція епітета – показати предмет зображення з незвичайного боку, індивідуалізувати якусь ознаку, зосередити на ній увагу, викликати певне ставлення до зображуваного, чого позбавлені відносні прикметники, вжиті у прямому значенні. При цьому необхідно пам’ятати, що експресивно-образну функцію можуть виконувати нейтральні слова, і тому не завжди легко провести чітку межу між художнім і логічним означенням. Визначити епітетну роль складного прикметника можна лише в контексті з урахуванням характеру та взаємовпливу компонентів словосполучення.

У синтаксичному сполученні слів відображаються реальні відношення предметів, явищ і їхніх властивостей. Емоційність поетичного твору, тонке відчуття навколишнього зумовлюють пошуки своєрідних індивідуальних позначень явищ дійсності. Змінюються поняття, їх вираження – змінюється й лексико-синтаксична сполучуваність. І навпаки, зміна сполучуваності зумовлює зміну значення слова. Ж. Вандрієс слушно зауважував із цього приводу: „В усіх випадках значення слова визначається контекстом. Слово ми ставимо в оточення, що виявляє його значення кожен раз і на даний момент. Ніщо інше, а саме контекст, всупереч різноманітності значень даного слова, надає йому “особливого значення”, ніщо інше, а саме контекст очищує слово від його колишніх значень, нагромаджених пам’яттю, і створює йому його актуальне значення”¹³.

Контекст, словесне оточення зумовлює здатність слова виявляти його семантичні відтінки. У контексті прикметниковий композит реалізує індивідуальне значення, яке поза контекстом не існує. Поява індивідуальних, оказіональних значень складних прикметників, незвичних сполучень слів спричинена творчою потребою показати щось нове в предметі чи явищі, підкреслити непомітну, але яскраву деталь, виділити певну ознаку.

У поетичній мові прикметниковий епітет часто зазнає метафоризації, тобто в контексті використовується переносне значення слова, під яким розуміється своєрідне розширення й оновлення змістових обсягів слів, створення на основі старих значень і паралельно з ними нових змістових відтінків, поява переносно-фігуральних значень.

В основі будь-якої метафори лежить неназване порівняння предмета з яким-небудь іншим предметом на основі ознаки, спільної для обох порівнюваних компонентів. У метафорі відбувається ототожнення двох понять, а в порівнянні два поняття зближуються, тобто існують паралельно. У метафорі, як правило, “потрібного зображально-виражального ефекту письменники досягають меншою кількістю слів, ніж у порівнянні”¹⁴. Загалом, природу метафори можна зрозуміти лише в тому випадку, якщо її розглядати як конструктивний компонент тексту, найбільш яскравий, образний елемент поетичної мови. Як зазначає В.С. Калашник, “будучи за своєю конструкцією образним виразом порівняльного характеру, метафора в різних формах і модифікаціях так чи інакше присутня в кожному поетичному тропі”¹⁵.

Мовна метафора характеризується семантичною двоплановістю, яка полягає у взаємодії прямого лексичного значення слова і додаткового контекстуального значення. Нове, контекстуальне, метафоричне значення сприймається ніби через призму основного, спираючись на нього, але не ототожнюючись з ним. Додаткове контекстуальне значення метафоричного композита стає доміантним, пряме ж значення втрачає свою роль і служить лише орієнтиром для авторської асоціації, унаслідок чого метафоричне значення складного прикметника передає нерозчленоване уявлення, в якому об’єднані ознаки різних предметів, явищ.

Аналізуючи метафоричність поетичної мови, Л.О. Пустовіт наголошує: “Поетична мова характеризується семантичною

двоплановістю слова, тобто певною суперечливістю між його номінативним і метафоричним значенням. У метафоричних словосполученнях відбуваються семантичні процеси “розмивання” номінативного значення слова через семантико-формальний зв’язок з іншими словами”¹⁶. Найважливішою умовою появи семантичної двоплановості слова взагалі, а отже і складного прикметника, є “наявність контексту, в якому здійснюється порушення нормативних лексичних зв’язків метафоричного слова з іншими словами”¹⁷.

У сучасному мовознавстві існують різні погляди на природу образного порівняння як одного з найпростіших тропів, до складу якого входять композитні прикметники. Деякі лінгвісти вважають, що в порівняннях значення слів не зазнає змін. “Зіставлювані поняття зберігають у свідомості свою самостійність, не зливаючись в одне враження, а тому і семантика порівнюваних слів, словосполучень і речень не змінюється”. А.П. Коваль твердить, що в образних порівняннях “відбувається “прирошення змісту” одного слова за рахунок іншого”¹⁸.

Вибір зіставлюваних предметів залежить від індивідуального сприйняття людини, що порівнює, від належності майстра слова до певного літературного напрямку, від змісту поетичного твору. Якість порівняння визначається світоглядом і світосприйманням автора поетичного твору, мовними традиціями.

У системі різноманітних поетичних засобів виразності порівняння виступає початковою стадією, звідки в градаційному і розгалуженому порядку виникають майже всі інші тропи. Від інших тропів порівняння відрізняється своєю двочленністю: у ньому називаються суб’єкт порівняння, тобто те, що порівнюється, і об’єкт порівняння, тобто те, з чим порівнюється. Домінантна ознака зіставлення може бути прямо названа в порівнянні чи не названа зовсім, що зумовлює потенційну можливість переходу її в символ”¹⁹.

Складні прикметники-епітети як компонент порівняння не лише відіграють певну емоційну, конотативну функцію, а й нерідко уможливають вибір того чи іншого об’єкта порівняння, зумовлюючи, пояснюючи такий вибір. Складні прикметники у складі порівняння доповнюють, розвивають семантику народнопісенних образів, вносять нові семантичні компоненти у значення традиційних поетичних образів, урізноманітнюють семантику поетичних універсалій.

Таким чином, складні прикметники як один із виражальних засобів поетичної мови виступають у функції епітета, метафоричного епітета, входять до складу порівняння. Їхній художньо-образний зміст розкривається у контексті. Традиційні поетизми, зафіксовані в загальномовному словнику, відновлюють свою внутрішню форму, коли входять у нові тропеїчні структури. Образний зміст, закладений у внутрішній формі складного найменування, видозмінюється під впливом функціональних можливостей тропеїчних висловів.

Надзвичайно поширеним у мові староукраїнської поезії кінця XVI–XVII ст. було вживання композитів-прикметників у функції епітетів, які передавали певний обсяг естетичної інформації, втілювали філософські та художні ідеї стилю. Адже “поезія, – за словами В.М. Русанівського, – це краса, створена талантом і вимогливістю поета, втілена в найкращий мовний матеріал”²⁰.

У поетичній мові роль епітетів загальновідома – вони “прикрашають” текст, що робить його неповторним художнім відображенням дійсності, що нехарактерне, наприклад, для мови науки²¹.

Використання складних прикметників є традиційним для староукраїнської літературної мови кінця XVI–XVII ст. Вони були або своєрідним стилістичним засобом – складним епітетом, яким прикрашали мову подій, або стилістично нейтральними, що виконували номінативні функції, розширюючи таким чином словниковий запас мови. Але і ті й інші однаково відігравали важливу роль у процесі розвитку староукраїнської літературної мови кінця XVI–XVII ст.

Завдяки складним прикметникам, які виступали в ролі епітетів, підтримувався той високий поетичний стиль, який був пов’язаний із церковно-книжною традицією. Як зазначає З.М. Петрова, “складні прикметники кваліфікувалися як слов’янізми. Тому вони самі по собі незалежно від якого-небудь іншого художнього навантаження створювали високість стилю”²².

Ця “високість” стилю відчувається і в староукраїнських поезіях кінця XVI–XVII ст., де зустрічаються складні прикметники в ролі епітетів індивідуального походження: їх незвичайність, оказіональність примушують читача звернути увагу на саме слово як таке, прислухатися до його мелодії та змісту, відчутти за ним думку автора.

Епітет є одним з важливих елементів образної системи поетичної мови, поетичного стилю. О.М. Веселовському належить відома афористична формула: “Якщо я скажу, що історія епітета є історією поетичного стилю в скороченому виданні, то це не буде перебільшенням”²³. Це висловлювання, на нашу думку, стосується не лише епітета, а й усіх словесних образів. Появу в поезії складного епітета О.М. Веселовський пов’язує з більш високим ступенем розвитку поезії: “За пізніший час відповідають складні епітети, скорочені з означень ... і порівнянь”²⁴.

А.С. Єлеонська, характеризуючи стиль Єпіфанія Славинецького, зауважує, що складні епітети – один із зображальних засобів, які допомагають оновити звичні образи, внести у словесну тканину риси індивідуальності²⁵. Якщо стійке повторення того самого композита-прикметника при тому самому означуваному слові наближає його до постійного епітета, то сама кількість різних варіацій епітета при тому самому слові свідчить про багату мовну палітру автора, його прагнення уникнути монотонності й одноманітності.

Складні епітети мають свої специфічні особливості порівняно з простими епітетами. Це, на нашу думку, зумовлено тим, що складні прикметники, які виступають у ролі епітетів, мають більшу семантичну місткість, що дозволяє в єдиній словесній формі виразити багатий зміст, нове складне уявлення. Складні прикметники виражають такі відтінки якостей і властивостей, які важко передати за допомогою простих прикметників. У них можуть об’єднуватися значення синонімічних компонентів з протилежним значенням, вони заміняють багатослівні описи, служать засобом утворення поетичного порівняння і т. д. Ці властивості складних прикметників сприяють утворенню поетичних образів і становлять специфіку складного епітета. (У тому ж значенні вживає термін “складні епітети” Б.В. Томашевський²⁶).

Семантика та структура складних прикметників, що виступають у функції складних епітетів, їх наявність чи відсутність у різних авторів і в різних жанрах та стилях визначається індивідуальними смаками різних поетів, специфікою того чи іншого поетичного жанру.

У староукраїнській літературній мові кінця XVI–XVII ст. складний епітет, пов’язаний з церковно-книжною традицією, має

переважно абстрактно-оцінний характер. Наведемо декілька прикладів із поезій бароко з першим компонентом *благо-*:

Благодатному орлу в слѣд путешествует
(І. Величковськ., 133).

Росийский роде, коль ти благородный!
(І. Армашенко, УПК, 232).

Бог же положен въ сердце благовѣрна князя
(Г. Смотрицький, УПК, 62).

Но твоя, отче святой, воля благословенная
(К. Транквіліон-Ставровецький, УПК, 238).

Благопокорная чловѣком доброта
(А, УПК, 93).

Складні прикметники-епітети пов'язані з церковно-книжною традицією, відомі з часів перших перекладів церковних книг з грецької на слов'янську мову; як правило, це були кальки з грецької мови. Особливо поширеними в барокових поезіях були складні прикметники з першим компонентом *благо-*, *велико-*, *добро-* та ін., наприклад: *благочестивѣйший Монарх* (Л. Баранович, УП, 229), *благословенный мир* (Д. Туптало, УП, 284), *благовѣрный муж* (Й. Волкович, УП, 147), *боголюбезная пани* (К. Зінов., 285), *великоночный день* (А, УП, 195), *великодержавный цар* (Л. Баранович, УП, 228), *доброродная душа* (Д. Туптало, УП, 280), *добродѣтельный гетман* (Г. Смотрицький, УПК, 64), *злочестива арія* (Д. Туптало, УП, 284), *православный народ* (І. Армашенко, УЛ, 232) та ін.

У цих прикметниках перший компонент означає ступінь якості або його оцінку. У прикметниках з постійним першим чи другим компонентом один з них унаслідок втрати реального смислу може зближуватися за значенням з афіксом. Це спостерігається, наприклад, у прикметниках з першими компонентами *все-* і *само-*: *всемирный* (А, УПК, 106), *всеродный* (Й. Волкович, УП, 148), *всехвалный* (В. Ясинський, УП, 240), *всещедрый* (Д. Туптало, УП, 321), *всесильный* (Г. Смотрицький, УПК, 64), *всенощный* (Л. Баранович, УП, 229), *самовластный* (П. Беринда, УПК, 206), *самовольный* (Г. Смотрицький, УПК, 65), *самородный* (С. Ставницький, УП, 244), *самоугодный* (І. Армашенко, УП, 231), *самодвижный* (О. Митура, УПК, 226), *самохотный* (А. Скульський, УП, 133) та ін.

В.М. Русанівський зазначає, що в XVII ст. бурхливо розквітає художня література. За жанрами її можна поділити на поезію, драматургію, а частково й прозу. Крім того, поезія складається з двох різновидів: панегірично-полемічного й побутового. Панегірично-полемічна література багата епітетами. Епітети добираються або з народної мови або з конфесійної літератури²⁷.

Урочистість стилю створюється і характером поєднання епітета з означуваним словом:

А не наша воля грѣхолобивая
(К. Транквіліон-Ставровецький, УПК, 238).
В царствіях, землях многодержавных
(А, УЛ, 111).

Помилуй многогрѣшную душу мою
(К. Транквіліон-Ставровецький, УПК, 240).

Крім загальної функції – створення експресивності – складні прикметники-епітети одночасно несуть і інформаційно-називну функцію, позначаючи більш економним способом те, що виражають атрибутивні словосполучення, які стоять за ними.

Експресивність композитів-епітетів посилювалася завдяки їх метафоричності, яку можна вважати другою їх конкретною функцією.

Розгляд функцій прикметників у поезіях епохи бароко підтверджує висловлену С.Я. Єрмоленко думку про те, що з-поміж інших означень “означення прикметникового походження відкривають широкі можливості для переносного, метафоричного вживання ознак, для формування трохеїчних виразів”²⁸.

Композити-епітети посідають помітне місце серед лексико-стилістичних засобів староукраїнської літературної мови кінця XVI–XVII ст. Вони збагачують зображальні і виражальні можливості мови, передають нові семантичні, стилістичні, експресивні відтінки і цим сприяють розкриттю художнього замислу поезії, адже мова „барочної” літератури характеризується „окрасою” складу, відповідно використанням складних епітетів. Маючи можливість в одному слові виразити глибокий зміст, означальні основоскладання є одним із найпродуктивніших способів творення колоритних означень-епітетів, арсеналом невичерпних художньо-поетичних можливостей поетів.

¹Калашник В.С. Українська поетична фразеологія і афористика поетичної мови поживтневого періоду (семантико-типологічний аспект): Дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. – Харків, 1992. – С. 19; ²Винокур Г.О. О языке художественной литературы. – М., 1991. – С. 390; ³Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). – К., 1991. – С. 323; ⁴Там само; ⁵Калашник В.С. Зазнач. праця. – С. 30; ⁶Пустовіт Л.О. Словник української поезії другої половини ХХ століття (семантико-функціональний аспект): Дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. – К., 1993. – С. 9; ⁷Там само; ⁸Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка: В 2т. – К., 1953. – Т. 2: Исторический комментарий. – С. 112; ⁹Винокур Г.О. Зазнач. праця. – С. 21; ¹⁰Там само. – С. 28; ¹¹Квятковский А. Поэтический словарь. – М., 1966. – С. 178; ¹²Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К., 1987. – С. 29; ¹³Кочерган М.П. Слово і контекст: Лексична сполучуваність і значення слова. – Львів, 1980. – С. 12; ¹⁴Калашник В.С. Зазнач. праця. – С. 137; ¹⁵Там само. – С. 138; ¹⁶Пустовіт Л.О. Зазнач. праця. – С. 154; ¹⁷Калашник В.С. Зазнач. праця. – С. 33; ¹⁸Коваль А.П. Зазнач. праця. – С. 24; ¹⁹Калашник В.С. Зазнач. праця. – С. 129; ²⁰Русанівський В.М. Слово в поезії // Рідне слово. – 1972. – Вип. 6. – С. 50; ²¹Намиотокова Р.Ю. Авторские неологизмы: словообразовательный аспект. – Ростов, 1986. – С. 76; ²²Петрова З.М. Сложные прилагательные в поэзии второй половины XVIII в. // Процессы формирования лексики русского литературного языка. – М., 1966. – С. 150; ²³Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Л., 1940. – С. 73; ²⁴Там само. – С. 85; ²⁵Елеонская А.С. Человек и Вселенная в ораторской прозе Епифания Славинецкого // Развитие барокко и зарождение классицизма в России XVII–начала XVIII в. – М., 1989. – С. 215; ²⁶Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение. – Ленинград, 1959. – С. 303; ²⁷Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К., 2001. – С. 103-104; ²⁸Єрмоленко С.Я. Синтаксис віршової мови. – К., 1969. – С. 25.

Дуброва Г.І., асп.

**ЕЛЕМЕНТИ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ У ТВОРАХ
М. СМОТРИЦЬКОГО (У ЗІСТАВЛЕННІ З ТВОРЧІСТЮ
І. ГАЛЯТОВСЬКОГО І А. РАДИВИЛОВСЬКОГО)**

У статті робиться зіставний аналіз польських елементів у творах українських письменників XVII ст. і сучасних українських діалектах.

In the article the comparative analysis of Polish elements in the works of Ukrainian writers of the 17th century and modern Ukrainian dialects is made.

XVII ст. – час, коли Україна відчувала авторитет Речі Посполитої і польський вплив спостерігався в усіх сферах життя: політиці, економіці, культурі, релігії і, звичайно, мові народу. Мова – своєрідний індикатор суспільного життя, а отже, будь-які істотні політичні, культурні, економічні зміни безумовно позначалися на її лексичному складі.

Під впливом польської мови опинилися всі верстви населення, проте найбільше його відчувала інтелігенція, представником якої був Мелетій Смотрицький, відомий суспільний діяч, філософ, письменник. М. Смотрицький намагався гармонізувати стосунки між українською і польською спільнотами і для цього він створив свою власну православну риторичку, яка поєднувала елементи католицької і православної мовних традицій. Його твори були адресовані і українцям, і полякам, а тому спадщина письменника є предметом дослідження і українського, і польського мовознавства.

Перші наукові праці, в яких приділяється увага М. Смотрицькому, датуються кінцем XVIII ст., наприклад, «Хронологія» І. Стебельського, але це дослідження головним чином присвячене діяльності М. Смотрицького після його переходу до уніатства. У XIX ст. в польській літературі з'явилися твори, в яких певні розділи присвячені і М. Смотрицькому¹.

З другої половини XIX ст. почали з'являтися праці про історичне минуле України (дослідження М. Кояловича², К. Єленевського³, О. Дем'яновича⁴, С. Барановського⁵, П. Куліша⁶) і постаті М. Смотрицького в них відводиться окреме місце.

Власне філологічний аспект вивчення творів М. Смотрицького був започаткований наприкінці XIX ст. в дослідженнях М. Засадкевича⁷, А. Брюкнера⁸, які звернулися до мовно-стилістичного аналізу творчості письменника.

У XX ст. на перший план виходить саме лінгвістичний аналіз текстів М. Смотрицького, такими є роботи М. Грушевського⁹, П. Яременка¹⁰, О. Прокошиної¹¹, В. Німчука¹², В. Короткого¹³ та ін, проте деякі питання не набувають широкого висвітлення. Наприклад, проблема впливу польської мови на творчість письменника, певною мірою вона обговорюється в праці американського дослідника Д. Фріка¹⁴, проте їй не надається великого значення.

Метою нашого дослідження є встановлення впливу польської мови на українські тексти М. Смотрицького на фонетичному, морфологічному і лексичному рівнях. Для більш повного і всебічного

аналізу залучено твори інших українських письменників цієї епохи. Використано також історичні словники XIV – XVII ст., сучасні діалектні лексикографічні праці, які допомагають простежити тенденції розвитку фонетичних, морфологічних, лексичних явищ. У перспективі це дасть можливість зіставити польські лексеми, які функціонували в українських текстах XVII ст., з лексичними явищами сучасних українських говорів.

Об'єктом нашого дослідження є твори М. Смотрицького *Казанье на чест(ъ)ный погребъ... Леонтія Карповича* 1620 р., *Євѣліе учителное* 1616 року, І. Галятовського *Ключ разумѣнія* 1663 р., *Месіи правдивому Ісѹ Хрѣсту сну Бжїю* 1669р., А. Радивиловського *Вѣнец Христов* 1688 р., *Огородок Марїи Бѣи* 1676 р. та ін.

На фонетичному рівні полонізми представлені у творах цих письменників досить повно.

Серед фонетичних рис найпомітнішою виступає використання початкового *є* замість українського *о*: *Иный єднакъ тѣтъ теперъ намъ естъ жалъ и плачь* [Смотр. Каз., 6]; *без(ъ) помочи єднакъ з(ъ) неба жадного доброго оучинкѣ на дорозѣ сего дочасного живота чинити не можемо* [Смотр. Єв., 5]. У “Словнику староукраїнської мови XIV – XV ст.” фіксується лексема *єдно* “тільки”, “лише” [ССУМ, I, 346], властива і для творів інших письменників періоду XVII ст.: *єдно скончили свою пѣснь старици, ажъ заразъ наступила музыка Аггелскаѧ* [Радив. Він., 36]; *троѧкаѧ естъ власть, єдна монархіѧ, другаѧ аристокраціѧ, третѧѧ демокраціѧ* [Гал. Кл. Раз, 32], а також для сучасних українських діалектів, зокрема, для бойківських говорів: *не кождому єднако бог даєє* [Онишкевич 1984, 245], закарпатських: *но ввес там йакой було зерно, йак то типерки йенной пудо* [ГУМ, 247].

Важливою фонетичною рисою, характерною для творів письменників XVII ст., є використання твердого *ц*: *приводить до того людій абы оутиски и працы подымовали* [Смотр. Єв., 2а]; *обѣцуетъ упокоєніє, алит даруетъ замѣшан(ъ)є* [Рад. Ог., 693], яке фіксується також у словнику української мови XIV – XV ст. [ССУМ, II, 73].

Вживання після фонем *ц* голосного *а* замість української *і*: *а поспѣшивши сѧ напалъ на шїю его и цаловалъ его* [Смотр. Єв., 9] відбилося в сучасних бойківських говірках: *Так він тоти гроші ходив цалий рік; двері цалком отворені* [Онишкевич 1984, 394],

закарпатських: *вже наложив собі на **цалу** зиму* [ГУМ, 276], а також західноволинських: *Муроз дзізя пустев **цалком*** [МСЗВГ, 251].

Часто у творах письменників XVII ст. функціонують слова із суто польськими сполуками, притаманні для українського вжитку. Наприклад, властива польській мові лексема *człowiek* і похідні від неї можна зустріти у творах М. Смотрицького, проте разом із ними функціонують власне українські форми: ***Человѣчого** збаве(н) **А** ставѣчне* *пожадаючи **чловеколюбивый** Гдѣ, нѣколи* *нехочеть смерти **грѣшиного*** [Смотр. Єв., 30]. Це слово фіксується в українській мові уже в XIV – XV ст. зі значенням “людина”, “чоловік”, а також “підлеглий верховній владі володаря” [ССУМ, II, 545].

Певні фонетичні зміни відбуваються в українських текстах з полонізмом *miejsce*: *не до истотности тела, але до **мѣйца** належат одлеглость и близкость* [Гал. М. Пр., 234].

Деякі слова використовуються без змін у фонетиці, наприклад, *бохенек* “булка”: *Прошу позычь ми до утра три **бохенки** хлѣба* [Рад. Ог., 419], проте з певними формальними і змістовими змінами це слово функціонує в бойківських говірках: *бохонець* “шматок хліба” [Онишкевич 1984, 68]. Польський суфікс **-ек** змінюється на український **-ець**, а значення “ціла булка хліба” має дещо звужену семантику – “шматок”.

Лексема *члонки*, яка фонетично відрізняється від українського варіанта, досить часто функціонує в староукраїнських текстах: *ты жадного в **члонкахъ** своихъ не чуешь болю* [Рад. Він, 715] і без змін збереглася в бойківських говірках: *І зогнати із сего крешченого рожденного Івана, із його частей, із його **члонків**, із увсіх чувств* [Онишкевич 1984, 373].

Властива польській мові фонема /с/ уживається у староукраїнських текстах замість фонем /ш/: *Обувъ бывает **оу**чиненый з **скуры** быдла**чей*** [Гал. Кл. Раз., 223].

Складотворчі сонорні у текстах М. Смотрицького: *але **травати** в(ѣ) **грѣсѣ** и в(ѣ) немъ бе(з)памѣтне валѣтисѣ, остатнюю наводитъ погибель* [Смотр. Єв., 13]; *блѣгочестивыйи хрїстіан(ѣ)е **кравымы** на онъ часъ **лзами** отеклыи очи насмотрѣлы* [Смотр. Каз., 13], притаманні і "Лексикону славенороському" Памва Беринди 1627 р: *вдчний до вкшен и **травальй** в(ѣ) сытости* [ЛБ, 266].

Неповноголосні форми, характерні для творів М. Смотрицького: *Што ижъ такъ есть, якобы якою **кравельскою** дорогою и добре **оуторованнымъ** гостинцемъ идѣчи* [Смотр. Каз.,

40а], фіксуються і в словнику української мови XIV – XV ст. [ССУМ, I, 516], а також у творах інших письменників XVII ст.: *положилъ на шиѣ его лѣску свою королевскую золотую* [Гал. Кл. Раз., 236].

Лексема **злото** – яскравий приклад неповноголосся, яке функціонувало у XIV – XV ст. [ССУМ, I, 401], у творах періоду XVII ст.: *На другій день знайшли велику брилу злата на оltарѣ* [Гал. Н. н., 96] і в сучасних українських діалектах: *Посієш в болото, будеш збирав злото; Капел'ушке чорн'і, чорн'і, злотом позолочені* [Онишкевич 1984, 312].

Африката дз замість українського д: *зѣпол(ъ)нѣю владзу от Бѣга, черезъ Бѣгоподан(ъ)нѣю црковнѣю зверхность ново одержавши* [Смотр. Каз., 5]; *потымъ болачками розными и пухлиною моровою народ людзкий давила* [Гал. М. Пр., 5], має своє продовження в бойківських говірках з дещо зміненим значенням: “людяний”, “гуманний”, а також “чужий”: *Йак котра знає до молока, то йейі молоко не буде таке, йак у других, а буде на нїм проміне сине, жовте, бо л'удске* [Онишкевич 1984, 422]. Очевидно, значення *людзкий* “чужий” пішло від словосполучення “чужі люди”, а згодом компонент *чужий* перестав функціонувати в цьому вислові.

Подекуди польська фонема /д/ замінює українську африкату **дж**: *нетолко в(ъ) першо(м) ты(д)ню в(ъ)стремежливость заховаши, а якобы южъ все справи(в)ши, розленити сѣ и занехати: але ровнымъ и тымже способомъ и иншии ты(д)нѣ обходѣмо* [Смотр. Єв., 38].

Інколи польські лексеми набували певних українських фонетичних рис, зазнавали модифікації відповідно до українських мовних стандартів, наприклад, сполука **rz** трансформувалася в **р**: *кгда фрасовитѣю тварь веселою показѣю* [Смотр. Єв., 3]; *Арапчикове (боговъ чтили) срогихъ и тварію окрутныхъ* [Рад. Ог., 152]. У гуцульських говірках слово **твар** “лице” функціонує без змін у значенні [Гуц., 182], а в бойківських діалектах з'являється значення “щока” [Онишкевич 1984, 281]. Очевидно, в семантиці відбуваються певні зміни, внаслідок яких значення звужується.

Деякі польські афікси видозмінювалися відповідно до норм української літературної мови, наприклад, префікси *prze-* і *przu-* змінювалися на *пре-* і *при-* відповідно: *спра(в) лю(д)скихъ прешлыхъ и пришлыхъ вѣдомость Самъ одинъ всевѣдающий, и все прешлоє и пришлоє оу себе маючій ГѣдъБѣ собѣ зоставивши, же притомныхъ*

нашихъ справъ и потребъ вѣдомости [Смотр. Каз., 8]; а мною справлено послѣги **прекладати** пере(д) тобою не постѣиѣю [Смотр. Каз., 8]. Лексема **пришлыи** подається у словнику староукраїнської мови XIV – XV ст. у словосполученні на **пришлыи** часы “на майбутнє”, “на прийдешнє” [ССУМ, II, 251], що свідчить про наступність мовних традицій.

Питання про морфологічний вплив польської мови на українську досить складне, адже деякі польські відмінкові закінчення іменників і прикметників тотожні староукраїнським, наприклад, серед відмінкових закінчень іменників у творах письменників XVII ст. існує властива польській системі відмінювання флексія давального відмінка множини **-ом**, проте цю форму важко назвати результатом впливу польської мови на українську, оскільки вона існувала і в староукраїнській мові: *и на вѣрочистыи свѣта должникомъ своимъ ѡ(т)пѣскали долги, и вызволяли або окѣповали нево(л)никовъ* [Смотр. Єв., 5а].

Польський вплив на українську систему дієвідмінювання визначити складно, оскільки форми минулого часу, які функціонують в пам'ятках XVII ст., є zdeформованими формами перфекта. Наприклад, у дієсловах 1 особи однини: *зачим(ъ) слѣине реклемъ, же хотѣжъ зъ сегѡ мѣстца, на которомъ с теперъ найдѣю* [Смотр. Каз., 6]; *и справѣ послѣги моеи, на которюсъ мѡ былъ выслалъ, ѡ(т)правовати постѣилемъ* [Смотр. Каз., 6]. Проте на прикладі текстів сучасних бойківських говорів можна припустити, що форми минулого часу зазнали впливу польської мови: бо нічого **не малам**, ніц, **ни малам** бат'ка, **ни малам** мамі [ГУМ, 309].

Форми минулого часу 1 особи множини також представляють видозмінені форми перфекта: *Ото смо южъ срокгихъ навалностій и великихъ тревогъ збыли, а до доброй и бе(з)печной, до тихой и бе(з)печалной пристани приплылисмо, што болше и до збавенной: оубѣглисмо хмѣръ несѣтости, и тѣчи немѣрности оушилисмо ... ѡ(т)пѣстилисмо ѡ(т) роскошій телесны(х), ѡ(т) печалова(н)▲ непотреб(ъ)ного, и ѡ(т) оужитковъ дочасныхъ: темность невѣдомости перебылисмо, а до свѣтлости позна(н)▲ самыхъ себе прибылисмо: зимы шкодливого роскошова(н)▲ збылисмо, а весны дѣшеполезного во(з)держанія набылисмо* [Смотр. Єв., 29], які відомі і в сучасних бойківських говірках: *о так пускалисме у ризи, мигловили, ладовали; садилисме, поправ'алисме, вс'уда,*

відводились [ГУМ, 303], а також в закарпатських: *а йаг вони вухли, тодизми взяли трипачку* [ГУМ, 279].

У 2 особі множини перфектна флексія **-сте**: *шатѣ онѣю, збаве(н)а которѣю сте принали, не покаланѣ и чистѣ заховати старайте сѣ* [Смотр. Каз., 47а], збережена в буковинських діалектах: *йа вас прошу, абисти прийшли до мени на весіли* [ГУМ, 340], і в закарпатських говорах: *тед' віділисте такім йі била* [ГУМ, 277].

Частотність польських форм умовного способу: *з(ѣ) сего заисте и повѣренои мнѣ послѣзи справѣ до тебе ѡ(т)правоваль бымъ, бымъ не былъ тои немълнои оуфности* [Смотр. Каз., 8] характерна для бойківських говірок: *нічо бим не хотів мати, кобим мав, каже, таку хатину, шо бим, каже, ми однем плечем заліс* [ГУМ, 324].

Польські прислівники, найхарактернішою рисою яких є суфікс **-е** замість звичайного українського **-о**, загалом досить поширені: *первий терпливе и скромне Фарисее наѣргане знесиши, грѣхо(в) позбыль* [Смотр. Єв., 6а].

Виокремлені польські форми числівників, відмінні від українських: *Ото чотыредесѣтного поста гонитвный плац отворѣтъ сѣ намъ братіе* [Смотр. Єв., 28а], характерні і для староукраїнської мови, функціонують і в закарпатських говорах: *тридѣсят чисниц' то се йенно пасмо* [ГУМ, 296].

Особливі польські форми **єден, єдна, єдно**: *З межи которы(х) єдна єсть о выобразе(н)ю албо малева(н)ю стѣхъ Ікѡнъ* [Смотр. Єв., 40а] досі зустрічаються в українському діалектному мовленні: *но увес там йакой було зерно то типерки йенной пудо* [ГУМ, 274].

У творах українських письменників XVII ст. часто польські лексеми використовуються поруч із українськими. Це, в основному, іменники на позначення певних реалій суспільного життя або абстрактних понять: *все бовѣмъ и тѣтъ и повѣхъ сторонахъ и мѣстахъ правовѣрныхъ згромажають сѣ собра(н)а, молитвами и молбами посполѣ веселѣчи сѣ* [Смотр. Єв., 38а]; *дла змоцне(н)а певнои и невонтпливои в(ѣ) немъ оуфности и надѣи* [Смотр. Єв., 40а].

Функціонування польських і українських дієслів досить частотне для текстів М. Смотрицького: *З вишѣлѣкою пилност(ѣ)ю искавши и бадавши сѣ, и правдивы(х) оуставъ наслдовавши, нѣчого не ѡ(т)имѣемо и нѣчого не прикладаемо* [Смотр. Єв., 40а]. Подекуди

слово може порівнюватися з цілим фразеологічним зворотом: *хотѣбовѣмъ жалѣ ми чини(т) и фрасѣтъ ср(д)це мое напастъ онаѣ, котораѣ, з(ъ) дошѣце(н)ѣ Бжого дла грѣховъ нашихъ ѡ(т) неприателей по(д)несена была* [Смотр. Єв., 38а].

Отже, насиченість творів М. Смотрицького яскраво виявленими полонізмами, свідчить, що використання питомої української лексики і звернення до запозичень, були досить поширеними на той час.

Автор постійно вагався у виборі своєї громадянської позиції. Він прагнув створити свою власну релігійну концепцію, яка б не суперечила ні православній, ні уніатській, ні католицькій моделі. Звичайно, це було неможливим, тому М. Смотрицький постійно перебував у пошуку гармонії і з собою, і з суспільством. Як відомо, тогочасна Польща поширювала свій вплив у всіх сферах життя, насамперед у релігійній, запроваджуючи уніатство на території України. Це не могло не позначитися на мовній ситуації, оскільки релігійні нововведення завжди супроводжувалися мовними змінами. Цим пояснюється насиченість творів М. Смотрицького полонізмами. Уживаючи українські і польські слова, письменник намагався створити власну риторичну систему впливу на слухача і читача, прагнучи залишитися вірним православ'ю і одночасно бути прихильним до уніатства. Як відомо, пізніше М. Смотрицький переглянув свою релігійну позицію і перейшов до уніатства.

Для творчості інших письменників цього періоду використання полонізмів було органічним, хоч часте вживання польських слів не мало системного характеру, оскільки автори не надавали їм великого значення. Значна кількість розглянутих полонізмів фіксується в історичних словниках української мови XIV – XV ст. [ССУМ, Т. 1 – 2] і XVI – XVII ст. [СУМ XVI – XVII, Вип. 1 – 10], що свідчить про наступність мовних традицій. Фіксація цих слів у сучасних діалектних словниках підтверджує історичну перспективу полонізмів у староукраїнській мові, які проте зазнавали певних формальних і змістових змін у діалектах сучасної української мови.

¹Wiszniewski M. Historia literatury Polskiej. – Kraków, 1851. – Т.8;

²Коялович М. Литовская церковная уния. – СПб, 1859. – Т.1; ³Еленевский К. Мелетий Смотрицкий// Православное обозрение. – 1861. – № 6; ⁴Демьянович А. Иезуиты в Западной России (в 1569 – 1772 гг.)//Журнал министерства народного просвещения. – СПб, 1871. Ноябрь; ⁵Барановский С. Дерманский

настоятель Мелетий Смотрицкий как деятель в пользу соединений православных с униатами// Волинские епархиальные ведомости. – 1877. – № 19; ⁶Кулиш П. Из истории западнорусской церкви: два отступника Кунцевич и Смотрицкий// Чтение в Обществе любителей духовного просвещения. – 1877. – № 4; ⁷Засадкевич Н. Мелетий Смотрицкий как филолог. – Одесса, 1883; ⁸Brückner A. Spogy o unię w dawnej literaturze// Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1896; ⁹Грушевский М. Історія української літератури. – К., 1927. – Т.5; ¹⁰Яременко П.К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. – К., 1986; ¹¹Прокошина Е. Мелетий Смотрицкий. – К., 1966; ¹²Німчук В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства// Мелетій Смотрицький. Граматика. К., 1979; ¹³Короткий В. Творческий путь Мелетия Смотрицкого. – Минск, 1987; ¹⁴Frick D. Meletij Smotryc'kij. – Harvard, 1995.

Список скорочених назв джерел

Гал. Кл. Раз. – Ключ разумѣнія. Львів, 1663 р. – Ст.-др. ЦНБ НАН України. Ш. Кир. 602.

Гал. М. Пр. – Месіи правдивому Ісѹ Хрѣсту снѹ Бжїю. Киев, 1669р. – Ст.-др. ЦНБ НАН України. Ш. Кир 43.

ЛБ – "Лексикон славенороський" Памва Беринди, 1627/ Підгот. тексту і вступна стаття В. Німчука. – К., 1961.

МСЗвГ –Корзонюк М. Матеріали до словника західноволинських говорів.// Українська діалектна лексика. – К., 1987. – С. 62 – 267.

Онишкевич – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. К., 1984. – Т. 1 – 2.

Рад. Він. – Радивилівський А. Вѣнец Христов. Киев, 1688 р. – Ст.-др. ЦНБ НАН України. Ш. Кир. 59.

Рад. Ог. – Огородок Марїи Бжї розмаитыми цвѣтами словесъ на праздникі Гдскїѧ, Богородичны и проч. стыхъ ... року 1676. - Ст.-др. ЦНБ НАН України. Ш. Кир. 692.

Смотр. Єв. – Смотрицкий М. Євгліе учителное, албо казанѧ на кождѹю не(д)лю и свѧта Ѵрочистїи. Вев'є, 1616. - Ст.-др. ЦНБ НАН України. Ш. Кол. Попова 25.

Смотр. Каз. – Смотрицкий М. Казанье на чест(ъ)ны(и) погребѣ пречестногоѡ и первелебно(го) мѡжа г(с)на и отца ... Леонтїя Карповича. – Вильно, 1620. - Ст.-др. ЦНБ НАН України. Ш. Кир. 728.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – К., 1977. – Т. 1 – 2.

СУМ XVI – XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 1994. – Вип. 1 – 10.

Тимченко – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.: У 2 кн. / упоряд., ред.: Німчук В.В. Німчук (підгот., упоряд., ред.), Г.І. Лиса (підгот., упоряд., ред.). – К.; Нью-Йорк, 2002. – Кн. 1 – 2.

М. Капась, студ.

ФУНКЦІОНАЛЬНА АСИМЕТРИЧНІСТЬ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ У ТЕКСТАХ КАЗАНЬ XVII СТ.

У статті розглянуто явища функціональної асиметрії конструкцій із дієприкметниками та дієприслівниками в текстах казань XVII ст. Враховано нетотожність співвідношення форми і змісту, їхню відносну автономність і незумовленість. Простежено специфіку синтагматичних і парадигматичних відношень як передумову для з'ясування питань мовної типології та механізму функціональних зміщень синтаксичних конструкцій.

The article reviews phenomena of functional asymmetry of constructions with participles and gerunds in the texts of Kazan, XVII century. The non-identity of the form and contents, their relative autonomy and independence are taken into account. Specifics of syntagmic and paradigmatic relations is studied as a pre-condition for resolving the issues regarding language typology and the mechanism of functional displacements of syntactic constructions.

Актуальність дослідження. Теоретичні положення функціонального синтаксису, методи дослідження, які склалися в синхронній лінгвістиці, застосовано до історії мови, що дало змогу по новому висвітлити явища староукраїнського історичного синтаксису.

Мета дослідження. Визначити закономірності функціональної асиметричності синтаксичних конструкцій у текстах казань XVII ст.

Завдання дослідження. а) з'ясувати теоретичні положення про асиметричний дуалізм лінгвістичного знака та застосувати їх в історичній лінгвістиці; б) висвітлити розвиток цих ідей у дослідженнях з українського історичного синтаксису; в) простежити відображення функціональної асиметричності синтаксичних конструкцій у текстах староукраїнських казань XVII ст. Принципово важливим для опису динаміки мовної системи є встановлення

періодів, коли, за словами О.Потебні¹, раніше створене в мові є основою для творення нового: зміни частково мають місце в інших умовах і за іншими зразками, частково від присутності нового. Визначення хронологічних зрізів, що ілюструють зміну функцій синтаксичної одиниці, уможлиблює хронологізацію як окремого синтаксичного явища, так і загалом синтаксичної системи.

У загальному мовознавстві зазвичай виділяють два основних хронологічних зрізи – синхронічний і діахронічний². Синхронічний стан, синхронія щодо реальної мови є теоретичною абстракцією, тоді як реальне існування мови належить до плану діахронії. Умовне перенесення поняття синхронії на реальну мову стає можливим завдяки тенденції мовної системи до стійкості і поступовості змін, внаслідок чого синхронним може вважатися стан цієї системи протягом відносно невеликого відрізка часу. Вивчення мови як системи, різних її компонентів, відношень між ними неможливе без синхронічного підходу, без умовного абстрагування від змін у часі. Водночас і застосування діахронічного підходу, зумовлене потребою розв'язання питань про формування мовної системи, походження та розвиток її компонентів, має своїм завданням виявити зміни і встановити їхні причини та відносну хронологію, а також зіставити результати дослідження мовної системи на різних синхронних зрізах. Узагальнюючи, можна сказати, що поєднання синхронічних і діахронічних підходів дає змогу забезпечити об'єктивність висновків.

Першорядного значення для з'ясування еволюції мови набуває теоретичне положення про асиметричний дуалізм лінгвістичного знака. На синхронному зрізі поняття функціональної асиметричності фіксуємо у дослідженнях таких відомих лінгвістів, як С.Карцевський³, В.Скалічка⁴, В.Г.Гак⁵.

Увагу до асиметричності виявляли такі представники Празького лінгвістичного гуртка, як С.Карцевський і В.Скалічка⁶; вони розглядали ідею асиметричного дуалізму переважно на лексичному рівні. Так, С.Карцевський, використовуючи ідеї Ф. де Соссюра, Бодуена де Куртене та інших попередників, обґрунтував це положення на матеріалі мовної полісемії та синонімії. Дослідник зазначав, що «будь-який знак потенційно є «омонімом» і «синонімом» одночасно, тобто він утворений перехрещенням цих двох рядів мисленневих явищ»⁷. На його думку, природа лінгвістичного знака має бути незмінною (сталою) і рухомою одночасно. Тобто, якщо знак пристосовується до якоїсь конкретної

ситуації, то має змінитися лише частково: завдяки нерухомості іншої своєї частини знак зберігає тотожність самому собі.

Лінгвістичний знак за своєю внутрішньою структурою відповідає перехресненню координат різних ступенів узагальнення залежно від семіологічного плану, якому належить. С.Карцевський зазначає, що «загальне та індивідуальне подані в будь-якій семіологічній системі не як сутності, а як взаємовідношення двох координат або двох рядів семіологічних ознак, одна з яких слугує для диференціації іншої»⁸. Автор наголошує на тому, що «будь-який лінгвістичний знак є в потенції омонімом і синонімом одночасно, тобто він одночасно належить до ряду переносних, транспонованих значень одного і того ж знака, і до ряду подібних значень, які виражені різними знаками»⁹. Отже, завдяки асиметричному дуалізмові структури знаків лінгвістична система може еволюціонувати: «адекватна» позиція знака постійно зміщується в результаті пристосування до вимог конкретної ситуації. Таким чином, С.Карцевський розглядає асиметричний дуалізм мовного знака крізь призму парадигматичних відношень і не бере до уваги синтагматичних.

В.Скалічка у своїй статті «Асиметричний дуалізм мовних одиниць» виступає, з одного боку, як послідовник С.Карцевського, підтримуючи поняття про асиметричний дуалізм, а з іншого – розглядає ідею асиметричного дуалізму не лише на лексичному рівні, а й на інших рівнях – морфологічному та синтаксичному. Отже, автор бере до уваги асиметричний дуалізм різних одиниць і встановлює його типологію, що базується на синтагматичних і парадигматичних відношеннях. Автор вказує на двоїсту природу одиниць (двосторонніх мовних знаків), які мають у собі формальну або змістову основу. Так, морфема має формальну основу, а сема – змістову; на рівні слово-найменування слово – носій формальної основи, а найменування – змістової; на рівні речення асиметрія виявляється в тому, що «речення має змістову основу, а кліше-речення – формальну»¹⁰.

Розвиваючи теоретичне положення про асиметричний дуалізм мовного знака на синтаксичному рівні, В.Г.Гак визначає особливості змін не в парадигматиці, а в синтагматиці. На увагу заслуговує його висновок про різні види асиметрії та утворення так званих «нульових» і «порожніх» форм у процесі переходу від однієї мови до іншої або в процесі змін етапів історичного розвитку однієї мови.

Розглядаючи ідею асиметричності у процесі переходу від однієї мови до іншої ми, наприклад, від німецької до української, спостерігаємо утворення так званої «нульової» форми. Так, якщо німецький вираз «Es ist kalt», де *ist kalt* – складений присудок, перекласти українською мовою, то отримаємо лише одне слово – «холодно», оскільки при перекладі вказівка на підмет зникає. Отже, в процесі перекладу зникла форма *es* є «нульовою», тобто в цій ситуації значення передано, а форма – відсутня.

В.Гак зазначає, що «базовою одиницею побудови та функціонування мови є відношення між елементом плану вираження й елементом плану змісту, тобто відношення номінації (референції)»¹¹. В процесі розвитку та функціонування мови постійно відбуваються зміни у відношеннях номінації. Фіксуємо в праці В.Гака і таке поняття, як реномінація («зміна співвідношення між елементами планів вираження та змісту»¹²), що відбувається при переході від одного мовного стану або мови до іншого: в історичному розвитку мови, при перекладі або зіставленні мов тощо.

В.Гак виділяє динамічну, гомологічну та функціональну симетрію. Динамічна симетрія виявляється у збереженні форм і відношень у процесі розвитку мови; гомологічна зорієнтована на просторову координату при вивченні різних часових зрізів однієї мови, оскільки вони в такому випадку беруться як два синхронно розміщені мовні стани. Щодо функціональної симетрії, то вона виявляється у використанні слів і форм у їх первинному значенні, асиметрія – у вторинних функціях, у функції узагальнення (генералізації), транспозиції (переносного вживання), десемантизації. Функціональна асиметрія виявляється також у нерівномірності використання форм і слів, тому потрібно розрізняти не лише структурне ядро та периферію, але й функціональне ядро і периферію.

Варто відзначити синтаксичні праці українських мовознавців (І.Р.Вихованця¹³, К.Г.Городенської¹⁴ та ін.), у яких асиметрію лінгвістичного знака використано для дослідження семантично неелементарного речення (прості ускладнені речення розглядаються на двох рівнях: формально-синтаксичному та семантико-синтаксичному). На думку І.Р.Вихованця, «функціональний синтаксис може здійснюватися як за принципом «від форми до змісту», так і за принципом «від змісту до форми». Функціональним стає лише той синтаксис, у якому наявний високий (адекватний описуваному

об'єктові) науковий ступінь опрацювання системи синтаксичних одиниць та їх функцій»¹⁵. Мовознавець виділяє три принципи побудови теорії функціонального синтаксису: 1) строге дотримання опису «від функції до засобів її вираження»; 2) строге дотримання опису «від форми до функції» (принцип протилежний першому); 3) комбінований принцип, що передбачає можливість синтезу двох напрямків аналізу – «від форми до функції» і «від функції до форми». На думку О.В.Бондарка¹⁶, необхідність (або можливість) двобічного підходу до опису функцій мовних засобів зумовлена принципом «асиметричного дуалізму мовного знака» (за С.Карцевським), з яким пов'язана відсутність ізоморфізму між одиницями плану вираження і плану змісту, тобто можливість відповідності однієї одиниці плану вираження декільком одиницям плану змісту і навпаки – однієї одиниці плану змісту декільком одиницям плану вираження¹⁷.

Специфіка організації мовної структури, яка є одним з онтологічних атрибутів мовної системи, визначається відношеннями між елементами. Дуалізм мовного знака зумовлює структурну організацію на двох рівнях: формальному та синтаксичному. Якщо за основу береться формальна організація, то під час визначення структурних типів виходять із формального вираження компонентів речень. Якщо ж за основу беруть семантичні ролі елементів речення, то структурують пропозицію, яка є моделлю відображуваної реченням події, ситуації довколишньої дійсності.

Таким чином обґрунтовується доцільність різноаспектного синтаксичного аналізу, що враховує нетотожність співвідношень структури та значення, абстрагованість семантичного плану від мовного вираження. На історичному матеріалі можна простежити різні співвідношення семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структур речення, що дає змогу підкреслити їх відносну автономність і незумовленість.

В теоретичному плані ідея про асиметричний дуалізм мовного знака дозволяє глибше зрозуміти процеси функціональних зміщень в історичному синтаксисі української мови та формування синтаксичних конструкцій під впливом взаємодії книжних і живомовних компонентів. Наше дослідження ми розглядаємо як певний крок на шляху до теоретичних розробок асиметричного дуалізму мовного знака в історичному синтаксисі української мови. В історичному плані утворення нових угруповань слів спричинюється функціональним зміщенням одиниць. У поняття функціонального

зміщення вкладається зміна функцій, яка зумовлює становлення нових характеристик утворюваних елементів. Так, дієприслівники утворюються в результаті зміни функцій коротких активних дієприкметників. Зміна є наслідком взаємодії семантико-синтаксичної, формально-синтаксичної та комунікативної функцій, які перебувають між собою в ієрархічних зв'язках. У процесі переходу одних одиниць в інші семантико-синтаксична функція відіграє основну роль, спричинює перебудову формально-синтаксичної функції. «Пристаюючи» до «нових» функцій, форма набуває інших показників. Проте зміна формально-синтаксичної функції, що знаходить вияв у переміщенні елементів із предикативної позиції в непередикативну, зумовлюється не тільки впливом семантики, а й форми. Отже, обидві функції зумовлюють форму, яка здійснює зворотний вплив на формально-синтаксичну функцію, «заперечення форми» вводить «заперечення функції».

У період функціонального зміщення утворені форми частково продовжують функції «старих» форм, або ж останні виконують «нові» функції. У суперечності між функцією та формою домінує функція, «нова» форма із властивими їй функціями закріплюється в системі мови.

У пропонованій роботі функціональну асиметричність синтаксичних конструкцій розглянуто на матеріалі староукраїнської мови, а саме текстів казань XVII ст. Залучення рукописних текстів є важливим тому, що, на відміну від стародруків, у них повніше відображене живе народне мовлення, а тому кількість розмовних конструкцій вища, ніж у книжно-традиційних текстах.

Казання є літературним жанром, який був поширений в українській літературі XVI-XVII ст. У сучасних працях говориться про жанр казань, або проповідей¹⁸, переважно періоду другої половини XVII ст. («Ключ розуміння» Іоанкія Галятовського, твори Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського). Справедливим є твердження М.Ф.Сумцова¹⁹ про принципове протиставлення літератури початку XVII ст. літературі середини і другої половини цього століття, оскільки, як ми знаємо, в цей час існувало два типи казань: «греко-слов'янський» та «латино-польський». Але різке протиставлення, як зазначає В.І.Крекотень, «викликало гостре заперечення з боку П.Житецького»²⁰; автор це пояснює тим, що «між ідеологією українських проповідників домогилянської, могилянської та післямогилянської доби неперехідної прірви не існувало. Не

існувало її і між їхніми методами проповідання»²¹. На нашу думку, казання, які обрано матеріалом дослідження, найбільше відповідають учительним євангеліям, які були поширені на Україні у XVI ст. і, як зауважує В.Крекотень, «за цим зразком у XVII ст. виникло досить багато систематичних збірників проповідей. Серед них траплялося чимало простих вибірок з повчань Каліста»²². На підтвердження цієї тези наводимо цитату з опису М.Петрова про збірку казань XVII ст., характеристики якої співвідносні з особливостями учительних євангелій: «Збірник південноруських проповідей XVII ст., без початку і кінця, в аркуш, на 233 аркушах. Проповіді, мабуть, починалися з неділі блудного сина й ішли на тижні цілого року...»²³.

Отже, період XVII ст. важливий тим, що старобуковинська мова характеризується зближенням із живим народним мовленням, розбудовується в стилістичному плані, стає широко використовуваним засобом спілкування. Зокрема, матеріал розгляданого періоду містить ряд контамінаційних конструкцій, існування яких пов'язане із перетворенням частини колишніх дієприкметників у дієприслівники, що визначає різні співвідношення між функціями і формою утворених одиниць. Таким чином, метою нашого дослідження є визначення закономірностей функціонального зміщення коротких аппозитивних дієприкметників активного стану в дієприслівники та формування асиметричних структур.

У старобуковинській мові відзначаємо відносну самостійність семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій, а також співвідносність комунікативних функцій із семантико-синтаксичними, що свідчить про тісніший зв'язок семантичного і комунікативного рівнів дослідження структури речення та їх меншу залежність від формального рівня. Відносна самостійність семантичних і формальних характеристик утворює асиметрію синтаксичних конструкцій: ускладнюючий компонент, який не відображається у формально-синтаксичній структурі речення, є частиною речення зі складними семантичними відношеннями.

Важливого значення набуває розгляд асиметричних побудов у період зміни типу ускладнення речень, коли, за словами О.О.Потебні, раніше створене в мові є основою для творення нового: зміни частково пов'язуються з перебудовою в умовах і за іншими зразками; частково набувають іншого вигляду і значення від присутності нового.

Перехід активних апозитивних дієприкметників у дієприслівники зумовлюється власне синтаксичними, а не морфологічними чинниками: взаємодією семантико-синтаксичних, формально-синтаксичних і комунікативних функцій. Оскільки зміна форми тісно пов'язана з перебудовою синтаксичних зв'язків, семантико-синтаксичних відношень та ін., то обґрунтовується співвідношення морфологічних і синтаксичних функцій одиниць. Розгляд дієприслівників як елементів, які утворилися внаслідок функціонального зміщення, дає змогу простежити процес «адаптування» функцій новоутвореної форми до функцій вихідних одиниць.

У світлі викладених вище теоретичних положень можемо зробити висновок, що класифікація В.Г.Гака асиметричного дуалізму може бути перенесена на площину історичного синтаксису, зокрема, на матеріал нашого казання XVII ст. Це аргументується тим, що в тих жанрах і стилях, які мали традицію використання церковнослов'янської мови, перехід на іншу мовну основу спричинився до появи асиметричних синтаксичних конструкцій. Наявність «старого» синтагматичного оточення передбачає іншу функціональну детермінацію форм, оскільки в текстах казань можуть бути представлені аспекти і відтворення, і творення частини тексту, які або є перекладом церковнослов'янської цитати (етап відтворення), або авторською інтерпретацією цитат (етап творення).

У мовній свідомості автора співіснували, з одного боку, відчуття мови і, що сучасний стан мови не припускає існування активних коротких дієприкметників (перехід активних коротких дієприкметників у дієприслівники відбувся ще в XIV-XV ст.), які архаїзують мову, а, з іншого боку, – бажання «переплавити» (перебудувати) церковнослов'янську цитату на український лад потребувало не тільки формальної, а й функціональної адекватності.

Заміна коротких активних дієприкметників (однакові форми), в свою чергу, мала передбачити інший глибший рівень змін, який би стосувався її синтагматичного оточення.

Відповідно до вище наведеної думки, про свідомість автора пам'ятки, треба зазначити, що виразне використання замість активного короткого дієприкметника дієприслівника, але в старому синтагматичному оточенні, свідчить про прагнення автора оновити, осучаснити давній текст. При цьому зміст синтаксичної конструкції не змінювався, а її форма набувала нового відтінку і, за рахунок

старого синтагматичного оточення, на перший погляд «нова» форма здавалася старою: тогды ѡснованіа в(ъ)са зѣмли трепетать бѣдоу(т) съ страхом(м) и дрыжа[ніе(м)]<.> пламен(ъ)ніа виды стра[шныа]<.> ѡгнь моу[чєніа] ѡб[т]авляючи<.> ѡгнє(м) говори[ти] имоу[ть]<.> огне(м) дыхатъ бѣдоу[ть] (Каз., 1); и тамъ по дорогах не ходилъ ѡ(т)ворочаю[чиса] сла[вы] многы(х)<.> оучачи[на(с)] томоу жь смиренію (Каз., 15); зара(з) засла(л) до ни(х) два агг[лы] во ѡдѣжи бѣло(й) тѣшачи и(х)<.> и о[у]крѣпл[а]ючи<.> и повѣдаю[чи] и(м) абы[са] нѣчо[го] не о[у]страша[ли] (Каз., 103 зв.); И(ж) зми[вшиса] в ла[з(ъ)]ни а ви[шо(д)]ши мазалиса ѡлѣе(м) (Каз., 6 зв.); вы[коу]пи(л) на(с) з прокла(т)ства грѣхѡвнѡго<.> ста[в(ъ)]шиса за на(с) прокла(т)ство(м) (Каз., 71); ѡ(н) о[у]чини[в(ъ)]ши пер(ъ)ве(й) о[уд]а[чноу] розмово[у] съ о[у]чнк[ами] свои[ми]<.> и Бл[гослови(в)]ши и(х) и о[у]тверди[вши]<.> и въ(з)дви(г)ши ро[уцѣ] свои[Ст[ыи] пере(д) ѡбли[чноу] вѣ(х) си[лоу] вла[сноу] Бж[с]тва своего<.> и сто[упи]вши на ѡбла(к)<.> и шо(л) ѡ(т) ни(х) на небеса<.> іако правды[вы(й)] Цр[ъ] до цр(с)тва своего (Каз., 103 зв.).

Щоб уникнути таких асиметричних конструкцій, треба змістити акценти у зв'язках між компонентами речення з імені на дію. У випадках, коли, за нашими припущеннями, автор не знав, як написати активний короткий дієприслівник в орудному відмінку, то вводив його не у своє функціональне оточення: *не будьте унили*, замість *не будьте унилими*. Маємо зміну форми, хоч зміст залишився той самий.

В тексті пам'ятки трапляється ситуація, коли на місці дієприслівника, ймовірно, був орудний предикативний, який витворився з подвійного називного відмінка: лицє своє о[у]мы(й) и г[оловоу] свою ѡлѣе(м) пома(ж) абы[не] іа[вил] са чл[ко(м)] поста[чиса] (Каз., 6 зв.). Отже, тут можна говорити або про помилкове написання автором дієприслівника (пропущено в слові поста[чиса] літеру *м*, що унеможливило форму орудного предикативного), або про заміну орудного предикативного дієприслівником. У конструкції синтагматичне оточення залишається те саме, що й для орудного предикативного, зміст теж не змінюється, а форма змінюється, тобто маємо функціональну асиметричність.

Особливістю казань є наявні в них речення зі сполучником **и** (зрідка **а**) між дієприслівником (з залежними від нього словами) та присудком – особовим дієсловом, як-от: *А́ле ходи́ль внѣ гра́довъ<.> по поусты(х) мѣсто(х) оучачи<.> и исцѣла́ль хорыхъ* (Каз., 15 зв.); *І ведѣши съ собою́ вели́кое множество вѣз(ъ)не(в)<.> и вѣз(л) еси да́ры за люди́ т(ъ)воѧ* (Каз., 103); *И Блѓослови(в)ши и(х) и оутверди́вши<,> и въ(з)дви(г)ши роуцѣ свои́ Стѣ́и пере́д) ѡбли́чностю всѣ(х) си́лою вла́сною́ Бж(с)тва своего́<,> и стоу́пи́вши на ѡбла(к)<,> и шо(л) ѡ(т) ни(х) на небеса́<,> ꙗко правды́вы(й) Црѣ́ до цр(с)тва своего́* (Каз., 103 зв.); *ѡны же на ты(х) мѣсть ѡстави(в)ши сѣ́ти и за ни(м) пошли́<,> и ѡ(т)ше́(д)ши ма́ло ѡ(т) полѣ<,> и оу́зрѣли́ иньши(х) двѣ(х) бра́товъ* (Каз., 119); *и(ж) бы ѡны ви́ди́в(ъ)ши ваши добры́ дѣ́ла<,> и просла́ви́ли ѡ(т)ца нб(с)ного* (Каз., 120 зв.).

В них, мабуть, треба вбачати відображення особливих давньоруських конструкцій типу *приникъши Ольга, и рече, заутра въставъ и рече*, про які висловлювалися вченими неоднокові погляди. І.І.Срезневський, наприклад, розумів конструкції такого типу як два рівносильні речення, у першому з яких присудком є дієприслівник, при якому пропущене дієслово-зв'язка, а в другому – дієслово дійсного способу²⁴.

О.Потебня розглядав дієприслівник у таких конструкціях як «підпорядкований член простого речення», що відноситься до підмета; у сполучнику сурядності між дієприслівником та дієсловом дійсного способу він вбачав заховану в ньому функцію показувати, що речення склалося з двох майже рівносильних центрів, «що до першого з них, підмета, тяжіє прикладка (тобто аппозитивний дієприкметник), що речення, ледве стримуючи свою єдність, ще ніби розпадається надвоє, що, проте, не тотожне з повним його роздвоєнням, яке могло б бути досягнутим перетворенням аппозиції у складений присудок»²⁵ (тобто сполучення *приникъши Ольга* в сполучення *приникъши есть Ольга*). А те, що сполучник сурядності зберігався і після перетворення дієприкметника в дієприслівник, О.Потебня пояснює як випадок «переживання» явища, серед якого воно виникло²⁶.

Ці, особливі за походженням, конструкції в такому вигляді, як спостерігаємо їх у пам'ятці, – написаній у ті часи, коли вже існували

дієприслівникові звороти як цілком оформлена синтаксична категорія, що має безпосереднє відношення до присудка, а сполучники сурядності мали чітко виражену функцію поєднувати лише синтаксично рівноправні компоненти речення, – справляють враження своєрідного типу, що поєднує в собі контамінаційно дві синтаксичні структури: з однорідними присудками і з дієприслівниковим зворотом. Дієприслівник несе подвійне навантаження: виконує якоюсь мірою предикативну функцію (особливо це помітно у випадках взаємного протиставлення дії, вираженої дієприслівником, та дії, вираженої дієсловом) вказує на певні обставинні категорії.

Наведені синтаксичні конструкції – це один із яскраво виражених прикладів асиметричності. Тут можна говорити про недостатньо розвинуті складнопідрядні речення; складність конструкцій створюється за допомогою сполучника *і*, який, з одного боку, засвідчує складність відношень, а з іншого – показує, що *вставь* підпорядковується *рече*. Сполучник *і*, в такому випадку, стає пережитком, реліктом і далі зникає (сполучник сурядності можемо в сучасній мові замінити конструкцією *вставши він мовив*, оскільки сучасна мова більш компактна, ніж давня); він використовується в цьому варіанті історично, а не функціонально, що є аналогічним до конструкцій із давальним самостійним. Отже, конструкція *вставь и рече* репрезентує функціональну асиметричність синтаксичної конструкції, а саме «порожню форму», тобто форма піддається десемантизації і втрачає свій зміст, набуваючи структурного призначення як елемент морфологічної та синтаксичної форми.

Висновки. Результати дослідження, підтверджують, що розглядувані синтаксичні конструкції являють собою мовний знак, у якому відзначаємо асиметричність планів змісту і форми, а тому ці конструкції виступають частіше зі складнішою семантичною структурою, ніж у плані формальної організації. Використання теоретичного положення про асиметричний дуалізм лінгвістичного знака виявляє додаткові можливості для дослідження типології мовних змін та механізму функціональних змішень в історичному синтаксисі української мови.

¹Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – Т. 1-2. – М., 1958; ²Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. 3. – С. 143-343; ³Карцевский С. Об

асимметрическом дуализме лингвистического знака // Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях: В 2 ч. – М., 1965. – Ч. 2. – С. 85-90; ⁴Скаличка В. Асимметрический дуализм языковых единиц // Пражский лингвистический кружок. Сборник статей / под ред. Н.А.Кондрашова. – М., 1967. – С. 119-128; ⁵Гак В.Г. Языковые преобразования. – М., 1998; ⁶Karcevskij S. Du dualisme asymétrique du signe linguistique, “Travaux du Cercle linguistique de Prague”, I, 1929. Skalička Vladimír Asymetrický dualismus jazykových jednotek, “Naše řeč”, roč. XIX, Praha, 1935. – С. 138-145; ⁷Карцевский С. Указ. раб. – С. 85; ⁸Там само. – С. 86; ⁹Там само. – С. 87; ¹⁰Скаличка В. Указ. раб. – С. 127; ¹¹Гак В.Г. Указ. раб. – С. 9; ¹²Там само. – С. 9; ¹³Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992; ¹⁴Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К., 1991; ¹⁵Вихованець І.Р. Знач. праця. – С. 10; ¹⁶Бондарко А.В. К теории функциональной грамматики // Проблема функциональной грамматики. – М., 1985. – С. 16-29; ¹⁷Бондарко А.В. Указ. раб. – С. 16; ¹⁸Крекотень В.І. Вибрані праці. – К., 1999; ¹⁹Сумцов Н.Ф. Характеристика южнорусской литературы XVII века. – К., 1884; ²⁰Крекотень В.І. Оповідання Антонія Радивиловського: З історії української новелістики XVII ст. – К., 1983. – С. 20; ²¹Там само. – С. 21; ²²Там само. – С. 13; ²³Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Вып. II, 1896. – С. 96; ²⁴Срезневский И.И. мысли об истории русского языка. – М., 1959. – С. 60; ²⁵Потебня А.А. Указ. раб. – С. 190; ²⁶Там само. – С. 191.

Список умовних скорочень назв джерел

- Каз. – Збірка казань, XVII ст. – Рукоп. ЦНБ АН України, шифр 287 П (44) КПЛ.
- Пр. – Казання, поч. XVII ст. – Рукоп. ЦНБ АН України, шифр 286 П (73) КПЛ.
- Тр. – Книга третя ~~а~~ каза(н)я розные (1 пол. XVII ст.) - Рукоп. ЦНБ АН України, шифр 289 П (61) КПЛ.

Т.В. Сухова, студ.

МЕДИЧНА НОМЕНКЛАТУРА В СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

У статті розглянуто лексико-семантичні групи "анатомічні назви", "назви на позначення тілесних ушкоджень та хвороб", "фармакологічна термінологія", "назви на позначення осіб, що займаються лікуванням або приготуванням ліків" та "назви процесів лікування". Виявлено специфіку семантичного групування, словотвору, виникнення, становлення і функціонування медичної номенклатури в староукраїнській мові XVI – першої половини XVII ст.

This article is devoted to lexico-semantic groups “anatomical names”, “names of physical injuries and illnesses”, “pharmacological terminology”, “names of the persons, engaged in treatment or preparation of medicines” and “names of processes of treatment”. In the article is revealed specificity of semantic grouping, also word-formation, origin, becoming and functioning of medical nomenclature in old ukrainian language XVI – first half XVII centuries.

Метою роботи є комплексне дослідження формування системи медичної номенклатури й виявлення особливостей її функціонування в староукраїнській мові XVI – першої половини XVII ст. Для створення цілісної картини розвитку української медичної термінології використано матеріали словника Памва Беринди "Лексіконъ словенорѡсскій и именъ тлъкованіє", що порівнюються з матеріалами сучасних літературного та діалектного функціональних рівнів мови, а також з іншими мовами, передусім слов'янськими.

Об'єктом дослідження є лексико-семантичні групи української медичної лексики XVI – першої половини XVII ст. Розглянуто групи "анатомічні назви", "назви на позначення тілесних ушкоджень та хвороб", "фармакологічна термінологія", "назви на позначення осіб, що займаються лікуванням або приготуванням ліків" та "назви процесів лікування", в межах яких чітко виділяються окремі підгрупи, вже достатньо сформовані в українській мові досліджуваного періоду.

Завданням дослідження: виявити, якою медичною номенклатурою послуговується староукраїнська мова кінця XVI –

першої половини XVII ст.; вказати на походження лексем, а в окремих випадках виявити їх найімовірніші етимології; визначити роль і місце іншомовних найменувань у системі української медичної лексики кінця XVI – першої половини XVII ст., а також з'ясувати співвідношення власне українських і запозичених медичних назв; дослідити структурні типи медичних номенів, вказати на основні словотвірні моделі.

Основним джерелом роботи є матеріали "Лексіконъ словенорѡсскїй и именъ тлькованїе" Памва Беринди, виданого 1961 року в Києві В.В. Німчуком. У дослідженні також використано матеріали етимологічних, медичних, морфемних, словотвірних і загальномовних словників. Дослідження історії значень слів допомагає глибше усвідомити лексико-семантичні зв'язки та взаємодію літературної мови з діалектами та іншими мовами. Серед дослідників української медичної термінології можна назвати В.Л. Карпову¹, В.В. Німчука², Т.В. Олещук³, В.А. Передрієнка⁴, В.У. Петришину⁵, О.Б. Петрову⁶, О.О. Потєбню⁷, І.В. Сабадош⁸, Ю.С. Сорокіна⁹. Ґрунтовний аналіз назв хвороб людей представлений у праці Г. М. Дидик-Меуш¹⁰ "Медична номенклатура в пам'ятках української мови XVI – XVIII ст."(2001). Українська медична термінологія досліджується й на рівні діалектології. До такої проблематики зверталися Я.Ю. Вакалюк (Ґуцульщина¹¹, Прикарпаття¹²), О.Миголинець¹³ (Закарпаття) та ін.

Українська традиційна медична наука має у своїй основі надбання дохристиянської медицини з переконанням предків у демонічному походженні хвороб, культурний спадок античності, розвинену науку киеворуського періоду та середньовіччя з його здобутками європейського значення. З XVI ст. вона переходить на якісно новий щабель свого розвитку: медициною починають займатися професійно. У цей час українських медиків готують не тільки у знаних вищих школах Західної Європи (Замойська академія), а й України (Львівський університет, Києво-Могилянська Академія). Цілкові імовірно, що у цей час українські науковці вже ознайомилися з Каноном Ібн-Сіни, виданим у Європі ще в 1476 р., чи з творами Гіппократа, які побачили світ латинською мовою у 1525 р. Випускник Академії Є. Славинецький першим серед слов'ян переклав трактат А. Везалія "Про будову людського тіла" і написав посібник зі шкільної гігієни.¹⁴

Сучасна українська термінологія є результатом багатомісячного розвитку медичної науки. У ній акумульовані зусилля лікарів і вчених різних країн світу в пізнанні природи людини, будови й функцій організму, причин виникнення хвороб і розробки методів їх лікування.¹⁵ Розвиток сучасної медицини в Україні зумовлює потребу у розбудові медичної термінології та породжує інтерес до її поглибленого аналізу, вивчення її не тільки на сучасному рівні, а й у процесі становлення, в історичному розвитку. Українські медичні терміни беруть свій початок від появи самої нашої мови.

Історія становлення тематичних груп "анатомічні назви", "назви на позначення тілесних ушкоджень та хвороб", "фармакологічна термінологія", "назви на позначення осіб, що займаються лікуванням або приготуванням ліків" та "назви процесів лікування" відображає процес формування української медичної номенклатури – органічної підсистеми лексики української мови, підпорядкованої загальним законам її розвитку.

Еволюція, якої зазнала медична термінологія протягом свого становлення, залежала від власне лінгвальних (внутрішньомовні закони, міжмовні контакти, універсальні тенденції мови до регулярності, відтворення, економії мовних засобів, експресивності, точності передачі змісту понять, узагальнення і диференціації) та позамовних (соціально-історичний, культурний, психологічний, розвиток науки й освіти та ін.) чинників.¹⁶

Досліджувана в межах цих тематичних груп медична номенклатура за походженням неоднорідна. Усього до аналізу залучено 313 номінативних одиниць. Найчисельніший шар лексики належить до спільнослов'янського (праслов'янського) лексичного фонду – 79,8% (250 номінативних одиниць), й успадкований носіями мови від попередніх поколінь. Запозичені слова складають 20,2% (63 номі. од.). Це грецизми, що потрапили на український мовний ґрунт унаслідок культурних зв'язків Русі з Візантією і Болгарією – *ракъ* [Бер., 215], запозичення з латинської мови – *гагрена* [197], *канцеръ* [197] – гр. корені; *артиріу* [37], *спина* [185], *є́трактъ* [185], *плѣстръ* [82], *докторъ* [17] – через посередництво польської чи німецької мов – через безпосередні контакти і завдяки перекладам пам'яток природничо-наукового характеру, розповсюджених у тогочасній Європі. Також українська мова цього періоду багата на полонізми – *варги* [Бер., 141], *посполитаа хороба* [80], *припадки* [21], *ропа* [33], запозичення з німецької мови – *киталтъ* [9]. Також у мові

цього часу багато церковнослов'янізмів – *главоболеньє* [25], *чресла* [157], *чрево* [160] та ін. – це зумовлено історичною роллю церковнослов'янської мови у формуванні мови староукраїнської. Як зазначав А.І. Генсьорський, зіткнення церковнослов'янської мови з мовами східного слов'янства сприяло їх оформленню, збагачуванню структури східнослов'янських мов, які продовжували просуватися вперед і вдосконалюватися за внутрішніми законами свого розвитку.¹⁷

Значна кількість запозичень вказує на спілкування тогочасної української мови з іншими мовами світу, свідчить про розвиток національної культури та науки цього періоду; вона значною мірою сприяла розвитку семантичної структури слів, зокрема їх синонімії, антонімії та словотвірної варіативності.¹⁸

Запозичення часто ставали основою творення нових дериватів, але вже української мови. Таким чином утворені, наприклад, слова *аптыкаръ* [Бер., 223], *докторство* [17].

Засвоєння іншомовних медичних назв зазвичай відбувалося шляхом зміни їх графічного і звукового складу, морфологічної та словотвірної форми.

Основними морфологічними змінами можна вважати трансформацію закінчень і суфіксів та набуття нових афіксів у зв'язку із входженням в іншу словозмінну парадигму: *артиріи* [Бер., 37] – через польське *arteria* чи безпосередньо з лат. *arteria*, *пѣсоваа жила* [180] – через нім. *puls* чи фр. *rouls* з сер.-лат. *pulsus*, *аптыкаръ* [233] – з нім. *apotheker* із введенням форманта -аръ або прибалт.-нім. *aptheker*, сер.-нж.-н. *arpeteker* та ін.

За словотвірною структурою номени цих лексико-семантичних груп поділяються на прості назви – *выспа* [Бер., 229], *языкъ* [10] та ін., складні – *главоболеньє* [25], *кривоокій* [253] та ін. і складені, або номінативні словосполучення – *банками кровь пѣцаю* [164], *згнилоє мѣсо* [197], *захожѣньє въ головѣ зъ горѣчки* [47] та ін. Найменування перших двох типів активно творяться морфологічним та лексико-семантичним способами. Найпоширеніший різновид морфологічного словотворення – афіксальний спосіб, у сфері якого можемо виділити префіксальний спосіб: *занадра* [Бер., 79], *оукосый* [253]; суфіксальний: *трѣтизна* [12], *жолтѣница* [212], *лѣкарство* [17]; префіксально-суфіксальний: *выходокъ* [183], *вѣдный* [17], *затвердѣлость* [217]. Частина слів утворена основоскладанням: *здоровѣдаваца* [180], *многочасное страданіє* – слово

многoвpeмeннoe [164]. Найбільша кількість медичних номенів утворюється за допомогою суфіксальних морфем.

Одним із найбільш продуктивних способів словотворення медичної лексики є синтаксичний. За ступенем семантичного стягнення лексем словосполучення поділяються на такі, що не мають переосмислених компонентів і характеризуються їх формальною розкладністю: *вoдoхoвaа жила* [Бер., 180], *зaгoєнoй рaнoй знaкъ* [166], та нерозкладні словосполучення, мотивація компонентів яких дещо стерта, переосмислена, з певним ступенем метафоризації: *дикoє м'яco* [197] 1. "гангрена – відмирання певного органа (його частини) чи більш або менш обмеженої ділянки тканин, що супроводжується зараженням крові" [ВТССУМ, 172]; 2. "ди́ке м'ясо – хворобливий наріст біля рани" [221]; *пoтpвoжeннa т'їла* [Бер., 160]: "*кoрoткoє збoлєнє т'їла*" [160].

На семантичному рівні нерідко відбуваються зміни обсягу та характеру значень запозичених слів, їх пристосування до лексико-стилістичної системи української мови (входження в синонімічні ряди), що є наслідком активного функціонування слова в українській науковій мові, утворюються словотвірні гнізда: *вpeдъ* [Бер., 80] 1. "болячка, язва"; 2. "смерть" – *вpoдъ* [17] – *вpoдoвaтый* [17] "той, що має гандж, ваду". Усе це свідчить про те, що іншомовні слова повністю засвоюються системою старouкраїнської мови.

Яскраво виражена у семантичній структурі цих тематичних груп полісемія, коли слово реалізується одразу з багатьма значеннями: *бoль* [Бер., 160] "відчуття фізичного страждання", "хвороба, слабкість", "рана", "відчуття душевного страждання"; *хoрoбa* [11] "нездужання, слабкість", "хвороба взагалі", "пошесть", "рана, болячка", "душевне страждання" та ін.

З явищем полісемії у парадигматиці тісно пов'язана міжгалузєва омонімія. Вона також представлена в цих тематичних групах: *paкъ* [Бер., 197] – медична і зоологічна номенклатура. Ще одна риса медичної лексики раннього періоду – синонімічність. Вона представлена такими лексичними одиницями: *чoлoв'їчoкъ* [39] / *зpeницa* [39]; *oгнeвaа* [79] / *згнилoє м'яco* [197] / *гaнгрeнa* [197]; *oтp'їтa* [5] / *тp'їтизнa* [12] / *пaдъ* [160]; *л'їкapь* [5] / *дoктopь* [17] / *здopoв'їдaвцa* [180]; *вpaчeвaн'їe* [222] / *дoктopствo* [17].

Явище синонімії супроводжується багатством фонетичних – *нeмoцн'ї* [Бер., 67] / *нeмoцный* [74]; *вpeдъ* [80] / *вpoдъ* [17], морфологічних – *xpoмъ* [53] / *xpoмый* [17], словотвірних – *сл'їпoтa*

[222] / *слѣпыи* [191] – варіантів, що свідчить про інтенсивний розвиток медичної номенклатури у цей період.

Антонімія представлена такими номенами: *долгого часѣ боль* [Бер., 164] / *дочасный боль* [160]: “*короткое зболене тѣла*” [160]; *многочасное страданіе* [164] / *привременное страданіе* [160]. Лексеми, засвідчені у словнику Памва Беринди “Лексіконъ словенорѣчскій и именъ тѣлкованіе”, що відображають розвиток медичної номенклатури на період XVI – першої половини XVII ст., становлять тепер основу сучасної медичної термінології. Вони активно використовуються на всіх функціональних рівнях – у літературній мові (*бородавка, рак, хвороба, отрута, лікар, лікарство* та ін.), у сфері медичного користування (*артерії, гортань, кістка, кров, віспа, гарячка, гангрена, пухлина, екстракт*) та в діалектах (*болізнъ, франця, хвороба, жовта хвороба, мерзьячка, варги* та ін.).

У результаті дослідження виявлено, що медична номенклатура в цій пам'ятці становить уже сформовану тематичну групу, яка репрезентує відповідну систему понять і має складну внутрішню структуру. Наприклад, анатомічні назви поділяються на назви тіла людини – *тѣло* [Бер., 197], *киталть тѣла* [9] – та назви частин тіла людини, у межах яких далі виділяємо назви органів системи кровообігу: *жила* [180], *срдце* [21]; назви органів опорно-рухової системи: *рѣка* [29], *хребет* [163]; назви органів нервової системи: *мозокъ* [65], *мозокъ въкостехъ* [9]; назви органів травної системи: *языкъ* [10], *жолѣдокъ* [37]; назви органів дихальної системи: *нось* [253], *легиѣ* [84]; назви органів сенсорних систем: *око* [26]; *сѣнища* [44], *ѣхо* [149]; назви органів статевої системи: *матица* [59]; назви органів сечовидільної системи: *нырка* [197], *почка* [13]; назви сполучних тканин організму: *кровь* [56], *жирь* [197]; назви шкіри та її похідних: *скора* [17], *волось* [190].

Проведений аналіз дав можливість виявити специфіку семантичного групування, словотвору, виникнення, становлення і функціонування цієї категорії слів, частина яких стала базою для формування подібних слів наступних періодів української мови.

Особливістю лексики досліджуваних тематичних груп є їх тісний зв'язок із природничими науками, постійним удосконаленням знань про специфіку людського організму, з розвитком медицини взагалі, що робить досліджувану медичну номенклатуру динамічною, а її вивчення необхідним.

¹Карпова В.Л. Староукраїнські вторинні назви рослин // Мовознавство. – 1984. – №2. – С. 46-54; ²Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К., 1992; ³Олещук Т.В. Медицинская лексика в древнерусском книжнописьменном языке: Автореферат. – К., 1983; ⁴Передрієнко В.А. Лікарські та господарські порадики XVIII ст. – К., 1984; ⁵Петришина В.У. Этимологические основы наиболее употребительных медицинских терминов: Автореферат. – Львов, 1973; ⁶Петрова О.Б. Структурно-семантична характеристика медичної термінології та народних найменувань шкірних хвороб в українській мові: Автореферат. – Х., 1994; ⁷Потебня А.А. Малорусские домашние лечебники XVIII в. // Киевская старина. – К., 1890, Т. 28; ⁸Сабадош І.В. Формування української ботанічної номенклатури. – Ужгород, 1996; ⁹Сорокин Ю.С. Из истории русской естественно-научной терминологии и ее литературного распространения: Термин растение и его синонимы // Изв. АН СССР, Серия литературы и языка. – М., 1966. – Т. 25. – Вып. 3; ¹⁰Дидик-Меуш Г.М. Медична номенклатура в пам'ятках української мови XVI – XVIII ст.: Автореферат. – Львів, 2001. – С. 4; ¹¹Вакалюк Я.Ю. Из спсотережень над лексикою народної медицини // Гуцульщина. Лінгвістичні етюди. – К., 1991. – С. 61-66; ¹²Вакалюк Я.Ю. Семантико-словотвірна структура народних назв хвороб Прикарпаття // Методичні читання “Словотвірна та семантична структура української лексики”, присвячені пам'яті засновника дериватологічної школи на Україні проф. Івана Ковалика. – Львів, 1991. – С. 30-31; ¹³Миголинець О. Назви симптомів захворювань в українських закарпатських говірках // Українське і слов'янське мовознавство. Зб. наукових праць. Вип. 4. – Ужгород, 2001. – С. 340-342; ¹⁴Дидик-Меуш Г.М. Знач. праця. – С. 4; ¹⁵Чернявский М.Н. Краткий очерк истории и проблем упорядочения медицинской терминологии // Энциклопедический словарь медицинских терминов. – М., 1984, Т. 3. – С. 410; ¹⁶Дидик-Меуш Г.М. Знач. праця. – С. 12; ¹⁷Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис. (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). – К., 1961. – С. 9; ⁶Дидик-Меуш Г. М. Знач. праця. – С. 14.

Список умовних скорочень джерел:

Бер. – Лексикон словенороський Памви Беринди. / Підгот. В.В. Німчук – К., 1961.

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови. / Підгот. В.Т. Бусел – К., 2001.

СУЧАСНІ ЛІНГВІСТИЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТЕКСТУ

В.М. Миронова, докторант
ПОЕТИКА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЛАТИНИ
(тропи і секвенції)

У статті розглядаються історичні умови виникнення та розвиток найоригінальніших творів середньовічної латини – троп і секвенцій. Матеріалом дослідження є ритмічна поезія каролінгських поетів.

This article investigates historical conditions of occurrence and development of the most original creations of Medieval Latin – tracks and sequences. The rhythmic poetry of poets of an epoch of Charles Magnus is under research.

Часто вважалося, що латина IX-X століття є штучною мовою, позбавленою власного життя, а література цієї епохи надає перевагу наслідуванню й компіляції. Однак не треба забувати, що саме тоді як ритмічна поезія почала набувати нових форм, вживання рими систематизувалося і з'явилися тропи і секвенції – найоригінальніші творіння середньовічної латини. Щоб зрозуміти такий розвиток, необхідно звернутися до Античності.

Традиційно вважалося, що латинський класичний вірш спирався на тривалість довгих і коротких складів. Цей принцип був природним для класичної епохи, оскільки різниця між складами ясно відчувалася.

Починаючи вже з III століття, зростаюча динамічність наголосу позбавила латинян почуття кількісного ритму. Стара метрика не була природною для розмовної мови і зрозуміло, що штучним віршуванням не можна було задовольнитися. Замість метричного вірша з'явився так званий ритмічний вірш, де грала роль не кількість складів, а їх ритм і наголос.

Детальний аналіз найдавнішої ритмічної поезії дозволяє сказати про те, що вона походить від метричної поезії в такий спосіб: коли декламували класичну поезію, її не скандували, як ми це часто робимо у школах, а наголошували слова як у прозі¹. Святий Амбросій, який мав говорити з тими ж динамічними наголосами, що

й італійці чи французи сьогодні, не вимовляв *Veni redemptor gentium* ({ _ { _ _ _ } _ }, а вимовляв *veni redemptor gentium*.

Більше не чули колишньої кількості складів, а чули ритм, що базується на наголосах. Імітуючи цей новий ритм, не переймаючись кількістю, створювали амброзійальні строфи, як наприклад:

Óculi sómnum cápitant,
Cor sémp(er) ád prótegat
Déxtera túa prótegat
Fámulos qui te díligunt,
або сапфічні строфи такого типу:
Térra maríque víctor honoránde,
Cáesar Augúste Hludowíce, Chrísti
Dógmate clárus, decus aévi nóstri,
Spés quoque régni.

Як бачимо, автори цих строф глузували з кількості складів у класичній латині. Ми також бачимо, що ніхто не міг скандувати ці вірші. Теорія, за якою сильні долі такту класичного вірша замінилися ненаголошеними складами у неритмічному вірші, не витримує критики.

Нові поети передавали структуру наголосів, яку вони чули: звичайні наголоси кількісної моделі знаходилися на тому ж самому місці у ритмічній імітації².

Протягом чотирьох століть, які відділяють появу ритмічної поезії від епохи Каролінгів, таким чином наслідували ямбічні і хореїчні вірші, дактилічний гекзаметр і кілька інших кількісних віршів. Однак було кілька нововведень. В Ірландії, країні, що знаходилася поза шкільною античною традицією, швидко відійшли від класичних зразків, яких, до речі, не знали. Замість того, щоб наслідувати структуру наголосів, вони рахували склади. Англосаксонць Етильвальд, учень Альдхельма, який складав ритмічні вірші за зразком ірландців, підкреслював, що амброзійальний вірш має складатися з восьми складів, але не переймався тим, яким має бути кінцеве слово: парокситоном чи пропарокситоном. За часів Каролінгів цей принцип ритмічного віршування поширився по всій Європі³.

В Іспанії та на півдні Галії зустрічаємо іншу систему. У літургії цих країн спів у відповідь грав важливу роль: соліст співав текст, а хор йому відповідав, повторюючи рефрен після кожної партії. Текст

та рефрен були прозовими, але загалом мали відчутний ритм, який звичайно відчувався й у мелодії. Тому почали використовувати рефрен і навіть текст, що передує рефрену, для створення нових віршів.

В цьому випадку для ритмічного віршування відштовхувалися не від класичного вірша, а від прозової формули чи ритмічної мелодії. В цьому й полягає новий надзвичайно важливий принцип. В Іспанії його використовували зокрема у літургійних молитвах, які часто були поетичними.

Виходячи з цих принципів, поети каролінгської епохи створювали нові форми ритмічної поезії. Одним з новаторів був Паулін Аквілейський. Він писав всі свої гімни ритмічними віршами, які надихали інших поетів. Таким чином, північ Італії стала центром ритмічного віршування⁴.

Лишається ще розглянути походження секвенцій і тропів⁵. Історія секвенцій є особливо повчальною. Ще в античній церкві під час меси між посланням та Євангелієм вставляли обідній спів та *alleluia*, з яких останній співався так: соліст співав спочатку *alleluia*, хор повторював цей спів, прикрашаючи його мелізмами, тобто мелодійними фігурами, що співаються на одній голосній (*jubilus*); потім соліст співав вірш, а хор знову повторював *alleluia* та *jubilus*. *Jubilus*, що співався на голосній *a* називався *sequentia*. Півчим часто було важко запам'ятовувати мелодії без слів. Для цього у першій половині IX століття на північному сході Франції знайшли засіб для полегшення співу: слова приєднали до мелізмів, які йшли за *alleluia*, таким чином, щоб кожний склад тексту відповідав тону мелодії. В цій новій формі поезії мелодія була надзвичайно важливою складовою, а текст мав другорядне значення. Як наслідок, у найдавніших секвенціях не існувало слідів ні класичного, ні ритмічного віршування. Щодо форми, то ці секвенції можна порівняти з біблійними співами які, з точки зору греко-латинської поезії, написані прозою. Нову поезію називали *sequentia cum prosa* або коротко *prosa* (термін, який був найуживанішим у Франції) або також *sequentia* (термін, що перейшов з галузі музики до літератури).

Звичайна секвенція поділялася на строфи, характерною рисою яких було поступове повторення: кожна строфа супроводжувалася антистрофою, яка співалася тією самою мелодією, хоча строфи відрізнялися одна від одної. Але на початку і в кінці повторень не було. Найдавніші секвенції починалися словом *alleluia*, тобто текст

починався лише з вокалізмів, що виконувалися на останній голосній слова. Однак, слово *alleluia* скоро було замінено, зокрема в Німеччині, спеціально написаною вступною строфою. До того ж, кінцева строфа не мала антистрофи. Музична й метрична структура звичайної секвенції могла передаватися такою схемою: A BB CC DD EE ... Z.

За часів Каролінгів існувало два типи секвенцій: французький і німецький. У Франції довгий час зберігалися риси примітивного типу. Таким чином, пісня часто починалася словом *alleluia* або строфою, де були голосні *a, e, u, (i)*, а вірші закінчувалися на *-a-*. У синтаксисі робилися сміливі перенесення (стрибали від строфи до антистрофи, а потім на наступну строфу). Ритмічна структура віршів часто була різною, хоча кількість складів була однаковою. Всі ці характерні риси зустрічаються у перших строфах наступної секвенції⁶:

1 Salve, exultans

2a Sancta párens a gratia **f** Cuius intácta viscera

Divina Sunt digna

Elécta ante saecula Férré regentem omnia.

3a Haec ventura **f** Promunt ora

Ut cana Mariae

Cecinit patrum lingua Fore iam properata.

Mox angelica Fit mox credula.

Структура секвенції такого типу легко сприймається, якщо брати до уваги, що соліст виконує текст у той час, як хор співає *alleluia* з мелізмами на *-a*.

У Німеччині Ноткер Заїка (помер у 912 році) створив модель іншого типу. Загалом, він починав свої секвенції вступною строфою і не переймався римуванням. Крім того, він часто будував строфу і антистрофу за допомогою паралелізму як для ритму, так і для роздумів. Для прикладу порівняємо наступні строфи⁷:

Hic novam prolem Angeli cives

Gratia parturit Visitant hic suos

Fecunda spiritu sancto. Et corpus sumitur Christi.

Fugint unioversa Pereunt peccatricis

Corpori nosua. Animae crimina.

Тут немає піднесення, і строфа і антистрофа, кожна становить синтаксичну єдність, узгодженість якої підкреслюється повторенням

hic в останніх віршах. Ритмічна гармонія є довершеною, якщо брати до уваги правила наголосу, яких дотримувався Ноткер (*hic-novam, hic-suos, personat*). Паралельність роздумів також вражає; коли строфа стверджує, що хвороби покинуть тіло, антистрофа відповідає, що гріхи душі зникнуть. Можливо, ця техніка пояснюється тим, що секвенції Ноткера виконувались двома хорами.

Проблема, яку становлять музичні й літературні форми тропів, є ще більш складною і потребує глибокого наукового дослідження. Троп може передувати або йти за літургійним текстом, але часто трапляється так, що він вставляється в текст. Для тропів також літургійна мелодія лежить в основі тексту. Зокрема, цікавими є тропи, в яких слова перемішані з літургійним текстом.

Цікавим є троп алілуйського вірша, який співали у Ліможі під час меси на честь святого сповідника. Літургійний текст був: Alleluia, alleluia, *Iustus germinabit sicut lilium et florebit in aeternum ante Dominum*. Новий спів був повністю вставлений в текст⁸:

1 Laetetur alma
 Fidelium ecclesia,
 Per Christi corpus redempta
Felix permanent in saecula,
 Regnat in gloria
 Perpetua,
 Retines caelica
In caelestibus praemia,
 Alleluia.

2 Iustu-s
Et probitate dign-us
 Germina
Pacis et vitae dona
 Heredit-abit
 Sicut liliu-m

3 Et flore gratiae
 Cum lampode
 Lucis perpetuae
 Fulgebit feliciter
 Ditatus munere
 Iustitae
 Flor-ebit in aeternum.

4 Ante Dominu-m

Qui Dominus est omnium
Qui salvat omne saeculum
Qui fert omnium subsidium
 Qui condolens nostrum
 Interitum

Pro nobis tribuit
sui sanguinis preti-um

Видно, що рими залежать від літургійного тексту: у першій строфі вірші закінчуються на *-a* для асонансу з останнім складом *alleluia*, у строфі **3** на *-e* через слово *flore* і т.д. Офіційний літургійний текст і троп мали співатися разом, перший – хором, а інший – солістом. Можна навіть припустити, що спів був діафонічним, тобто соліст віддалявся від мелодії хору і співав паралельними квартами, щоб у кінці музичних фраз приєднатися до мелодії хору. Ця форма поліфонії була відома ще у IX столітті⁹.

Поява секвенцій і тропів була надзвичайно важливою для розвитку середньовічної поезії. Вона дозволила поетам повністю звільнитися від суворості форми античних віршів і дала їм нові можливості вираження. Тепер вони могли будувати свої вірші і строфи вільно за певною мелодією або самостійно пишучи мелодію, і це відбувалося при багатстві варіантів, що контрастували з невеликою кількістю форм античної поезії.

Щодо вживання рим, то за часів Каролінгів автори були спочатку стримані у своїй техніці, але починаючи з IX століття можна говорити про значні позитивні зрушення у техніці. Годескальк Орбейський надавав перевагу двоскладовій рими, про що свідчить наступний уривок¹⁰: *Longe vehementius ardeo et stupeo vestrae beatitudinis animum/humilitatis excellentia generosum/caritatis eminentia gloriosum/benignitatis evidentia luminum/et insuper pietatis magnificentia deliciosum./Sed quid vobis rependam pro munere tam dulci/grato nimis ac suavi/nisi quod totus esse cupio dum vivo vester/si tamen dominus Jesus Christus redemptor noster/utriusque nostrum fore dignetur sequester.*

В поезії вживання асонансу й рими відбувається паралельно¹¹. У класичну епоху їх вживання було випадковим або поет використовував їх з особливою метою. Але наприкінці епохи Античності прослідковувалася чітка тенденція до асонансування кінцевих складів слів, які знаходилися перед цезурою або в кінці

віршів. Седуліус досліджував повтори звуків у своїх гекзаметрах, ліричній поезії і прозі. Венанс Фортунат, Євгеній Толедський та інші поети пішли далі, вдосконалюючи у своїх поемах таку ж саму техніку, що й у прозових творах. Ми маємо багато ритмічних співів, де асонанси або рими з'являються більш-менш регулярно. Зокрема ірландці та їх учні розвинули найбільше цей засіб¹². Однак у кінці VIII століття відбувся певний спад. Перше покоління каролінгських поетів, які наслідували Вергілія та Пруденція, менше схилилися до цієї гри в омофонію кінцевих складів. Але еволюцію не можна було зупинити. Вже у IX столітті постійне вживання рими прослідковується у поезії, написаній гекзаметрами або епічними двовіршами і кількісними або ритмічними віршами. Вживання дво- або трискладової рими все більше поширювалося і врешті-решт стало однією з найхарактерніших рис середньовічної латинської поезії.

¹La recitation du vers latin, Neuphilologische Mitteilunden, LXVI, 1965, с. 496-497; ²Там само; ³Там само. – С. 126; ⁴Norberg D. La Poésie latine rythmique du haut moyen âge 1954, Introd. à l'étude de la versification latine médiévale. 1958. – С. 87-88; ⁵Norberg D. Introduction à l'étude de la versification latine médiévale. Stockholm 1958. – С. 161-162; ⁶Analecta Hymnica. – VII, 29; ⁷Там само. – LIII, 247; ⁸Analecta Hymnica. – XLIX, 499; ⁹Elfving L. Зазнач. праця. – С. 253-254; Chailli J. Зазнач. праця. – С. 70-71; Schneider M. Geschichte du Mehrstimmigkeit. – Berlin, 1935. – С. 61-62; ¹⁰MGH, Auct. ant. PAC, III. – Berlin, 1894. – С. 723, 38; ¹¹Norberg D. Introduction à l'étude de la versification latine médiévale. – С. 38-39; ¹²Meyer W. Gesammelte Abhandlungen zur mittellateinischen Rythmik. – Berlin, 1905. – С. 315-316; Brinkmann H. Der Reim im frühen Mittelalter, Britannica, Festschrift für Hermann M. Flasdieck. – Heidelberg, 1960. – С. 62-63.

Ю.Б. Дядищева-Росовецька, канд. філол. наук

**ДО МЕТОДИКИ ЛІНГВОФОЛЬКЛОРИСТИЧНОГО
МІКРОАНАЛІЗУ ПОЕТИЧНОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ
ОДНІЄЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІРИЧНОЇ ПІСНІ).**

Стаття перша

У статті подано лінгвофольклористичний аналіз поетичної мови української народної ліричної пісні "Наступає чорна хмара..." із застосуванням комбінації з пошукових методик

теоретичної поетики, математичної лінгвістики, віршознавства й фольклористики.

The linguifolkloristic analysis of the poetic language of the ukrainian folk song "The black cloud is coming..." with the combined using of the expert-methodics of the theoretical poetics, mathematical linguistics, poetry art and folk-lore studies is represented in the article.

Ідеї, що на них ми будемо спиратися, були висловлені дуже давно, ще в кінці 50-х рр. ХХ ст. (частково й раніше), але за певних екстралінгвістичних причин не були ще перевірені на матеріалі української лінгвофольклористики.

Ідеться про програму структуральних досліджень поетичного тексту, висунуту Р. О. Якобсоном у доповіді на конференції "Стиль у мові", що відбулася 1958 р. в Індіанському університеті, відомому центрі фольклористичних студій у США. Повертаючись до деяких думок російських формалістів 20-х рр., вчений прокламував створення "граматики поезії". Потім він удосконалив цю формулу, говоритиме вже про "'поезію граматики й граматику поезії", доведе плідність цього підходу блискучими аналізами мовної структури поезій О. С. Пушкіна. Проте саме в зазначеній доповіді Р. О. Якобсон подав славнозвісне визначення поезії: "... поезія може й повинна розглядатися як особливим способом організована мова". Для нас важливо, що, на думку вченого, саме "фольклор подає найбільш чітко визначені стереотипні форми поезії, що підходять для структурального дослідження"¹. Р. О. Якобсон пропонував і конкретну методіку такого дослідження: почати треба з мовних "рівнів – фонологічного, морфологічного, синтаксичного і лексичного", потім простежити зв'язки цих мовних явищ на кожному рівні з кожною одиницею вже поетичної мови, при цьому не лише з тропами, а й з префіксами й кінцевими клаузулами. Йшлося про поетичну функцію не лише граматичних форм, а й їхніх співвідношень у творі, певну їхню симетрію або протиставлення: "Ми встановлюємо, які елементи розуміються як еквіваленти і яким чином подібність на певних рівнях регулюється такою, що впадає в око, різницею на інших"². Того ж року в доповіді "Лінгвістика і поетика" на конференції "Стиль у мові", проведеною цього разу вже Комітетом з лінгвістики та психології при Раді соціальних наукових досліджень, Р. О. Якобсон розгорнув деякі положення вище зазначеної однойменної доповіді, подекуди надавши їм

гострополемічного, парадоксального звучання, як наприклад: "Поетика займається проблемами мовленнєвих структур подібно до того, як мистецтвознавство структурами живопису. Оскільки загальною наукою про мовленнєві структури є лінгвістика, поетику можна розглядати як складову частину лінгвістики" ³. Зрозуміло, що це спрощення складної проблеми.

На конференції 1958 р "Стиль у мові" в Індіанському університеті виступив дослідник, що, власне, запропонував конкретне застосування ідей Р.О. Якобсона до конкретного фольклорного тексту. Це був Т.А. Сібеок, лінгвіст, керуючий Дослідницьким центром антропології та Департаментом урал-алтайських досліджень Індіанського університету. Його доповідь називалася "Декодуєчи текст: Рівні й аспекти в черемиському сонеті" ³, при цьому під "cheremis sonnet" дослідник мав на увазі "марійську рекрутську пісню".

Нагадаємо, що Р.О. Якобсон пропонував починати дослідження з чотирьох мовних рівнів – фонологічного, морфологічного, синтаксичного і лексичного. Натомість Т.А. Сібеок обмежився трьома рівнями, а саме: "глоттичною системою" (власне фонологічним рівнем), ритмічним і лексико-символічним рівнями ⁴, при цьому останній, як легко переконатися, знаходиться вже на межі сфер застосування методів лінгвістики й поетики.

Піонерська праця Т.А. Сібеока викликала згодом критику з боку представника ортодоксальної "марксистсько-ленінської" фольклористики Л.М. Землянової: "Дослідникові байдуже, що виражено в пісні, його цікавить тільки, за допомогою яких структур на фонетичному, ритмічному й лексико-символічному рівнях це виражено. Зміст у такому аналізі поглинається формою, точніше, розчиняється в її структуральних рівнях" ⁵. Цю критику не можна визнати справедливою, про що свідчить вже полеміка з інтерпретацією змісту пісні, запропонованої Т.А. Сібеоком, в праці П. Маранди й Е. Кьонгас Маранди "Структурні моделі у фольклорі та есе про трансформацію" (Гаага; Париж, 1971). Коли Т.А. Сібеок бачив у цьому тексті пісню про смерть та її заперечення, про безсмертя (р. 234), то ці дослідники – пісню про "життєву трагедію" її героя, а саме про розлучення з коханою ⁶. Отже, й структуралістам не було "байдуже, що виражено в пісні"...

Проте треба зазначити, що насправді ці ідеї й ця методика були сприйняті традиціоналістською радянською філологією. Ось

яскравий приклад. У 1985 р. в Новосибірську вийшла книжка О.І. Федорова "Образне мовлення". Незважаючи на науково-популярний статус книжки, автор подає в кінці бібліографічні "Примітки", де нема посилань на праці не лише Р.О. Якобсона і Т.А. Сібеока, але навіть В.Й. Винокура і В.В. Виногорова, але є посилання на "класиків марксизму-ленінізму" і Л. Фейєрбаха. Але навіть ця книжка закінчується таким методологічним висновком, щоправда, скерованим до пересічного "читача": "Отже, на першому етапі аналізу тексту важливо зрозуміти зміст усіх його мовних одиниць, далі – важливо встановити їх зв'язки, а після цього стануть зрозумілими причини їх вибору письменником та їх призначення" ⁷. Що це, як не відгук методологічних настанов Р.О. Якобсона?

Тепер ми спробуємо використати методику Р. О. Якобсона і Т.А. Сібеока (але нею не обмежувачись) для аналізу українського фольклорного тексту. Як матеріал візьмемо ліричну пісню "Наступає чорна хмара, за нею сивая", записану влітку 2003 р. студенткою Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка С.В. Потапенко, 2003 р. від Ємець Галини Миколаївни, 1952 р. н. та Пархоменко Галини Кирилівни 1936 р. н. у с. Романиха Лохвицького р-ну Полтавської обл.

1 *Наступає чорна хмара, за нею сивая.
Чи є в світі іще така, як я, нещаслива? } 2*

Мамо моя, де терен є? Піду наламаю.

5 **Скажи мені, де щастя є? Піду пошукаю. } 2**

*Доню моя, терен зелен – не треба й ламати.
Як щастя є, само прийде – не треба й шукати. } 2*

10 *Мамо моя, ріднесенька, чи в куплі купала?
Чи ти ж мені, моя й мамо, щастя не просила? } 2*

15 *Доню моя, ріднесенька, і в куплі купала,
Тільки твоя гірка доля в купіль заглядала. } 2*

*Мамо моя, ріднесенька, чи в церкву носила?
Чи ти ж мені, моя й мамо, долі не просила? } 2*

Доню моя, ріднесенька, і в церкву носила.

20 Тільки твоя гірка доля позаду ходила. } 2

Наступає чорна хмара, за нею сивая.

Чи є в світі іще така, як я, нещаслива? } 2

Перше питання, що виникає після знайомства з текстом пісні – чи не треба зробити кон'єктуру в першому (а також 17-ому) рядку? Адже можливе виправлення: "Наступає чорна хмара, а за нею сива"? На користь кон'єктури працює неримованість рядків (за умови римування майже в усіх інших тривіршах, за виключенням четвертого), а також невідповідність наголосів у кінцевих клаузулах: "сивая – нещаслива". Проти – можливість переносу наголосу в "сивая" з "и" на "а", що за умови витримування в першому рядку метричної схеми "4 + 4 + 6" робить кон'єктуру непотрібною.

Друге питання: чи зважати в підрахунках на довжину повторюваних рядків? Безперечно, їх треба враховувати, бо вони звучали під час виконання пісні. Саме тому й ідеться про тривірші пісні, а не про двовірші. За таких умов довжина тексту складає 189 слів, 774 знаків без пропусків (пробілів) і 939 знаки (з пропусками).

Вже з цих підрахунків можна зрозуміти, що йдеться про аналіз не на фонологічному рівні, як це називає Т.А. Сібеок, а на рівні напівграфемному, напівфонологічному. Адже запис не є фонетичним, тож і фіксує не так реальне звучання тексту, як фіксацію в формах сучасного правопису. А коли вже йдеться про фонему, тож і доводиться розкладати, наприклад, "я" на "й + а", а також залишати в загальній лічбі 165 пропусків. Це було потрібно й тому, що давало можливість хоч як-небудь порівняти отримане розподілення на цьому рівні з нормою української мови, зафіксованою фахівцями із застосування математичної статистики у стилістиці⁸. У таблицях зазначеного колективного дослідження було обчислено "середні частоти (на 1000 фонем тексту, враховуючи пропуски між словами)" груп фонем" в 50 вибірках (с. 49), ми ж маємо вибірку в 939 фонем із пропусками, тому найзручнішим для порівняння прийняли обчислення долі відповідних груп фонем. Але попередньо довелося перетворити текст пісні в такий спосіб:

Наступає чорна хмара за нею сиваја

*Чи је в світі ішче така јак ја нешчаслива
Чи је в світі ішче така јак ја нешчаслива*

Мамо моја де терен је Піду наламају

*Скажи мені де шчаст'а је піду пошукају
Скажи мені де шчаст'а је піду пошукају*

*Дон'у моја терен зелен не треба ј ламати
Йак шчаст'а је само пријде не треба ј шукаати
Йак шчаст'а је само пријде не треба ј шукаати*

*Мамо моја ріднесен'ка чи в куплі купала
Чи ти ж мені моја ј мамо шчаст'а не просила
Чи ти ж мені моја ј мамо шчаст'а не просила*

Дон'у моја ріднесен'ка і в куплі купала

Тіл'ки твоја гірка дол'а в купіл' загл'адала

Тіл'ки твоја гірка дол'а в купіл' загл'адала

*Мамо моја ріднесен'ка чи в церкву носила
Чи ти ж мені моја ј мамо долі не просила
Чи ти ж мені моја ј мамо долі не просила*

*Дон'у моја ріднесен'ка і в церкву носила
Тіл'ки твоја гірка дол'а позаду ходила
Тіл'ки твоја гірка дол'а позаду ходила*

*Наступаје чорна хмара за неју сиваја
Чи је в світі ішче така јак ја нешчаслива
Чи је в світі ішче така јак ја нешчаслива*

У таблиці, поданій у "Статистичних параметрах стилів" (далі – СПС), показані середні частоти певних груп фонем у вибірках по 1000 фонем із пропусками, це демонстраційно відповідає долям відповідних груп у нашому тексті.

Таблиця 1. Частоти груп фонем в українській драматургії, поезії, прозі та в аналізованій пісні

Група	Статистична характеристика:			Статистична характеристика
	Х			
графем	Стилі			доля
	Драматургія	Проза	Поезія	

Голосні	350,8	351,7	339,2	0,357
Приголосні всього	474,3	482,5	480,2	0,466
Приголосні сонорні	206,8	220,8	225,2	0,228
Приголосні дзвінки	86,5	89,7	84,2	0,052
Приголосні глухі	182,3	172,9	172,0	0,201
Пропуски	174,86	165,14	180,64	0,176

Виходячи з малого обсягу тексту пісні "Наступає чорна хмара", можна зробити висновок, що коливання підрахованих нами параметрів не виходять за межі загальномовних, робити ж висновок про близькість якогось із них до одного з досліджених у "СПС" стилів сучасної літературної мови не доводиться, адже йдеться про значне коливання частот. Єдине виключення складає доля приголосних сонорних, що відбиває ту ж тенденцію до збільшення, що й у вибірках із літературної поезії. Так, може, більш красномовним виявиться тест на ступінь благозвучності, зроблений за рецептом авторів зазначеної праці?

Вони спираються на думку О. М. Пешковського⁹, за якою "благозвучність, або милозвучність, це перевага музичних тонів над шумом. Ступінь милозвучності вимірюється процентом, який посідають у тексті голосні, сонорні та дзвінки приголосні, взяті разом (музичні тони), на противагу глухим приголосним (шуми). Базуючись на ряді спостережень, О. М. Пешковський твердить, що в російській мові найвищий ступінь милозвучності властивий поетичним творам і найнижчий – усному мовленню. Розходження між ними становить близько 2 %" ⁹. У нашому випадку "частота музичних тонів" становить 63,8 %", що суттєво менше за дані, отримані на матеріалі стилів сучасної літературної мови (в поезії – 78,9, прозі 79,3 тощо – с. 46). Нам залишається припустити за авторами СПС, що "мабуть, ступінь благозвучності визначається не лише частотою музикальних

тонів" (с. 48). Тепер спробуємо ще дослідити розподілення частоти музичних тонів за тривіршами.

Таблиця 2 Розподілення частот музикальних тонів за тривіршами

Три- вірші	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Частота музич- них тонів	58,4	63,3	60,8	53,2	69,2	67,2	69,3	58,4
Питання	+	++		++		++		+
Відповідь			++		++		++	
Звертання		+	+	+	+	+	+	
Намір за умови		++						
Умова			++					

На перший погляд, йдеться про цілком стохастичний розподіл, але лише на перший погляд. Придивимося, по-перше, чи не протиставлені з погляду милозвучності тривірші-запитання (I, II, IV, VI, VIII) і тривірші оповідні (III, V, VII)? Виходить, що ступінь милозвучності в перших (середня частота – 60,1) менша, ніж у других (66,4). Цікавим здається нам також, що додаткові ускладнення конструкції, що інтонаційно, безперечно, збагачують тривірші II та III, на ступені милозвучності не відбиваються.

А. М. Пешковський висував і критерій зручності вимови. На думку українських прихильників статистичної стилістики, в українській мові варто "прослідкувати сполучення голосних у середині слова і між словами, а також сполучення 4 і більшої кількості приголосних..." (с. 47). В аналізованій пісні сполучення голосних у середині слова взагалі не виявлено (в літературній мові – від 0,55 % у науковому стилі до 0,4 % у прозі), між словами – всього 6 із урахуванням повторів, без урахуванням повторів – 3; при цьому в двох випадках із трьох пауза довша, бо розділяє закінчення звернення і фрагмент основного речення: "ріднесенька, і в куплі купала"; "ріднесенька, і в церкву носила". Отже сполучення голосних на межах слів становить 0,6 %, у той час як у літературній мові виявлено

відповідно в драматургії 1,12, у прозі – 1,11, у поезії – 1,07, у суспільно-політичних текстах – 1,04 і в наукових текстах – 1,12.

Так само в аналізованій пісні, на відміну від текстів літературною мовою, зовсім немає "сполук чотирьох і більше приголосних" (с. 48), а дві сполуки трьох приголосних з'являються за рахунок двох словоформ "церкву". Чи можна цю закономірність поширювати на всю фольклорну пісенність, залишається невідомим, але можна констатувати, що за такими критеріями зручності вимови, як сполучення голосних і кількох приголосних, аналізована народна пісня суттєво досконаліша за тексти всіх стилів літературної мови.

На рівні складоподілу виникає проблема різних поглядів на цю проблему, проте для того, щоб мати можливість порівняти результати аналізу із хоча б яким-небудь статистичним "тлом", довелося прийняти правила поділу, застосовані в СПС: "Поділ слів на склади проводився за принципом висхідної звучності. < ... > Ланцюжок "приголосна – голосна – приголосна – голосна" завжди поділяється на відкриті склади; у випадку збігу приголосних, коли перша з цих приголосних сонорна, межа складу проходить після сонорної, утворюючи закритий склад, завдяки чому наступний склад має висхідну звучність (*пер-ший, виї-шла*)". У випадку ж, якщо перша приголосна не сонорна, вся група приголосних приєднується до наступної голосної (*ва-жли-виї, ра-до-спів*). Наголос при складоподілі до уваги не брався" (127; с. 68). Як і в СПС, ми спиралися на ідею П. Менцерата стосовно "паралелограма можливих типів складів < ... >, де V – голосна. А цифра показує кількість і позицію голосних відносно голосної складу" (с. 69). За цієї схемою набір складів у аналізованій пісні виглядає таким чином:

$$\begin{array}{c} V \\ 1V \\ 2V, 1V1 \\ 2 \end{array}$$

Мал. 1

У порівнянні із схемами, наведеними в СПС (див. Мал. 2–4), ця виглядає дуже урізаною за рахунок довгих складів. Взагалі ж вона ближча до схеми набору складів не в поезії, як можна було б чекати, а в прозі.

V

V

1V V1
 2V 1V1 V2
 3V 2V1 1V2 V3
 4V 3V1 2V2 1V3
 4V1 3V2 2V3 1V4

Мал. 2. Типи складу, властиві за СПС українській мові

1V V1
 2V 1V1
 3V 2V1 1V2
 4V 3V1 2V2

Мал. 3. Типи складу, властиві усім розглянутим у СПС стилям

V
 1V V1
 2V 1V1 V2
 3V 2V1 1V2
 4V 3V1 2V2

Мал. 4. Типи складу, властиві за СПС драматургії

V
 1V V1
 2V 1V1 V2
 3V 2V1 1V2 V3
 4V 3V1 2V2 1V3
 4V1

Мал. 5. Типи складу, властиві за СПС поезії

Далі корисно порівняти наші результати з отриманими авторами СПС стосовно драматургії, прози і поезії в новій літературі.

Таблиця 3. Частота складів різної довжини (в %)

	Пісня	Драматургія	Проза	Поезія
Однофонемні	1,78	4,47	4,93	5,24
Двофонемні	73,21	62,30	60,16	56,56
Трифонемні	24,40	29,29	30,36	33,21
Чотирифонемні	0,59	3,69	4,22	4,78
П'ятифонемні	–	0,25	0,25	0,39
Шестифонемні	–	0,08	0,05	0,05

Як бачимо, за вказаними параметрами наша пісня, як виявляється, найближча до драматургії (що, можливо, пояснюється діалогічним характером усного твору), а від літературної поезії – найдалша. Вражаюча частота двофонемних складів (246 із 336) потребує пояснення, тож ми звернулись ще до одного параметру складоподілу – середньої довжини складу: у нашій пісні вона становить 2,24, натомість, за даними праці "Статистичні параметри стилів", у літературній драматургії 2,34, у прозі – 2,35 і в поезії – 2,39.

Оскільки ж у всіх цих "стилях" літературної мови йдеться про обидва типи двофонемних складів (1V та V1), а в нашій пісні зафіксований лише один з них, 1V, цей параметр набуває великого значення для дослідження тексту пісні на рівні ритміки, до аналізу якого ми подальші спостереження над складоподілом й відкладаємо.

На рівні кінцевих афіксів корисно порівняти початок "Списку найчастотніших афіксів", отриманих укладачами праці СПС [127; с. 84], і найчастіші афікси в нашій пісні.

Таблиця 4. Списки найчастотніших афіксів в аналізованій пісні та в сучасній літературній мові

Мова пісні				Літературні мова (за СПС)		
№ афікса	Афікс	Функція афікса	Частота	№ афікса	Афікс	Функція афікса

1.	-а	Прикметник, жін. роду, одн., наз. відм.	16	1.	-а	Іменник, серед. роду, одн., род. відм.
2.	-а	Дієслово, мин. часу, одн., жін. роду	12	2.	-их	Прикметник, мн., род. відм.
3.	-а	Прийменник, одн., жін. роду, клична форма	9	3.	-в	Дієслово мин. часу, одн., чол. роду
4.	-а	Іменник, серед. роду, одн., наз. відм.	7	4.	-у	Іменник, чол. роду, одн., род. відм.
5.	-а	Іменник, жін. роду, одн., наз. відм.	6	5.	-е	Дієслово теп. часу, одн., 3-ї ос.
	-у	Дієслово, майб. часу, одн., особ.	6			
			2			

Як бачимо, за функцією найчастотніші кінцеві афікси зовсім не збігаються, при цьому в пісні рішуче переважають афікси -а з

різноманітними функціями. Їх розподілення виводить нас, з одного боку, на рівень звукової інструментовки (див. у "Статті другій"), а з іншого – до розподілення в тексті пісні форм дієслова.

Зрозуміла річ, що на рівні граматичних форм будь-які можливості спиратися на статистичні методи зникають через надто малу довжину тексту пісні. Тож наш аналіз стає цілком демонстраційним, проте набуває тієї переваги, що ми отримуємо деякі можливості спостереження за грою граматичними формами, названою Р. О. Якобсоном "граматикою поезії".

Тут ми маємо звернути увагу, насамперед, на розподілення форм дієслова, що як відомо, найтісніше пов'язане з художнім часом твору. І відразу стикаємося з явищем досить екзотичним: часові форми дієслова в тексті пісні не розкидано стохастично по тексту, але кожна з них подано конденсовано, у межах певних внутрішніх конструкцій тривіршів. У тривірші I, що разом з ідентичним заключним становить обрамлення твору, панує теперішній час.

Здавалося б, що тут дивного? Писав же О.О. Потебня: "Лірика – *praesens*"¹⁰. Д.С. Лихачов, розвиваючи цю думку, приходять до висновку: "Почата в граматичному минулому часі, пісня завершується в теперішньому. Теперішній час і є домінуючим часом народної пісні"¹⁶. Але це певне спрощення, пов'язане із сприймання часу народної ліричної пісні як "часу виконавця" (російською мовою назва підрозділу його монографії звучить як "Исполнительское время народной лирики") і ототожненням ліричного героя її під час виконання з виконавцем. Коли ж зосередитися на внутрішніх особливостях часової структури тексту народної ліричної пісні, картина буде складнішою.

От і в нашій пісні у тривірші II кожний рядок містить у собі дієслово теперішнього часу – в запитанні, що укладається в першій, восьмикладовий (4 + 4) піввірш, але кожній другий піввірш, шестискладовий, складається з двох дієслів уже майбутньому часу. Подібну, але значно ускладнену структуру має й тривірш III, але симетричні стосунки всередині першого і 2,3 рядків тут вже не передано граматичними формами дієслова, вони виявляється лише під час логічного аналізу. Справді, "терен зелен", власно, передає думку: "Ягоди терну ще зелені, вони ще не допіли" – то ж його і не "треба ламати"". Прикрита в першому піввірші, ця логічна конструкція повністю розкривається в рядках 2,3: "Як щастя є, само прийде – не треба й шукати". Подібність структури рядків тривірша

III до рядків тривірша II також виявляється не лише на рівні граматичних структур, але й їх семантики: адже в конструкції "модальне слово + інфінітив" ("не треба й шукати") передано негативне ставлення до дії, що проектується в майбутнє. Далі ж (рядки 10–21), до кінцевого елемента обрамлення, у пісні панує минулий час. Домінує він і в пісні в цілому (див.: *Таблиця 4*).

¹ Jacobson R. Closing Statement: Linguistic and Poetic // *Style in Language* / Ed. by Th. A. Sebeok. – N.Y.; L., 1960. – P. 369; ² Там само; ³ Якобсон Р. Лінгвістика і поетика // *Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* / 2-е вид., доп. За ред. М. Зубрицької. – Л., 2002. – С. 465; ³ Sebeok Th. A. Decoding a Text: Levels and Aspects in a Chermis Sonnet // *Style in Language*. – P. 221–235; ⁴ Там само. – P. 233–234; ⁵ Землянова Л. М. Современная американская фольклористика: Теоретические направления и тенденции. – М., 1975. – С. 153; ⁶ Маранда П., Кёнгас-Маранда Э. Структурные модели в фольклоре // *Зарубежные исследования по семиотике фольклора*. – М., 1985. – С. 210; ⁷ Федоров А. В. Образная речь. – Новосибирск, 1985. – С. 116; ⁸ Статистичні параметри стилів. – К., 1967. – С. 49–50. Далі сторінки цієї роботи вказуємо в тексті; ⁹ Пешковский А. М. Принципы и приемы стилистического анализа и оценки художественного текста // *Ars poetica*. – М.: , 1927. – Вып. 1. – С. 39, 46; ¹⁰ Потебня А. А. Из записок по теории словесности. – Х., 1905. – С. 532; ¹¹ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. Изд. 3-е, доп. – М., 1979. – С. 222.

В.Я. Семенюк, асп.

МОВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПОТОКУ СВІДОМОСТІ ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ ВНУТРІШНЬОГО МОВЛЕННЯ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТЕЙ ІГОРЯ КОСТЕЦЬКОГО)

У статті розглядаються лексичні, синтаксичні, стилістичні та графічні особливості потоку свідомості як одного зі специфічних способів передачі внутрішнього потоку думки в модерністському тексті.

The present article deals with the consideration of lexical, syntactic, stylistic and graphic peculiarities of the stream of consciousness as phrase to describe the flow of thoughts of the waking mind in modern text.

Одним зі специфічних способів передачі художньо-трансформованого внутрішнього мовлення в тексті, поряд із

внутрішнім монологом, колективним внутрішнім монологом, внутрішнім діалогом, внутрішніми репліками-вкрапленнями, є потік свідомості (далі – ПС).

Метою нашої роботи є спроба дослідити мовні прийоми передачі ПС в повістях Ігоря Костецького в контексті інтерпретації ним модерністських наративних структур свого часу. **Актуальність** статті зумовлена важливістю вивчення ПС як особливого мовно-художнього прийому, необхідністю дослідження його специфіки, граматичних, лексичних, стилістичних особливостей, своєрідного пунктуаційного оформлення. **Об'єктом** дослідження є ПС героя, що вводиться у структуру тексту для відтворення прямої передачі процесу мислення, яке виникає у свідомості, процесу зародження й розгортання думки. **Предметом** є мовні одиниці, що використовуються з метою передати специфічність цього художнього прийому.

Вивченням природи такого психологічного процесу як ПС переважно займалися психологи та письменники-літератори, які широко використовували таку техніку у власних художніх творах, описуючи, в такий спосіб, невисловлені думки й невпорядковані почуття своїх героїв. Відкриття техніки ПС дало можливість звернути увагу на ті психічні процеси, відтворення яких залишалося поза межами літератури попередніх епох. Складність передачі ПС зумовлювалася тим, що він вимагав специфічне використання мовних засобів. Саме мовні засоби відтворення ПС і є тією проблемою, що її порушили лінгвісти.

Потік свідомості як термін на позначення особливостей внутрішніх переживань людини, її спогадів, думок і почуттів, що існують у свідомості, вперше зустрічаємо у психологічних студіях американського філософа В. Джеймса 1890 року. На думку дослідника, “всі ці спогади, думки й почуття не йдуть один за одним у вигляді ланцюга, а є одним неперервним потоком, куди, крім них, входять також відчуття й уявлення, фантазії й уява, інтуїція й проникливість”¹. У художній літературі ПС як стилістичний прийом застосований у романі ірландського письменника Дж. Джойса “Уліс”, що був надрукований у 1922 році. Інтерес до адекватної стилістичної передачі внутрішніх психологічних процесів у людині вимагав перегляду наративних форм традиційної літератури. Експеримент Дж. Джойса здобув визнання й породив цілу хвилю текстуальних пошуків у творчості митців ХХ століття, таких як В. Вулф, В.

Фолкнер, В. Набоков та інші. Наразі не так важливо, хто першим із письменників застосував ПС як спеціальний художній прийом. Сам Дж. Джойс зізнавався, що запозичив його з роману французького письменника Е. Дюжардена „Les Lauriers sont coupés” (1887). Водночас, романові Дж. Джойса передували, як відомо, експерименти А. Белого чи Л. Толстого.

Складність лінгвістичного визначення ПС зумовлена тим, що його часто ідентифікують із внутрішнім монологом. Е. Дюжарден уважав, що прийом, запроваджений ним у своєму романі, є ніщо інше як внутрішній монолог. На сьогодні одні вчені намагаються диференціювати саме поняття внутрішній монолог. Так, Н.І. Сакварелідзе внутрішньому монологу в реалістичній літературі протиставляє внутрішній монолог у літературі “потoku свідомості”². Інші – надати стилістичної чинності самому поняттю ПС як самостійному способу “художньої репрезентації процесів, що протікають у свідомості героїв”³. До розрізнення ПС і внутрішнього монологу (далі – Вм) вдається й Г.Г. Ярмоленко, вказуючи, що ПС є “способом художньої репрезентації монологічних процесів, які відбуваються в підсвідомості”⁴. Т.І. Гаїбова, у свою чергу, звертає увагу на те, що лінгвістична структура ПС характеризується послабленою валентністю синтаксичних форм, розривом часових зв’язків, а Вм передає більш логічне й послідовне мовлення⁵.

Таким чином, ПС як репрезентативне явище підсвідомих процесів людської психіки, відбиває особливості функцій мисленнєвої діяльності. Складність передачі ПС полягає в тому, що в ньому сполучаються ірраціональні й раціональні мисленнєві структури, які важко вичленувати в єдиний послідовний і логічний ряд. Водночас, попри десемантизацію й релятивність граматичних і синтаксичних сполучень, до яких призводить прагнення до адекватної передачі ПС, не можна погодитися з думкою деяких учених, які вважають, що ПС позбавлений змісту⁶.

Передача письменником ПС розрахована на комунікування з адресатом, тому навіть відсутність референційної прозорості тексту не позбавляє його семантичного навантаження. Руйнування лінійної мовної репрезентації, зумовленої складністю об’єкта передачі, водночас створює альтернативні форми, в яких процес такої передачі стає можливим.

Так, В.А. Єфіменко вважає, що тексти ПС, як і будь-які інші тексти, когерентні, адже речення в них поєднанні за допомогою

„різних типів зв'язку: лексичного, логічного, стилістичного, асоціативного”⁷. До того ж, окрім лінійного зв'язку між реченнями, існує ще й вертикальний, тобто „зв'язок, що здійснюється протягом усього твору”⁸. Саме завдяки такому зв'язку різні, незрозумілі з погляду логіки уривки тексту створюють цілісну картину, хоча текст не завжди містить точні повтори фраз. У тексті може домінувати одна тема, використовуватися непрямі індикатори процесу, який присутній у свідомості суб'єкта. „Ключі до розкодування свідомостей персонажів можуть бути розкидані по всьому твору, при цьому досягається подвійний ефект: зображення незв'язності, уривчастості ПС та здатність читача проникнути в цей внутрішній світ героя й зрозуміти його”⁹. Таким чином, береться до уваги ізоморфна структура твору, яка замикає розрізнені елементи в одну цілісність, що вносить у кожний з елементів такої структури потенційний цілісний смисл. Таке розкриття смислів частин твору уподібнюється до схеми герменевтичного кола.

Специфіка модерністської літератури полягає в тому, що, на відміну від екстравертивної літератури попередньої епохи, вона має інтравертивний характер. Інтерес письменника проникає в сутнісні сфери людського існування, не зумовлені суспільними зв'язками, нормами поведінки й у цілому нормами мовного й мисленнєвого вираження. У такій тенденції зростає роль підсвідомого, інстинктивного, маргінального, а, відповідно, підсилюється відчуття мінливості й непевності усього, що відбувається в довір'ї та внутрішньому світі людини.

Модерністську літературу інколи називають реалістичнішою від реалістичної, оскільки саме модерністи піддали сумніву референційну потужність мови, зруйнували умовність мовних значень і вдалися до спроб адекватної передачі внутрішнього стану людини.

В українській літературі мовні експерименти були можливі лише в 20-ті роки в творах М. Йогансена, Г. Шкурупія, Л. Первомайського та інших. Після впровадження в 1934 році соцреалізму як єдиного методу для радянських письменників будь-які експерименти стали неможливі. Натомість, на заході в середовищі української діаспори з деяким запізненням почав формуватися модерністський дискурс. Почали з'являтися твори Ю. Косача, І. Костецького, Е. Андіївської та інших. Автори цих творів

взувалися на зразки західної літератури й дали чимало цікавих творів з погляду мовних експериментів.

Ім'я Ігора Костецького ще мало відоме в Україні, оскільки до сьогодні немає жодного книжкового видання його творів, окрім журнальних публікацій, проте саме його вважають чи не найяскравішим представником і адептом модернізму в українській літературі. І. Костецький свідомо прагнув модернізувати українську літературу, переклав на українську тексти Т. С. Еліота та Е. Паунда. Довгий час письменник був “одиноким модерністом”¹⁰, “одним з авторитетніших представників українського модернізму”¹¹, “послідовним адептом модерного світосприйняття”¹².

І. Костецький намагався не лише декларувати постулати модернізму, а й сам був його творцем на україномовному матеріалі. У своїх творах автор прагнув зобразити реалізм людської душі. Авторитет Дж. Джойса в цьому питанні для І. Костецького був поза сумнівом. І. Костецький уважно вивчав техніку ПС західних модерністів, перетлумачивши її як техніку “поточу притомности”. Його цікавили процеси свідомості й можливість передачі її станів, “фіксуючи важливе і мало важливе, сутнє і ніби випадкове, але в суті теж зумовлене”¹³.

І. Костецький вказував на штучність нарративних моделей, до яких часто вдаються письменники, бо “Коли двоє або троє дискутують – що цікавіше: стилістично заокруглена подача їх думок чи те, **як** вони говорять і **що думають один про одного**”(підкреслення І. Костецького – В.С.)¹⁴. Таким чином, стилістичні пошуки письменника були зорієнтовані не на пригладжування мовних реплік героїв, а на правдиве їхнє відтворення.

Кажучи про навчання у Дж. Джойса, не можна сказати, що І. Костецький є епігоном. Письменник був свідомий того, що таке наслідування може носити пародійний характер. Відчуття складності, з якою зіткнувся І. Костецький, а саме впровадження в українську літературу того, що вже в європейській утвердилося як канон, вповні проявилось в його передмові до повісті “День святого”, де він обережно зауважує, певно орієнтуючись на читачів свого тексту, що “Сповідні впливи Джойса варто брати з застереженням. Це Джойс не достойний, а „пародійований”, т.т. піднесений над своїм ґрунтом і піднесений як страва на таці, гарнірований. Якщо у зображенні „поточу притомности” має місце пряме наслідування, то походить

воно радше з української – нехай і дуже ще тоненької – традиції”¹⁵. Таким чином, автор прагне вказати на певну експериментальну традицію в українській літературі, на що, безперечно, мав усі підстави.

Стилістичні пошуки для передачі ПС стали наріжними для творів І. Костецького. Так, ПС найчастіше вводиться у структуру тексту без ремарки типу “він подумав”, яка вказує на початок мисленнєвої діяльності:

*Господь Бог всемогутній, який був і який єсть, і який має прийти - - але треба порівняти у книзі заповіту, а вона висить на правому стегні, міцно прив'язана, щоб не впала під час праці в копальні, що грубі старі сувої папірусові, і її відв'язати – мука, тяжка праця багатьох хвилин, і відв'язувати таблички – нечувана, ні з чим незрівнянна мука*¹⁶.

Використання такого прийому введення у структуру тексту ПС вважаємо надзвичайно доречним, адже завдяки цьому підкреслюється імпульсивність, непередбачуваність, стихійність мовної свідомості.

У ПС героїв спостерігається виразна тенденція до використання номінативних речень, які застосовуються для номінації тих предметів, рухів, звуків, подій, які відбуваються ззовні, але й хаотично фіксуються у свідомості, потрапляючи в поле зору персонажа:

*Промені з авт падали на його підшви, що раз-у-раз рівномірно зносилися вперед. Підшви кидали на панель вмираючі жмутки відбитого світла. Вісім-вісім-вісімнадцять. Чуєш, сурми грають. Хлопці, хлопці, соколята, вісім-вісім-вісімнадцять. Пас ауф, мени. Два погляди, схрещені фари авт. Хлопці, хлопці, соколята. Німець обтріпує рукав. Треба й собі. Слизько. Хлипко. І тут трохи більше вогнів. Двірець*¹⁷.

Використання повторів речень, слів у ПС вказує на фіксацію у свідомості героя єдиного відчуття, досить часто фізичного болю, яке не дає змоги зосередитися ні на чому іншому:

- щось дуже трясє, щось дуже, дуже, дуже трясє, йой як трясє, отсе так трясє, ого як трясє, ну-ну, отсе так трясє, отсе то трясє, ну й трясє ж, ну й трясє- (-такий миршавий, дивіть, хлопці, такий миршавий-) - ого, це так трясє, ну-ну трясє, ой і трясє ж - (...) - ні, вже не трясє, брешеш, уже не трясє- (кладіть тут,

Ткачук, кладіть його тут (...) - дякуємо, Ткачук, чуєте, Ткачук, дякує вам ціла чота -) і вже не трясе -

Мирослав Ткачук на одну тільки мить розплющив очі, переконався й знов зомлів¹⁸. У свідомість пораненого героя проникають голоси, які йдуть ззовні, але не впливають на внутрішні відчуття.

У текстах ПС “хаос думок, хаос свідомості героїв супроводжується поступовим ламанням мови”¹⁹. Цю тенденцію можемо простежити в ситуації, коли відбувається розмова двох персонажів на двох рівнях: зовнішньому та внутрішньому. Події, що відбуваються ззовні, подані як уламки галюцинаційної дійсності, викликають реакції та потік думок героїв, ламаючи сенс їхнього мовлення:

Я вам мушу сказати: справа від початку була програна. (Б а н ц ю г а м и д е р е н ч а в о п о л а м і т к а х ч е р е з к о т і л и т р а м в а ї.) (...) О н я к а в і н л ю д и н а. (Т а к, д ж и с т і т у л к и п о с к р у н а х р и с о т і в н а к р е н с о д е р е н к а в о б р я м а л и.) (...)Що за чоловік, думала жінка. Вона пішла помалу назад. (І б р а з н е н а м а р н е у р в і т и д у р в і т и т у р б і т и к у р б і т и п о м а р м у р у д р а ж і в і д ж а з і в і д ж а з і в і д ж а з і в.)²⁰. З поданого уривка виразно помітно, що І. Костецький, роблячи акцент на підсвідомості, особливу увагу приділяв мовному боку модернізму. Він експериментував з мовою, грався словами.

Варто зазначити, що мовну тканину ПС часто насичують цитати з літературних творів (*Зеленіють поля й діброви розцвіли сади подих весни родить життя що було завмерло від - -*), а також кліше із засобів масової інформації (*Минулі епохи розвитку людства й наша доба ще далекі від того щоб - -*)²¹, що свідчать не лише про психічний стан персонажа, а також про занурення свідомості в соціальний контекст.

ПС не є постійним і незмінним, досить часто може модифікуватися у Вм, і навпаки:

Я люблю мій маленький дімок, сказав він, прокинувшись. Нещодавно звернули увагу на тему: людина проходить крізь війну і бомб з мішком картоплі. (Я л ю б л ю м і ї м а л е н ь к и й д і м о к.) Вона тягне його на плечах будь-що, бо знає: в фіналі війни голод, куди б фінал її, людину, не привів. (Я л ю б л ю м і ї м а л е н ь к и й д і м о к.) І вона хитрує, ділить картоплю по маленьких клуночках, бо

не всюди з маленьким пускають. (Я л ю б л ю м і й м а л е н ь к и й д і м о к.) А то ще є он які люди. Він диxав голосно: я люблю мій маленький дімок)²². Неконтрольована репліка-рефрен, яка постійно вривається у внутрішнє мовлення, виділяється автором графічно розрідженим шрифтом для показу зміни видів мовлення.

Досить часто спостерігаємо у творах внутрішні діалоги, які вплетені в ПС героїв і не виділяються за допомогою жодних засобів (лапки чи курсив), витворюючи таким чином цілісну картину складного процесу на підсвідомому рівні:

*Ти не бачиш мене за молоком запони, а я бачу тебе, тільки сказати не вмію. Прорвись до мене, спочинь, вимовимо. Не хочеш? Прорвись до мене, кажу. Не хочеш? Біло тобі там? Нехай буде біло. Заждемо, аж нагряне. Ще не збагнено нами. Безодня тепла, але ніби ота пустопляшка. Без жодних посудів прийшли на край. Безодня тепла, але без руху*²³.

Діалог відбувається з уявним співрозмовником, при цьому репліки другого учасника діалогу опускаються і лише вгадуються з реплік-реакцій творця внутрішньої розмови, вказуючи на діалогізований характер мислення.

Характерною рисою ПС дослідники виділяють стан руху, адже свідомість ніколи не буває статичною, їй властиве пересування в часі (відбувається контраст між внутрішнім і зовнішнім часом, який уперше використав М. Пруст), тому досить важливо враховувати такий психологічний аспект явища ПС для адекватної передачі в художньому тексті²⁴. Для цього письменники використовують принцип вільної асоціації („спонтанний розумовий процес, протягом якого одні слова й думки викликають інші”), яка залежить від трьох факторів: пам’яті, почуттів і уявлень²⁵. Так, у І. Костецького графічне оформлення речень підпорядковане для відтворення руху свідомості, її фрагментарності й відбувається за рахунок використання надмірної кількості пунктуаційних знаків (подвійне тире):

- - Лиха година, і перший штукар, він перший штукар - - Бач, обшарпанка, мряковита у серці - - Вхопити його назад, бо він відгулень. Вхопити його назад, бо вперед уже хапали - - Великий з тебе повчальник, як же буде - - Просковзнуло багато років, тисячу років - - Зайвину твого мотуза попризбирувало, повизбирувало, це кажеш насправжки - - бо тут дорогами Бога - - увісонці – уковильці

Зі зростанням внутрішньої напруги думки зникають будь-які розділові знаки, все зливається в один важко розчленований потік:

- коли ж тобі з видухом а ти таким пустом - - не йметься віри на двоякі леза підійдеш і підступлю юрба тепло ногам на піску золоті небеса білі одяги так боляче десь бачив промовляти мені з вихвою тукатиму і все пояснюватиму пояснюватиму голосу нема як видихнути випхати голо совину з легенів - - підбігли і кричать не слухають а їм усе своє вхопили попід пахви лелечко боляче мабуть доведеться вийти на сонце - - та гейкайте люди гейкайте - ²⁷.

Усі ці факти виразно вказують на спробу вербальної передачі швидкої зміни психологічних станів суб'єкта оповіді або ж на неперервність потоку душевних переживань, на несвідомий характер психологічних процесів.

Важливим залишається питання сприйняття ПС читачем, який має інші завдання, ніж автор. Коли для автора є важливою сама спроба адекватної фіксації мовного потоку, то читач на перше місце висуває потребу розуміння. Саме читач стає організатором мовного потоку, виявленого в ПС автором.

Проблема адекватної передачі ПС героя в художньому тексті все ж таки залишається невирішеною, адже спеціалісти-психологи ще й досі не мають одноставного погляду на свідомість як психологічне явище, але не можна не погодитися з тим, що використання такої експериментально-новаторської форми дозволило письменникам приділяти більше уваги внутрішньому світу своїх персонажів, запобігати прямій хронологічній послідовності опису подій, зображати внутрішні переживання, думки, погляди, спогади, які виникають досить часто за допомогою асоціацій, такими, якими вони є, без втручання й коментування всевідаючого автора-оповідача.

ПС з лінгвістичного погляду є досить складним явищем, тому що необхідно враховувати всі специфічні особливості, які притаманні свідомості, у процесі їх репрезентації в художньому тексті. Для адекватного зображення такого досить хаотичного, часто незрозумілого психологічного процесу та для полегшення сприйняття тексту читачем використовуються лексико-граматичні одиниці (повтори слів, речень, гра слів, цитати, мовні кліше), синтаксичні (номінативні речення, обірвані речення, питальні речення, що створюють внутрішні діалоги в текстах ПС), стилістичні (введення в текст без увідної ремарки, трансформація у внутрішній монолог чи діалог), графічне оформлення (надмірна кількість

розділових знаків, або їх відсутність, дужки, подвійне тире, гра зі шрифтами) та ін.

І. Костецький – один з небагатьох українських авторів, який наважився зруйнувати канонічне уявлення про догмат нормативності літературної мови. Його стилістичні експерименти потребують прискіпливого вивчення, оскільки за ними приховується один із найоригінальніших українських письменників середини ХХ століття.

¹Цит. за роботою Ефименко. В.А. Дискурсивная характеристика потока сознания в английском языке: Дис ... канд. филол. наук. – К., 1997. – С. 35; ²Сакварелидзе Н.И. Структурно-композиционные формы изображения художественно-трансформированной внутренней речи (на материале английской и американской литературы ХХ в.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Тбилиси, 1975. – С. 24; ³Ефименко В.А. Указ. раб. – С. 32; ⁴Ярмоленко Г.Г. Типы и функции изображенной внутренней речи в современной англоязычной прозе: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Одесса, 1982. – С. 14; ⁵Гаибова М.Т. Коммуникативные аспекты изображения речемыслительной деятельности персонажа в структуре художественного текста (на материале англоязычной литературы): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19. – Тбилиси, 1986. – С. 25; ⁶Кусько Е.Я. Проблемы языка современной художественной литературы. Несобственно-прямая речь в литературе ГДР. – Львов, 1980. – С. 84; Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – М.: Просвещение, 1988. – С. 170; ⁷Ефименко В.А. Указ. раб. – С. 8; ⁸Там само. – С. 6; ⁹Там само. – С. 6; ¹⁰Павличко Соломія. Дискурс модернізму в українській літературі. – К.: Либідь, 1997. – С. 341; ¹¹Гундорова Тамара. Проявлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. – Львів: Літопис, 1997. – С. 19; ¹²Зубрицька Марія. НОМО LEGENS: ЧИТАННЯ як соціокультурний феномен. – Львів: Літопис, 2004. – С. 271; ¹³Павличко С. Зазнач. праця. – С. 307; ¹⁴Шерех Ю. В обороні великих // МУР. Збірник III. Регенсбург, 1947. – С. 36; ¹⁵Костецький. І. Передмова до здійсненої публікації // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – № 138, травень. – С. 144; ¹⁶Ігор Костецький. День святого// Кур'єр Кривбасу. – 2001.– №138, травень. – С. 173; ¹⁷Костецький І. Перед днем грядущим // Кур'єр Кривбасу. – 2001.– №134, січень. – С. 148; ¹⁸Костецький І. День і ніч (Хроніка сімнадцяти хвилин) // Кур'єр Кривбасу. – 2001.– №135, лютий. – С. 136-137; ¹⁹Павличко С. Зазнач. праця. – С. 311; ²⁰Костецький І. Ціна людської назви // Кур'єр Кривбасу. – 2001.– №134, січень. – С. 121-122; ²¹Там само. – С. 122; ²²Там само. – С. 124; ²³Костецький. І. День святого// Кур'єр Кривбасу. – 2001.– №138, травень. – С. 192; ²⁴Ефименко В.А. Указ. раб. – С. 42; ²⁵Там само. – С. 42; ²⁶Костецький. І. День святого// Кур'єр Кривбасу. – 2001.– №138, травень. – С. 174; ²⁷Там само. – С. 174.

Є.Л. Паньовіна, магістр

**ОПОЗИЦІЯ ЗЕМНЕ & НЕБЕСНЕ В ДИСКУРСІ
БАРОКОВОГО СВИТОГЛЯДУ (НА МАТЕРІАЛІ ПРОПОВІДЕЙ
І. ГАЛЯТОВСЬКОГО ТА А. РАДИВИЛОВСЬКОГО)**

У статті подано реалізацію протиставлення земного і небесного світів у текстах українських барокових проповідників.

In the article the realization of opposition of earthly and heavenly spheres in the sermons of Ukrainian baroque writers is done.

Культурна доба українського бароко репрезентує специфічну світоглядну парадигму. У ній знайшли відображення риси як попередніх епох (Готики та Ренесансу), так і абсолютно нові віяння й світоглядні установки. Саме синтез старого й нового дав народження цій особливій в історії української культури епосі, її особливому духу і ментальності.

Серед визначальних рис українського бароко необхідно назвати схильність до динаміки, руху, пошук неординарних виражальних засобів, антропоцентричні світоглядні засади і гуманізм. Як вже зазначалося, бароко притаманний синтез, постійне шукання компромісів і шляхів, але разом із тим воно живиться суперечностями. Боротьба протилежностей лежить в основі барокового стереотипу. Як зазначає Дмитро Чижевський, „...духовний зміст окремих історичних епох звичайно характеризує не лише одна якась духовна течія, а кілька напрямків, які групуються коло двох полярно протилежних пунктів духовного всесвіту. Так і в епоху барока: одним з полюсів була природа, другим – Бог.”¹ Іншими словами їх можна означити як небесне і земне.

Одну з найважливіших ролей в житті суспільства (якщо не найважливішу) в добу бароко відігравала християнська релігія, зокрема на перший план виходять її загальнолюдські, гуманістичні засади на фоні посилення догматичності та вимогливості до людини. Сама ж людина тепер розглядається як суб'єкт власного життя – земного і позагробного. Разом із тим як ніколи ваги набирає слово. У християнстві слову завжди відводилася особлива, сакральна функція – воно розглядалося як засіб спілкування людини з Богом, концентрований вираз сакрального. У добу бароко ця функція ставала особливо важливою. З позицій бароко шлях творення будь-якого словесного твору полягає від словесного, образного ряду,

буквального значення слова через повчально-моралізаторські смисли до вищої алегорії, до смислу сакрального, до проникнення в небесну, духовну суть земного буття.² Але увага приділялася не тільки внутрішній стороні слова, а й зовнішній. Прискіпливе, обережне ставлення до вибору слова вирізняло митців бароко, адже слово мало на меті переконати, вразити, схвилювати слухача або читача. Особливо це стосувалося барокової проповіді, розквіт якої припадає на середину XVII століття.

Метою пропонованої статті є дослідження реалізації протиставлення земного і небесного світів у текстах проповідей Антонія Радивилівського та Іоанікія Галятовського, на матеріалі

× * * * * * ★ ☞ ☞ ☞ ☞ ☞ *

☞ * * * * * ◆ ◆ ◆ ◆ ● ♀ * * * ☞ * * * * * ◆ ◆ ◆ і ☞ .

Ці тексти належать до церковних і призначення їх – донести основи християнського віровчення та роз’яснити їх. Аналіз цих текстів дає змогу з’ясувати барокову християнську парадигму сприйняття основних категорій людського існування, зокрема таких як час та простір. Особливе місце в парадигмі сприйняття часу займають поняття земного і небесного світів. Аналіз зазначених текстів дає можливість стверджувати, що дуальна опозиція *земне & небесне* виступає смисловим центром світоглядної парадигми християнина доби бароко. Таке протиставлення є однією з визначальних рис усєї культурної доби і характерною ознакою менталітету людини ранньомодерного часу. Дослідження цієї реалізації є особливо важливим для з’ясування світоглядної парадигми бароко взагалі.

Згідно з основними положеннями християнства, царина буття Бога, в якій він знаходиться у своїй троїстій єдності, протистоїть царині творіння, яка, в свою чергу, складається з двох підцарин: небесної та земної.³ Земний світ є тварним, тобто має матеріальну оболонку і форму, може сприйматися чуттєво, а також підлягає осмисленню. Тварний світ має простір і час, які є визначальними категоріями його існування. Назва другої з під царин – *небесна* – не відображає її просторової локалізації – це не світ, що знаходиться безпосередньо в небі. Це світ, що не має просторово-часових характеристик, знаходиться поза часом і в цьому розумінні є вічним, містить у собі прообрази і сили всього, що існує в „цьому”, тварному, земному світі. Царина буття Бога відмінна від усього, не має тварних форм та недосяжна для уявлення і людського розуму. В уявленні людини доби бароко тварний, земний світ має свою організацію і

**)^□+*✱*)□□□□*✱✱)□□□□*
 □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 *✱✱✱ *①*①+□□□□□□□□□□□□□□□□ □
 ^+*✱ ✱③*)*□** ✱*^*✱*✱* ✱*✱✱✱✱ ✱*✱✱✱
 ✱✱✱✱✱)□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ □ [Гал. Кл.
 Раз., 12 зв.]

Ознака смертності/безсмертності одна з основних, за якими протиставляються два світи. Відповідно земний світ несе семантику смерті, небесний – семантику життя, невідвладності смерті:

●^+□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 / □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 ✱✱✱③*✱*✱ +*✱*✱*✱✱ ✱✱✱✱ ✱✱✱✱ ✱✱✱✱
 +□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 *①+□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 ✱✱✱+✱✱✱ □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 ^+*)□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 ✱*✱✱^□ □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 ✱① ^①+□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 ^*✱*✱✱✱✱✱✱✱+□□□□□□□□□□□□□□□□□□ □ [Гал. Кл. Раз., 9 зв.]

В цьому ракурсі нового значення набуває поняття грішності. Протиставлення *смертний & безсмертний* реалізується як *грішний & праведний*:

✱ *✱ ✱✱✱✱ ✱*✱□□□□□□□□□□□□
 □*✱)□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 *✱✱✱✱✱✱✱ *✱* ✱^ ✱*✱*✱*✱+□□□□□□□□□□
 ✱^✱✱□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 ✱✱✱✱✱✱✱ *①*①✱✱ ✱*✱ *✱^)+□□□□□□□□□□
 ✱✱*□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 + + ✱✱✱□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ □ [Рад. Ог., 78]

Ідея скорого кінця світу і воскресіння праведників (вічні муки грішників, відповідно) була центральною для християнина доби середньовіччя.⁴ Для бароко тема спасіння залишається центральною:

✱^ ^ *□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 ✱ ^ ^ +)□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 ✱^ ^ ^ *✱✱✱ ✱✱✱✱✱✱✱✱✱□□□□□□□□□□□□

Л.П.Солдатова, здобувач

ДО АНАЛІЗУ ПОТЕНЦІЙ НЕОДНОЗНАЧНОСТЕЙ

У статті аналізуються застосування технології та результатів розмежування лексичних неоднозначностей за допомогою інформаційно-кореляційного критерію для визначення потенцій неоднозначних слів для створення образності.

Using of the informationally correlation criterion in the practice of the lexical ambiguity differentiation to determinate the ambiguity's potentialities for creating the figurativeness is determined in the article.

Ефективність використання неоднозначностей з точки зору їх потенції є важливим та актуальним фактором як для комунікативних процесів, так і для теоретичних аспектів функціональної лінгвістики, семантики, стилістики. Такі дослідження необхідні для підвищення рівня створення *образності* у функціонально-художньому стилі, коли навіть стилістично нейтральні слова можуть ефективно створювати *образність*, надавати емоційно-експресивних відтінків інформаційному масиву, та для зменшення можливостей непорозумінь при використанні неоднозначностей в інших стилях мовлення. У таких дослідженнях потрібно визначити сутність інформаційної потенції неоднозначного слова та те, що і як її виявляє у комунікативному процесі.

Інформаційна потенція слова - це здатність вміщувати в собі великий масив інформації, з якого засобами мови можна формувати велику кількість тенденційозних інформаційних масивів. Це здатність викликати велику кількість різних асоціацій у різних синтаксичних конструкціях.

Потенцію неоднозначного слова виявляють засоби мови, і одними із основних серед них є стилістичні засоби зі своїми нормами.

Об'єктом стилістики як науки є закономірності та методи формування інформації з визначеними цілями у визначених умовах на основі лексичних значень слів, їх морфологічних та фразеологічних можливостей і за допомогою синтаксичних конструкцій.

З нашої точки зору, найбільш цікавими та важливими є такі функціональні стилістичні засоби: художньо-стилістичні та засоби

публіцистичної стилістики, де основною технологією формування інформації є створення образності та яскраво вираженої тенденційності. Тобто, на нашу думку, потенція слова – це його можливості створення образності та тенденційності в художньому та публіцистичному стилях мови. Виходячи з цього, можна стверджувати, що основним об'єктом та задачею художньої стилістики є створення технології формування образності та скомпанованості інформації з необхідною тенденційністю.

І тому аналіз потенцій неоднозначностей проведемо в основному для синтезу образності в художньому стилі мови.

„У літературному творі слова не те ж саме, що в філософії та науці. Елементи літературного твору не слова і не поняття, а образи, виражені поняттями. У літературному творі слова не позначенні образів, а одночасно конкретизація і частина (або сторона) їх.”¹

Для того, щоб детальніше зрозуміти суть акусто-графічного коду (АГК) образність, спочатку створимо основу деяких тлумачних формул значення слова (ТФЗС) для АГК „образ” у відповідності з визначеною технологією^{2,3}

Інформаційний масив⁴, пригадуваємий або упізнаваємий засобом АГК (словесного знака) „образ”, є:

- стан матеріальної субстанції, отриманий і (або) створений та перекодований від інформації про стани інших субстанцій засобом людської діяльності або без такої;
- призначений, використовуваний для виконання задач життєдіяльності засобом формування, збереження (запам'ятовування), відновлення та використання інформації, образного мислення.

У праці „Стилістика сучасної української мови” автор визначає, що „образність” це - „передача загального поняття через конкретний словесний образ. Під словесним образом розуміємо використання слів у таких сполученнях, які дають можливість посилити лексичне значення додатковими емоційно-експресивними та оцінними відтінками. Елементами створення образності, крім переносних значень слів, є також граматичні засоби, алітерація, мелодійно-ритмічні особливості, тощо.”⁵

Не входячи у протиставлення з цим визначенням, сформулюємо визначення образності, виходячи з наведеного вище тлумачення АГК „образ”, а саме:

образність – це результат процесу тенденційного формування з визначеними цілями Образів інформації (частіше ірреалістичної) з певними характеристичними якими у певних умовах: більш загальними, узагальнюючими, більш суттєвими для життєдіяльності.

І хоча у створенні образності важливу роль відіграють граматичні засоби мови, алітерація, мелодико-ритмічні особливості, тощо, ми ж розглянемо тільки частину лексичних складових у створенні образності, а конкретно – роль (потенцію) неоднозначностей.

Полісемія має великі стилістичні можливості у створенні образності засобом таких стилістичних троп як:

- вживання кількох значень одного АГК в одному контексті;
- використання одного АГК в тому ж самому контексті в його вужчому або ширшому значенні;
- зведення в одному контексті вільного й фразеологічно зв'язаного значення або поєднання двох фразеологічних значень;
- вживання одного АГК в контексті один раз, при „одночасній реалізації двох різних значень, створюючи семантичну двоплановість.”⁶

Стилістичні потенції омонімії не такі великі як у полісемії, особливо при створенні образності, в основному вони є стилістично нейтральними словами. Але все ж таки вони відіграють певну стилістичну функцію у створенні образності за допомогою таких засобів як:

- використання їх як засіб словесної гри, матеріалу для створення дотепів і каламбурів, досягнення жартівливого або іронічного факту, при якому використовується суперечність між формою і змістом;
- використання в одному контексті вільного і фразеологічного зв'язаного омонімів, що виникли внаслідок розраду семантичної єдності;
- використання в поезії для римування та посилення виразності, тощо.

Потенцію неоднозначностей для створення образності будемо визначати за наявністю використання двох або більше значень АГК слова в одному контексті. Для цього треба спочатку провести розмежування їх значень.

Частину значень кожного АГК візьмемо із збірки поезій О.Ольжича „Незнаному Воякові”⁷, а іншу - додамо із словника⁸ та інших джерел.

Частина значень кожного АГК, вживаних у поезіях, після розмежування, аналізується на предмет характеристик їх використання. Частина значень АГК, обрана із словника, - не аналізується.

Для аналізу потенцій неоднозначностей у створенні образності виберемо АГК „**Вогонь**”, тому що у творчості О.Ольжича це слово має максимальну кількість вживання його інформаційних значень.

Зробимо презентацію АГК „**Вогонь**” („**Огонь**”) за технологією розмежування ІККР (інформаційно-кореляційний критерій):

1. явище природи, яке виражається у випромінюванні енергії та обов'язково електромагнітного випромінювання видимого діапазону у процесі реакції окислення;
2. явище природи, яке виражається у випромінюванні енергії та обов'язково електромагнітного випромінювання видимого діапазону в процесі проходження електричного струму через тверді тіла, гази;
3. явище природи, яке виражається у випромінюванні енергії та обов'язково електромагнітного випромінювання видимого діапазону в процесі термоядерного синтезу (сонце, зорі);
4. явище природи, яке виражається у випромінюванні енергії та обов'язково електромагнітного випромінювання видимого діапазону у процесі дії кинетичних (рух зі швидкістю) та інших енергій на речовини;
5. дія, яка виражається у цілеспрямованому переміщенні тіл з великою швидкістю (метання мас) – стрільба;
6. дія, яка виражається у команді на цілеспрямоване переміщення тіл з великою швидкістю (метання мас) – команда;
7. психо-фізичний стан організму, який виражається у підвищеній нервовій збудженості;
8. фізіологічний стан організму, який виражається значним підвищенням температури;
9. стан відношень людей у соціумі, який характеризується великими труднощами для життєдіяльності.

Презентація АГК „**Вогонь**” („**Огонь**”) за позицією порівняння 1.2:

1. використовується як джерело енергії: тепло, світло (процес горіння деревини, вугілля і т.інш.);
2. використовується як джерело енергії: тепло, світ, рух;
3. використовується як джерело енергії: тепло, світ, рух;
4. використовується як джерело енергії: тепло, світ, рух;
5. використовується для руйнування об'єктів (споруд, живих організмів і т.інш.);
6. використовується як команда для руйнування об'єктів (споруд, живих організмів і т.інш.);
7. для саморегулятивної діяльності організма, для аналізу стану людини у соціумі;
8. для саморегулятивної діяльності організма, для аналізу фізичного стану людини соціумом;
9. для саморегулятивної діяльності організма, спрямованої на забезпечення життєдіяльності у навколишньому світі (соціум та природа).

Результати кореляції за позиціями порівняння 1.1 та 1.2 є достатніми для того, щоб зробити висновок, що значення АГК „**Вогонь**” 1-4 перебувають у полісемантичному зв'язку, значення АГК „**Вогонь**” 5-6 перебувають у полісемантичному зв'язку між собою та є омонімічними по відношенню до АГК „**Вогонь**” 1-4, значення АГК „**Вогонь**” 7-9 – є полісемами між собою, а по відношенню до АГК „**Вогонь**” 1-4 та АГК „**Вогонь**” 5-6 – омонімами.

Можемо записати результати розмежування у такому вигляді:

Вогонь – 1 -Вогонь¹₁, **Вогонь – 2** - Вогонь²₁, **Вогонь – 3** - Вогонь³₁,
Вогонь – 4 - Вогонь⁴₁, **Вогонь -5** - Вогонь¹₂, **Вогонь -6** - Вогонь²₂,
Вогонь -7 - Вогонь¹₃, **Вогонь -8** - Вогонь²₃, **Вогонь -9** - Вогонь³₃,
де верхній індекс – полісем, а нижній – омонім.

Треба зазначити, що полісемантичні якості даного АГК не дуже розгалужені, більш представлені омонімічні прояви. У віршах збірки АГК „**Вогонь**” зустрічається 17 разів у трьох омонімічних групах. Приклади використання значень даного АГК будемо подавати в найменш зрозумілому контексті.

У першій групі нараховується 5 прикладів та треба зазначити, що вони вживаються без їх можливих полісемантичних варіантів значення:

1. ...Від дальних пікетів, вартових **огнів**...

„**Вогонь**”¹

2. ...Сколихнувся під стрічкою дим,

І метнулись крила **вогня** „**Вогонь**”¹

3. ...Рвали біле тіло, щохвилину

Припікали рани на **огні**. „**Вогонь**”¹

4. ...Класти **вогонь** свій по другому боці долини.

Вранці- зриватись і бігти над ваше кострище... „**Вогонь**”¹ або

„**Вогонь**”³

5. Та в печері, при вірнім **огні**,

Дві міцні і гарячі руки. „**Вогонь**”¹

Друга група представлена тільки одним прикладом:

6. ... Між корчами крешучи іскри **огня**

І кривлячи гордо обличчя. „**Вогонь**”¹

Третя група – найчисленніша – 11 прикладів, серед цієї групи зустрічаються АГК з полісемантичними зв'язками, причому один АГК вживається у його ширшому та вужчому значеннях.

7. ...Ось ні кроків уже, ні **огня**.

І стихають дівочі ридання. „**Вогонь**”¹ або „**Вогонь**”¹

8. ...Любов і творчість, туга і порив,

Одвага і **вогонь** самопосягати. „**Вогонь**”³ або „**Вогонь**”¹

9. Зайнялось неземними **огнями**,

Поплило, затремтіло, заграло... „**Вогонь**”¹ або „**Вогонь**”³

10. Це люди – на сталь перекуті в **огні**,

Це люди – як брилі камінні. „**Вогонь**”³

11. Десь ти ходиш, діво невпинна,

Десь цвітуть **огнями** сліди. „**Вогонь**”³

12. Він прийде у плащі зі шкіри,

Із лицем, пошмагован **вогнем**... „**Вогонь**”³ або „**Вогонь**”¹

13. Хай Мардука **огонь** палає досі –

Розслаблені, розкошами коліна. „**Вогонь**”³

14. ...Персеполіс у думі і **огні**

І Александра божеська десниця „**Вогонь**”³

15. На ясні зорі і за тихі води

Твоїх степів, спустошених **огнем**,

Світи запалим, стопчемо народи! „**Вогонь**”³

16. Там втрат не буває, де жертва –
Здобутий в **огні** бастион! „**Вогонь**”³

17. І над річки **вогню** і крові,
Над власне горло – дорогі
Нам очі тужно-ебенові

І руки юні і тугі. „**Вогонь**”³

Всі приклади АГК „**Вогонь**” („**Огонь**”) у цих групи мають полісемантичні зв'язки та використовуються для створення образності за такими тропами:

- вживання АГК в контексті один раз при одночасній реалізації двох різних значень, створюючи семантичну двоплановість за значеннями **Вогонь**¹, **Вогонь**², **Вогонь**³, **Вогонь**³, **Вогонь**³ (приклади 4, 7, 8, 9, 12);
- в одному контексті не зводяться вільне і фразеологічне зв'язане значення;
- вживається у його ширшому (приклади 6, 11) та вузкому значеннях (приклади 1-5, 10, 13-17);
- використовується у двох значеннях **Вогонь**¹ та **Вогонь**³ одного АГК в одному творі (приклади 4, 7 – 17).

Якісно-кількісне вираження образності є проблематичним питанням і є предметом інформаційних відносин суб'єкта-автора та суб'єктів-споживачів. Ці відносини визначаються рівнями та історіями інтелектуального розвитку цих суб'єктів, їх інформаційною наповненістю, фізіологічним сприйняттям мозку, потенціалом його мислення.

О. Ольжич не використовує потенцію двох або більше омонімів для створення каламбурів, дотепів або словесної гри, не відмічені випадки вживання у контексті вільного і фразеологічно зв'язаного значення омонімів або полісемів.

Тому можна стверджувати, що засобом використання АГК „**Вогонь**”³ та **Вогонь**¹ в одному контексті та за допомогою інших троп, що відносяться до одного слова, автору найбільш яскраво та виразно вдалося створити образ „тягаря війни”, „труднощів війни” та становлення особистості „воїна”.

Використовуючи технологію представлення тлумачної формули значень слова (ТФЗС) та результати розмежування неоднозначностей за технологією ІККР, а також тропи, що наведені вище, стає можливим максимально розкрити потенції

неоднозначностей у створенні образності у художньому стилі мови та не допускати неточностей та казусів у інших стилях мови.

Неоднозначні слова є потенційно інформативно більш емкими, ніж однозначні, і це позитивно відображається на використанні їх у художньому стилі мови.

¹Аничков И.Е. Труды по языкознанию, – Санкт-Петербург, 1997, – С. 66; ²Солдатова Л.П. До теорії розмежування неоднозначностей // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – Вип. 9, – К., 2003, С. 46–52; ³Солдатова Л.П. Використання інформаційно-кореляційного критерію в практиці розмежування неоднозначностей // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. Вип. 10. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, – К., 2004, С.146– 155; ⁴Солдатова Л.П. До питання теорії явищ неоднозначності // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – Вип. 8. – К., 2003, С. 64– 70; ⁵Пономарів О. Стилїстика сучасної української мови. – Тернопіль, 2000. – С. 39–40. ⁶Ковалєв В.П. Экспрессивное использование полисемии, омонимии и паронимии в художественной прозе // РЯШ. – 1980 – № 6 – С. 67– 71; ⁷О.Ольжич. Незнаному Воякові. – К., 1994;. ⁸Словник української мови в 11 томах. Ред кол. Білодід І.К. та інш., – К., 1970– 1980; ⁹Ольжич О. Знач. праця. – Далі текст поезій (С. 49– 121) цит. за цим виданням.

М.Л. Штельмах, асп.

ЖАНРОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СТИЛЮ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ: СУЧАСНА АСПЕКТОЛОГІЯ

У статті розглянуто особливості системи жанрів стилю масової інформації, а також специфіку функціонування їх в засобах масової інформації в лінгвостилістичному, комунікативному, культурологічному та інших аспектах з урахуванням сучасних тенденцій розвитку мовознавчої науки.

The peculiarities of genre system in the mass media style as well as the specific features of their functioning in the mass media realm in the linguistylistic, communicative, cultural and other aspects with a focus on the modern tendencies in the development of linguistics are analyzed in the article.

Стиль масової інформації є динамічною системою засобів спілкування, яка характеризується функціональною самодостатністю, інформаційно-аксіологічним ракурсом відбору й організації матеріалу, а також розвиненістю системи жанрів, що представлена різнотипними жанровими моделями організації текстів, метою яких є забезпечення публіцистичного дискурсу і комунікативної варіативності у сфері суспільної діяльності.

Проблема жанрової диференціації стилю масової інформації вже попередньо досліджена такими лінгвістами, як В. Вакуров, М. Кохтев, Г. Солганик, М. Кожина, В. Костомаров, М. Брандес та ін. Проте питання специфіки категоріальних ознак жанрової системи стилю масової інформації в аспекті лінгвостилістичного підходу залишається до кінця не розв'язаним і потребує подальшого вивчення.

Мета даного дослідження – розглянути мовний жанр як динамічну структурну модель в контексті функціонального дискурсу стилю масової інформації. Об'єктом наукового аналізу є система жанрових моделей, а також сукупність відповідних композиційних і вербально-сюжетних прийомів, за допомогою яких множинність текстів актуалізуються в той чи інший жанр.

У свою чергу, предметом дослідження є комунікативні та структурні процеси породження журналістських творів, засоби та прийоми журналістської мовної практики.

Актуальним у даному дослідженні є визначення концептуальних критеріїв жанрової диференціації стилю масової інформації та принципів лінгвостилістичної інтерпретації тексту.

На нашу думку, система жанрових моделей стилю масової інформації – це своєрідний дискурсивний простір, у якому величезну роль відіграють екстралінгвальні фактори, які є “замовниками” лінгвостилістичних модифікацій у текстах сфери масової комунікації. Йдеться про суспільну (авторську) свідомість, культуру, практику соціальних взаємин, спілкування та обмін інформацією, а також вдосконалення і впровадження нових засобів масової інформації і т.п.

Кожен функціональний стиль мови нерозривно пов'язаний з типовими формами організації висловлювань, тобто з мовними жанрами. На думку М. Бахтіна, жанрова єдність висловлювання відбиває мовні характеристики стилю. Тому вивчення мовного стилю буде структурно правильним і продуктивним лише з урахуванням його жанрової природи. З цього приводу, М. Бахтін зауважує, що

мовні жанри є “провідними ременями від історії суспільства до історії мови”, оскільки саме вони “чутливо і гнучко відтворюють всі зміни, які відбуваються в суспільному житті”¹. Як твердить Н. Бабич, на рівні висловлювання зв’язок між стилем і жанром дуже промовистий. Мовознавці-текстологи сходяться на тому, що жанрова й стильова характеристики притаманні кожному висловлюванню одночасно, що компоненти стилю й жанру виступають на всіх рівнях організації тексту. Проблемою може бути лише встановлення того, які з елементів тексту слід вважати ознакою жанру, а які ознакою стилю. “Від вибору жанрового зразка залежить вибір стильового зразка або конвенціонального набору мовних засобів, упорядкованих відповідно до потреб мовленнєвої ситуації”².

Конститутивною ознакою висловлювання є наявність адресата, яка й передбачає вибір жанру висловлювання, композиційних прийомів його побудови і добір мовних засобів. “Формування жанрової специфіки відбувається на основі відбору мовних засобів під більшим або меншим впливом адресата і його очікуваної відповіді”³.

М. Бахтін звертає увагу на існування первинних і вторинних мовних жанрів. Появу вторинних (до яких він зараховує і жанри стилю масової інформації) він пояснює умовами вдосконаленого поліфункціонального культурного спілкування (переважно писемного) – художнього, наукового, суспільно-політичного. “Первинні жанри, які склалися в умовах безпосереднього мовного спілкування, опинившись в розряді складних, трансформуються в них і набувають особливого характеру”⁴.

М. Кожина, послідовниця теорій М. Бахтіна, наголошує, що вивчення проблеми становлення, окреслення меж первинних мовних жанрів у структурі вторинних на матеріалі нехудожніх текстів різноманітних сфер спілкування й діяльності є першочерговим завданням. Вона підкреслює принципову стандартизованість, стереотипність як одну з визначальних властивостей жанру. “Твір будь-якого жанру при творенні завжди орієнтується на зразок, на певну його модель, хоча це не заперечує можливості індивідуальних перетворень жанрової форми в конкретних творах”⁵. У широкому розумінні стилю як загальноприйнятої манери мовлення жанр, на думку М. Кожини, розглядається як одна із форм стилю.

Функціонування жанрів стилю масової інформації відбувається у сфері масового комунікативного процесу за рахунок

поширення інформації за допомогою технічних засобів (преса, телебачення, радіо, Інтернет) на велику й розташовану в різних місцях аудиторію з метою передачі нових знань і організації громадського дискурсу. Тому особливості жанрової домінанти стилю масової інформації продуктивніше розглядати в аспекті функціонально-комунікативного підходу, розробленого вченими у галузі лінгвістики тексту або дискурсу. Комунікативний підхід дозволяє дослідити функціонування семантичних одиниць, граматичних, а головним чином, синтаксичних форм і конструкцій у процесі безпосереднього вербального спілкування. Окрім того, у такому ракурсі синтаксис виступає як організуючий центр граматики, оскільки, на думку, Г. Золотової, “комунікативна функція мовлення реалізується не інакше як через посередництво синтаксичних конструкцій – носіїв змісту виразу”.⁶

У сфері масової інформації структура, характер і система комунікативного процесу утворюються на основі форми участі комуніканта у процесі спілкування та форми взаємодії з об’єктом спілкування. Форми комунікативного процесу характеризуються насамперед одно- чи багатовекторністю процесу спілкування і здатністю перерозподіляти роль комуніканта в середовищі комунікатів.

Одновекторна комунікація представлена монологічною формою мовлення, у якій ролі комуніканта та комуніката є постійними. Така форма викладу матеріалу характерна для більшості жанрів стилю масової інформації. Особливою, на нашу думку, є багатовекторне спілкування, представлене діалогічною формою мовлення, за якої відбувається зміна ролей комуніканта й комуніката, що зумовлює протилежну монологічній картину ситуативного мовлення і ареал використання відповідних мовних засобів.

При дослідженні жанрової системи стилю масової інформації слід також звернути увагу на особливості творення журналістських текстів. Журналістський текст є структурно й композиційно цілісним, спрямованим на висвітлення певних фактів, їх подробиць, а також подій і явищ, вираженим різними мовними засобами з обов’язковим урахуванням нормативних стилістичних чинників. Він також призначений для публікації або усного виголошення в засобах масової інформації і є головною функціональною одиницею масового комунікативного процесу.

В аспекті лінгвостилістичного вивчення мовної організації журналістського тексту можна виділити такі класи ознак: *граматичні*: використання присудкових форм на –но, –то, дієслів першої особи множини наказового способу, дієприслівникових та дієприкметникових зворотів, які задовольняють вимозі компактності тексту; односкладних безособових; неозначено-особових; узагальнено-особових речень з метою витворення в тексті моделі відстороненої розповіді; вставних та вставлених конструкцій, які виступають виразниками модальних значень; номінативно-дієслівних („зробити спробу” замість „спробувати”), що використовуються для уникнення вказівки на суб’єкт чи предмет дії, для узагальнення та абсолютизації поняття, події, факту, напр., з юридичної чи офіційно-ділової сфери.; зв’язність на рівні актуального членування, що виражається передусім у послідовному розташуванні теми й реми в структурі тексту; *семантичні*: синонімія з метою різнопланового вираження понять у певному контексті, евфемізми та перифрази, антитези, епітети-оксюмори, ампліфікації, градації; суспільно-політична лексика; трансформація фразеологізмів тощо; *фонетичні*: просодичні засоби творення ритмічної, інтонаційної, ладово-гармонійної організації мовлення, функціонування словесного динамічного наголосу; *структурно-стилістичні*: вживання особових і деяких інших розрядів займенників, а також слів, які виступають у функції заміщення, наявність стилістичних маркерів початку, продовження, закінчення тексту (“Почнемо з того...” “Далі...” “На закінчення..”) та ін.; *комунікативні*, напр., “модальність” або “диктальність” діалогу зі всіма її модифікаціями тощо.

Кожен журналістський твір має відповідну *архітектуру*: *заголовок* (відображає основну думку кореспонденції); *зачин* (початкові фрази виступу, що задають тональність подальшого викладу інформації і ставлення до неї реципієнта); *основна частина* (розкриття основних тез і подача аргументів); *закінчення* (підсумкова фраза, у якій автор узагальнює матеріал і робить певні акценти).

Побудова журналістського твору також значною мірою залежить від композиційних прийомів, відомих у журналістиці: історичної або літературної аналогії, подвійного зосередження матеріалу, від протилежного, пастки, уявної розмови, монтажу тощо.

Повертаючись до проблеми власне жанрової диференціації стилю масової інформації, варто зазначити, що в сучасній журналістиці розрізняють декілька видів засобів масової інформації,

кожен з яких має свої особливості. Такими є: преса, радіо, телебачення, Інтернет. В. Горбачук виділяє ще й фотожурналістику (спосіб одержання за допомогою оптичного апарату зображень об'єктів на світлочутливих матеріалах), адже фотографія, поряд зі словом, є важливим засобом пропаганди й агітації, наочним і переконливим складником інформації. Особливостями фотографії як засобу передачі інформації є документальність, що забезпечує її аргументовану доказовість і переконливість, а також ілюстративність, яка полягає в наявності великої кількості подробиць. Цікаво й те, що фотографія блискавично впливає на свідомість реципієнта, оскільки апелює до невербального образного мислення. Дослідник називає групу жанрів, характерних для цієї галузі: фотомонтаж, фотонарис, фоторепортаж, фотофейлетон, фотообвинувачення, фотоетюд та ін.

Передусім, зауважимо, що друковані засоби масової інформації, поступаючи радіо та телебаченню в оперативності, переважають в аналітичному висвітленні матеріалу, композиційному оформленні, широкому арсеналі мовних засобів, зв'язності і цілісності текстів, точності слововживань, стилістичній калакагатії. Окрім того, для друкованих засобів масової інформації характерною є періодичність видань (публікація через певні, встановлені проміжки часу, з постійною для кожного року кількістю номерів, які не повторюються за змістом). Серед друкованих періодичних засобів масової інформації виділяють три основні види: газета, журнал, альманах. Їх класифікують за змістом, віковою категорією користувачів, форматом і обсягом, періодичністю, територіальною ознакою тощо.

Якщо говорити про інші засоби масової інформації, такі як радіо та телебачення, то тут треба зауважити, що характерним для них є сприймання реципієнтом інформації або лише на слух, через звуковий образ (радіомовлення) або через екранний образ (синтез кольору, звуків, музики, шумів, монтажу) (телебачення).

З цим пов'язана і своя специфіка функціонування жанрів у цьому комунікативному просторі. Перш за все, як зауважує В. Горбачук, короткі інформації найчастіше групуються за темами і читаються ведучим-журналістом (якщо це авторська програма) або диктором; в інтерв'ю часто беруть участь кореспондент, ведучий-журналіст й інтерв'юєр; радіо- і телерепортаж найчастіше веде журналіст з місця подій. Оскільки репортаж йде в прямому ефірі, то

для нього характерна жива, розмовна мова без підготовленого наперед тексту.

Своєрідним жанром, на відміну від газети, на радіо може бути *фейлетон*, якщо його передають з відповідним артистичним читанням у супроводі музичних вставок. Специфічним лише для радіомовлення, слід вважати жанр *радіокомпозиції* (музично-драматичні, хронікально-історичні і т.п.).

Для телевізійного простору особливою формою викладу матеріалу є *телепрограма* (створений за законами телебачення план передач студії за певний період), а також *тележурнал* (вид передачі, скомпонованої з матеріалів, представлених у вигляді різних жанрів (репортаж, бесіда, нарис, огляд, замітка), згрупованих і поданих глядачеві за принципом журнальної рубрикації) та *теленовини* (найоперативніша форма телевізійного простору). Варто звернути увагу на думку В. Буряка про те, що “тележурнал як монтований блок інформації, що не об’єднується загальною концепцією автора, поступається телепрограмі (монтаж жанрових форм, об’єднаних загальною авторською концепцією), де дифузні процеси активніше “розмивають” рамки внутрішньожанрової за кільцьованості сюжетів)”⁷. Популярними для сфери тележурналістики є жанри *телерепортажу*, *телеінтерв’ю*, *телебесіди*, *телекоментаря*, *теленарису*, *телецензії* тощо.

З появою в кінці ХХ ст. глобальної комп’ютерної сітки “Інтернет” сформувалася специфічна галузь журналістики, основні жанри якої – дайджести новин та оглядів. Користувач може отримати поточні матеріали преси – інтерв’ю, репортажі, хроніку, статистику, різноманітну інформацію з усіх сфер суспільного життя в електронному варіанті. Це, так би мовити, удосконалений варіант газети. У викладі і сприйнятті матеріалу значну роль відіграє візуальне оформлення тексту.

Розглянувши аспектологію функціонування жанрів у різних видах засобів масової інформації, доречно перейти до їх детальної характеристики.

За критерієм рівня суб’єктивізації у “мисленні реального факту або публіцистичному мисленні”(публіцистичний, аналітичний момент у висвітленні факту на рівні “відображеного мислення” В.Буряк вважає стильовою, а не домінантною ознакою, яка визначає характер моделі)⁸ у сучасній журналістиці виділяють три групи жанрів: *інформаційні* (замітка, інформаційна кореспонденція,

інформаційний звіт, інформаційне інтерв'ю, бліц-опитування, питання-відповідь, репортаж, некролог і т. п.); *аналітичні* (аналітичний звіт, аналітична кореспонденція, аналітичне інтерв'ю, аналітичне опитування, бесіда, коментар, соціологічне резюме, анкета, моніторинг, рейтинг, рецензія, стаття, журналістське розслідування, огляд, огляд преси, прогноз, версія, експеримент, лист, рекомендація (порада), аналітичний прес-реліз тощо); *художньо-публіцистичні* (нарис, фейлетон, памфлет, пародія, сатиричний коментарій, історія з життя, легенда, епіграф, анекдот, жарт, гра та ін.).

Дослідники зазначають, що у зв'язку з таким диференціальним поділом жанрів, визначився й рівень суб'єктивізації кожної жанрової групи. Від несуб'єктивізованого реального факту в інформаційній групі жанрів до мінімальної суб'єктивізації в інформаційних жанрах. Аналітичній групі притаманна середня суб'єктивізація факту. Художньо-публіцистична група в кожному жанровому підвиді має свою систему суб'єктивізації. “Якщо проблемний нарис, проблемне есе, проблемний фейлетон виходять на рівень суб'єктивізації факту, наблизений до середнього, то портретний нарис, портретний фейлетон, портретне есе – до максимального рівня суб'єктивізації”⁹.

Важливо зазначити, що чинником суб'єктивізації виступає авторська мова як жанрово-стильовий і структурний стрижень, завдяки якому ряд текстів об'єднуються в одну жанрову групу. Окрім того, в межах кожної жанрової групи стилю масової інформації система мовностилістичних засобів побудови тексту визначається характером зображення, його прагматичними і комунікативними функціями в тексті, а також змістовою та інформативною навантаженістю.

Л. Шевченко пропонує за ознакою типу висловлювання ділити жанри стилю масової інформації на варіанти – усні й писемні, напр., “різноміснє писемні аналітичні, інформаційні та власне публіцистичні жанри; усні типи і жанри мовлення, насамперед в електронних засобах масової інформації – радіо, телебаченні, реклами”¹⁰. На нашу думку, це дуже доречно, з огляду на те, що тексти окремих жанрів в усному і писемному варіанті суттєво відрізняються, оскільки творення їх зумовлене різними комунікативними ситуаціями.

Схарактеризуємо деякі жанри з кожної групи детальніше.

Замітка – оперативний і розповсюджений жанр газетної, радіо- або телевізійної інформації, в якому у стислій і виразній формі своєчасно і оперативно повідомляється про конкретні факти, події, явища дійсності. Замітка дає уявлення про те, що відбулося, коли і де сталася подія (без її докладного коментування) або з ким і що трапилося. Літературна форма замітки визначається творчою манерою автора-журналіста. Стилїстика жанру замітки передбачає, перш за все, стислість і конкретність розповіді, використання порівнянь, епітетів, метафор без багатослів'я й стилїстичних надмірностей в контексті інформаційного повідомлення. У критичних замітках дозволяється вживання й сатиричних елементів.

Замітки можуть подаватися у добірках, як-от: “Хроніка”, “Новини”, “Повідомлення телефоном”, “З телетайпної стрічки”, “Новини Інтернет” *тощо*.

Замітка буває хронікальною (складається з 1-2 речень) або поширеною. Розмір поширеної замітки коливається від 5 до 70-80 газетних рядків, але при цьому в ній наводяться тільки факти, без їх аналізу і подробиць. Таким чином, основними вимогами цього жанру є актуальність, новизна, правдивість, оперативність, оригінальність.

Одним із популярних інформаційних та аналітичних жанрів є *інтерв'ю*. Це призначена для преси, радіо або телебачення бесіда журналіста з певною особою, думки або коментарі якої з окремих актуальних питань суспільного життя викликають громадське зацікавлення і є дискурсивними. Проте у порівнянні зі звичайною бесідою, що передбачає кругообіг думок і ситуацій, інтерв'ю це не обмін інформацією, а отримання її однією особою від іншої шляхом опитування. Тому незважаючи на те, що спрямованість комунікативного акту при цьому така сама, як за умов бесіди, ролі учасників інтерв'ю – неоднакові: той, кого запитують, виступає як об'єкт дослідження, а журналіст – як суб'єкт.

Деякі дослідники вважають, що жанр інтерв'ю з огляду на його “подвійну суб'єктивність” (позиція журналіста і його співбесідника) передбачає не висвітлення фактів, а з'ясування думок, позицій, оцінок і т.д. Тому й зараховують його лише до аналітичної групи жанрів. На наш погляд, це звужує жанрові можливості діалогічного мовлення у сфері масової інформації, адже в сучасній журналістиці, інтерв'ю це не тільки жанр, а й метод вилучення фактичної інформації безпосередньо за допомогою багатовекторного комунікативного прийому запитань-відповідей, анкетування тощо.

Серед найпоширеніших різновидів інтерв'ю слід назвати *інтерв'ю-монолог* та *інтерв'ю-діалог*. У процесі становлення перебуває такий різновид інтерв'ю, як *інтерв'ю з самим собою*.

Найпростішим є *інтерв'ю-монолог*, коли на запитання кореспондента подається дуже розгорнута відповідь. Такий матеріал за своєю структурою і характером наближається до статті, кореспонденції. Завдання інтерв'юера – передати розповідь зі збереженням особливостей мовлення співбесідника. Сюди належать також короткі й оперативні заяви та повідомлення представників офіційних органів, установ тощо.

Інтерв'ю-діалог – це виклад усієї бесіди у формі запитань та відповідей. При цьому, наступне запитання пов'язане з контекстом попередньої відповіді. Це, в свою чергу, формує сюжетний ланцюжок, мета якого розкрити тему розмови або порушити проблему, яка журналістові-комуніканту здається актуальною. Особливістю інтерв'ю-діалогу є те, що запитання, зазвичай лаконічні й чіткі, а відповіді – ґрунтовні і розгорнуті. Існує й такий варіант інтерв'ю, коли бесіду ведуть обидва або кілька учасників, і кожен з них висловлює свою думку з приводу порушених проблем. Для таких бесід, як правило, характерна невимушеність і розмовний варіант спілкування.

Цікавим є вид *інтерв'ю з самим собою*. Це уявна розмова автора з собою як співбесідником у вигляді відповідей на запитання, ним же поставлених, або роздуми про життя чи професійні інтереси. Таке інтерв'ю нагадує жанр сповіді або поради, для якого притаманні синтаксичні конструкції зі вставними словами і реченнями, дієслівними формами наказового способу другої і третьої особи множини і т.п.

Різновидами інтерв'ю є також *бліц-опитування*, *питання-відповідь*, *бесіди за “круглим столом”*, *анкетні запитання*, *прес-конференції*. та ін.

Серед лінгвостилістичних особливостей жанру інтерв'ю слід назвати такі: використання еліптичних конструкцій; усічених форм двох або трьох слів, які утворюють одну звукову форму; особових займенників першої і другої особи однини й множини; перевага простих речень у структурному плані над складними; використання явищ транспозиції або функціонального зміщення; різні структурні і функціонально-семантичні типи реплік-відповідей, які притаманні

лише діалогічному мовленню; вживання модальних слів, невербальних засобів спілкування (міміка, жести) тощо.

Цікавою з мовного погляду є група художньо-публіцистичних жанрів, оскільки в ній реалізуються засади художнього мислення і мовлення крізь призму авторської творчої фантазії, світоглядних концептів і уявлень, втілених у метафорично-алегоричному мовному руслі.

Одним із найпопулярніших жанрів публіцистики є *фейлетон*. Це невелика газетна або журнальна стаття в писемному або усному викладі (радіомовлення, телебачення), в якій злободенні події подані в гумористичному або сатиричному плані.

Оскільки жанр фейлетону передбачає висвітлення фактів і подій суспільного життя з негативною конотацією засобами комічного у гостро критичній манері, це зумовлює наявність великої кількості алегорій, порівнянь, оксюморонів, метафор, гіпербол, каламбурів, стилістичних і риторичних фігур, модальних слів і конструкцій, фразеологізмів, дотепних діалогів тощо. З ідейно-тематичного погляду для фейлетону характерними є актуальність проблематики, чітка суспільно-політична спрямованість автора, документальність, жвавий виклад матеріалу тощо.

Композиційно жанр фейлетону передбачає “двовершинність”: “перша вершина” – опис факту, який мав негативне місце у суспільстві з метою викликати обурення читача, слухача або глядача; “друга вершина” – висвітлення цього факту у комічно-викривальному контексті з метою розсмішити реципієнта. На думку В. Горбачука, ефект викриття може спрацювати за умови, якщо факт буде парадоксальним, або міститиме певну суперечність у таких психологічних вимірах, як: амбіції героя і його можливості, посада та поведінка, засоби і мета, задум та результат діяльності тощо.

“Фейлетон – це синтез трьох начал: публіцистичного (конкретний факт, який до того ж актуальний, оперативний), сатиричного (курйозний факт, подія), художнього (сатиричний образ, завдяки якому фейлетон і відрізняється від сатиричної замітки)”¹¹.

Таким чином, система жанрових форм стилю масової інформації спрямована на відбиття реального й відображеного свідомістю факту. “Генезис інтелектуальної модульності української свідомості реального факту (публіцистичне мислення) ХХІ століття свідчить про поступовий розвиток і вдосконалення жанрів стилю

масової інформації як особливого інструментарію в інтерпретації факту (інформації)¹².

Формування системи жанрів стилю масової інформації відбувається під впливом розвитку суспільної свідомості, культури, сфери соціальних взаємин, спілкування та обміну інформацією, а також вдосконаленням і впровадженням нових засобів масової інформації тощо. Домінантними при цьому є зрушення в лінгвостилістичному оформленні текстів. Кожен жанр характеризується своєю стилістикою тексту, арсеналом лінгвальних і паралінгвальних засобів (міміка, жести). Екстралінгвальними чинниками виступають авторська концепція творчості та підходів до викладу, висвітлення матеріалу, концепти авторської свідомості, його світоглядна і громадянська позиція.

Найпростіший інформаційний рівень, який був притаманним першим виданням (перевага хронікальних жанрів), поступово протягом століття переходить в інформаційно-аналітичне мислення як систему інформаційно-суспільної свідомої орієнтації, що знайшло своє відображення й на рівні формування відповідних жанрових форм стилю масової інформації.

Розроблення форм і методів інформаційної виражально-зображальної концептуальності, яка від свідомості інформаційного констатування переходить до рівня аналізу й синтезу, а подекуди – і до філософсько-соціальних узагальнень, свідчить про подальшу інтелектуалізацію мислення, про вироблення чітких систем (моделей) сприйняття та осмислення інформації, що й має стати об'єктом сучасного лінгвостилістичного дослідження.

¹Бахтин М. Проблема речевых жанров // Бахтин М. Литературно-критические статьи. – М., 1986. – С. 428-472; ²Бабич Н. Практична стилістика і культура української мови. – Львів, 2003. – С. 5-24; ³Бахтин М. Указ. раб. – С. 467; ⁴Там само. – С. 430; ⁵Кожина М. Стиль и жанр: их вариативность, историческая изменчивость и соотношение // *Stylistika: Styl I gatunek*. VIII. – Ople, 1999. – С. 15; ⁶Золотова Г. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. Очерк. М., 1982. – С. 14; ⁷Буряк В. Еволюція термінологічного інструментарію сучасної теорії публіцистики: інтелектуальна модель інформаційного відображення // Наукові записки Інституту журналістики. т.3. – К., 2001. – С. 55; ⁸Там само. – С. 53; ⁹Там само. – С. 55; ¹⁰Шевченко Л. Динаміка розвитку стилів української літературної мови: інтелектуалізація як функція // Монографія “Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу”. – К., 2001. – С. 304; ¹¹Горбачук В. Основи журналістики: Навч. посібник / Слов'ян. державн. педагог. інстит. К., 2002. – С. 55; ¹²Буряк В. Значч. праця. – С. 59.

С.П.Шинкарук, студ.

**ІНШОМОВНІ ВКРАПЛЕННЯ В ЕПІГРАМІ МИКОЛИ
ЛУКАША**

Стаття присвячена висвітленню питань, пов'язаних зі з'ясуванням способів реалізації творчого та інтелектуального потенціалу автора на мовному рівні, механізмів творення експресії; «сугестивного» начала іншомовних одиниць в епіграмах М. Лукаша.

The article is devoted to elucidation of questions which are connected with discovering ways of realization author's creative and intellectual potential on the language level mechanisms of creation expression; "suggestible" beginning of another language elements in Mykola's Lukash epigrams.

Епіграма Миколи Лукаша з іншомовними вкрапленнями становить особливий науковий інтерес для мовознавців, оскільки дає великий та розмаїтий матеріал для лінгвістичних досліджень та висновків про те, яким чином на мовному рівні реалізується творчий та інтелектуальний потенціал автора; механізми творення експресії в сатиричному та гумористичному ключі; «сугестивне» начало іншомовних одиниць в епіграмі-експромті.

В епіграмах Миколи Лукаша зустрічаються слова, словосполучення та речення іншомовного походження. Зрозуміло, що для адекватного сприйняття епіграми з лексикою такого штибу необхідною умовою постає добре володіння певною іноземною мовою. В протилежному випадку смисл епіграми залишиться незрозумілий читачеві (слухачеві), а отже, головна мета епіграми не зреалізується. Епіграми з чужомовними елементами зорієнтовані на читача зі значним інтелектуальним рівнем, цим вони і складні для сприйняття, але й звертають на себе увагу своєю оригінальністю. Таким чином на епіграми накладається своєрідна мітка лінгвістичної ерудиції автора, що знайшла свій вияв у вигляді чужомовної лексики.

До циклу «Двомовне» увійшло близько 35 епіграм з перекладеною (транслітерованою) та оригінальною лексикою з німецької, французької, англійської, ідиш, словенської, російської та інших мов. Наприклад:

*Zugst, az libst mich. Nu, iz wus?
Я до тебе не озвусь.¹*

Серед Лукашевих епіграм вказаного циклу є такі, в яких фігурують латиномовні елементи. Вони введені в текст епіграми на двох мовних рівнях: лексичному і синтаксичному. Варто розглянути їх окремо, оскільки в епіграмі мовоюдиниці кожного з рівнів особливі своїм смисловим та експресивним наповненням, і різняться засобами досягнення "сугестивної" мети.

На лексичному моворівні латиномовні слова виявляються в двох іпостасях: як заголовок та як вкраплення в українськомовне речення.

Епіграма як жанр передбачає "адресатний" характер подачі віршового тексту. Коефіцієнт заголовків зростає зі збільшенням коефіцієнту "адресатності".² Серед "шпигачок" Миколи Лукаша переважають епіграми із заголовками-покликаннями на певну особу-адресата. Зазвичай заголовок смислово міцно пов'язаний з самим віршовим текстом, з усіма рівнями його організації.³ Аналогічну ситуацію маємо з латиномовним заголовком в Лукашеві епіграмі: "Vox populi" (Лук.) ("Голос народу"). Як правило, назва постає вже після "написання" самого тексту твору. Особливий випадок маємо з епіграмою-експромтом, де назва може приписуватися епіграмі з огляду на екстралінгвальні умови створення тексту і конкретну мету епіграми. Проте, даний заголовок розрахований перш за все на візуальне сприйняття читачем. Ця "зоровість" очевидна через свідоме перекреслення автором слова "populi" та надрядковим приписом іншого слова – "Popandopuli". Отже, читаємо: "Голос Попандопулі". Таку гру зі словами можна трактувати як один зі способів створення дотепу, комічності, курйозності.⁴ Отже, заголовок претендує на адекватне сприйняття лише за умов його *прочитання*, адже в самій природі курйозу вже закладена здоровість.⁵ Подання назви епіграми латинською мовою в даному випадку є цілком виправданим. В епіграмі йдеться про "давніх греків", що відмовляються від "фтеорій" "понавидумуваних". Небезпідставно автор використовує лайливі та просторічні слова, що стають основою насмішки в епіграмі. До такого ж ефекту спричиняється манера подання тексту: на початку кожного рядка Лукаш вводить "тире", таким чином, створюється враження полілогу. На таку думку також наштовхує сама назва – "Голос народу", що додає певного пафосу. Проте, сама мова епіграми знижує її до "попандопулівського" рівня, що вносить сатиричний та гумористичний струмінь в загальне звучання епіграми. Адже епіграма у давніх греків не мала елементу насмішки, характерного для епіграми сучасної. Це був "серйозний" жанр, який

використовувався давніми греками як напис на монументах та інших речах, присвячених богам.⁶

В наступній епіграмі латинське слово "impotentes" ("безсилі") суттєво відрізняється від попереднього стилістичним навантаженням, рівнем експресивності, розміщенням в тексті епіграми та деякими іншими особливостями, про які мова йтиме далі. Зазначене слово можна вважати вкрапленням латинського походження в українськомовне речення:

Триумфує кардинальська брамія:

Habet Papa entes Dei gratia!

Entes – to entes.

*Тільки **impotentes**.* (Лук.)

Проте, про наведену лексему як одиничний випадок в українськомовному тексті говорити не доводиться. Швидше за все, слово "тільки" відіграло роль вдалого засобу для створення мовного контрасту, який так необхідний задля реалізації комічно-сатиричної мети епіграми.

Особливу увагу варто звернути на композиційну структуру епіграматичного тексту (КСЕТ). Сталість КСЕТ є одним із "засобів комунікативного впливу, який формує у реципієнта структурне очікування певного типу тексту".⁷ Сучасна епіграма належить до гумористично-сатиричних жанрів, які здійснюють свою "сугестивну" мету за допомогою "навантажених стилістичних елементів в експресивній кінцевій позиції тексту",⁸ що в епіграмі виявляється як пуант. Зазначена латиномовна лексема знаходиться в абсолютному кінці епіграми і є так званою "фокусуною" римою, що зазвичай містить найважливіше в семантичному відношенні слово.⁹ В цьому випадку можна обмовитися про риму, розраховану на звукове сприйняття, в якій схожа вимова приховує розбіжність написання, в наслідок чого відбувається відхід від візуального збігу.¹⁰ Така рима, без сумніву, привертає увагу своєю неочікуваністю. Проте, дане стилістичне явище має подвійну природу. З одного боку, слово "тільки" продовжує свою українськомовну проекцію на наступне слово, що при аудіальному сприйнятті є цілковитою аналогією до слова "імпотенти". Зовсім незначне відхилення латиномовного слова від українського аналогу не ламає асоціативний ланцюжок реципієнта. З іншого боку, при візуальному сприйнятті латиномовна лінія зберігається, проте суть епіграми не змінюється, оскільки латинське "impotentes" українською мовою перекладається як

"безсилі". Таким чином, розглянутий стилістичний прийом знаходить подвійне тлумачення та означає себе як каламбур лексичного рівня.¹¹ Отже, на «двомовному перехресті» Лукаш досягає комічно-сатиричного ефекту, скерованого на реалізацію «сугестивної» мети епіграми.

Схожий випадок зустрічається також в наступній епіграмі:

*A tu зуміла-бись,
Nata parentibus **humilibnis**?* (Лук.)

Проте слово "humilibnis" подається Лукашем у дещо спотвореному вигляді. В латинській мові даний прикметник виступає в ролі узгодженого означення до "parentibus",¹² а отже, правильною формою прикметника буде "humilibus". Проте, задля створення "акустичної" рими.¹³ Лукаш деформує закінчення, притягуючи його вимову до українського "зуміла-бись". Така рима розрахована для сприйняття на слух.

На синтаксичному рівні зустрічаються порушення побудови латинського речення. Наприклад, в епіграмі про «безсилість» «папської братії». За загальною нормою підмет переноситься на початок речення, а присудок – вкінець.¹⁴ Отже, в реченні «Habet Parentes Dei gratia!» «habet» має знаходитися вкінці речення.

В інших випадках функціонування латиномовних елементів на синтаксичному рівні порядок слів у реченні не порушується:

*Нехай навкруг темнота пенетує.
Fac id, quod est humahitatis tuae!* (Лук.)

Потрапляючи в поле дії епіграматичного жанру як одного з найбільш експресивних, стилістично нейтральні мовні одиниці набувають певної експресії. Експресивна функція мови «стимулює їх нестандартність, виділення їх серед інших».¹⁵ На тлі української мови чужомовна лексика відразу впадає у вічі відмінністю своєї форми та звучання. Таким чином автор досягає абсолютного контрасту. Поза українськомовним текстом (контекстом епіграми) такі мовні одиниці є стилістично нейтральними.¹⁶ Проте, нетранслітеровані, в українськомовному тексті вони набувають певної експресивності; вживаючись без перекладу, такі мовні одиниці виконують емоційно-експресивну функцію.¹⁷

Інтенсивність експресії залежить від екстралінгвального чинника (мовленнєвої та історичної ситуації) і словесного оточення в тексті – це підтверджують іншомовні слова.¹⁸ Можна припустити, що властивість іноземної лексики – чудово завуальювати гостру сатиру

в епіграмах на «заборонені» теми – стала однією з причин уведення її в українськомовний текст (напр., епіграма «Конклав» (Лук.).

Імовірно, вибір мови також залежав не лише від того, якою іноземною мовою Лукаш володів найкраще, а й від того, якою мовою володіє адресат, або від предмету розмови, в межах якої створювалась епіграма-експромт. Адже саме за таких умов суть епіграми сприймалася неспотвореною.

З огляду на каламбурні рими та гру слів в епіграмах «двомовного» циклу, можна дійти висновку про те, що рівень знання іноземної мови впливає також на віртуозність автора у віршовому штукарстві. До «штук поетіцких»¹⁹ можна зарахувати другий рядок в епіграмі «Ювенал», який є стилізацією під латинську мову:

Який рух, який протест?!

Nativ comreda est. (Лук.)

Такі стилістичні прийоми в епіграмі виконують «сміхотворчу» роль.

Отже, поєднанням різномовних одиниць, що є однією з важливих основ мовної експресії,²⁰ створюється потужний гумористично-сатиричний струмінь в епіграмі-експромті Миколи Лукаша.

¹ Лукаш М.О. Шпигачки / Післямова Л. Череватенка, - К., 2003. – С. 101;

² Фатеева Н. А. О лингвопозитическом и семиотическом статусе заглавий стихотворных произведений (на материале русской поэзии XX в.)//Поэтика и стилистика: 1988-1990. – М., 1991. – С. 122; ³ Там само. – С. 109; ⁴ Сивокінь Г. Давні українські поеми. – Х., 2001. – С. 94; ⁵ Ткаченко О. П. Курйозна поезія в українській бароковій літературі: Дис. ...канд. філол. наук: 10. 01. 01. – К., 1999. – С. 2; ⁶ Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефронъ. – 1904. – Т. 80. – С. 892; ⁷ Перліна Ю.Г. Композиційно-стилістична структура епіграми як типу тексту (на матеріалі німецьких епіграм 17-20 ст.). Автореф. дис. – Одеса, 1996. – С. 6; ⁸ Там само; ⁹ Гончаров Б. П. Звуковая организация стиха и проблемы рифмы. – М., 1973. – С. 167, 171; ¹⁰ Там само. – С. 156, 167; ¹¹ Лук А. Н. О чувстве юмора и остроумии. – М., 1968. – С. 101; Перліна Ю.Г. Знач. праця.– С. 12; 3. – С. 104; ¹² Звонська Л. Л. Латинська мова. – К., 2003. – С. 41.; ¹³ Гончаров Б. П. Знач. праця. – С. 156; ¹⁴ Боровський Я. М., Болдырев А. В. Учебник латинского языка для гуманитарных факультетов университетов. М., 1975. – С. 141; ¹⁵ Білодід І. К. Науково-технічний прогрес і мова художньої літератури. – К., 1978. – С. 7-8; ¹⁶ Пилинський М. М. Розмовна лексика в писемних стилях сучасної української літературної мови./Взаємодія усних і писемних стилів мови. – К., 1982. – С. 48; ¹⁷ Чабаненко В. А. Основи мовної експресії. – К.: Вища школа, 1984. – С. 102; ¹⁸ Пилинський М. М. Знач. праця. – С. 48; ¹⁹ Величковський Іван Повне зібрання творів. Дзигар цілий і напівдзигарик. – К., 2004. – С. 54; ²⁰ Чабаненко В. А. Знач. праця. – С. 106.

РЕЦЕНЗІЇ

Л.І. Шевченко, д-р філол. наук

“ЯК СЛОВО НАШЕ ОЗОВЕТЬСЯ...”

Стаття-рецензія на видання: *Ukrajínistika – minulost, přítomnost, budoucnost /*

Sbornik vědeckých prací. – Masarykova univerzita v Brně.

Fakulta filozofická. Ústav slavistiky, Brno. – 2004. – 379 s.

Сучасні тенденції розвитку світової культури формують нові виклики для національних мов і літератур. Доба глобалізації вимагає зосередженості на репрезентативних для культурного простору нації ідеях і характеристиках, водночас із виразною спрямованістю культурної комунікації до універсальних моделей мислення і світосприйняття.

У цивілізаційному контексті новітнього часу особливої ваги набуває діяльність наукових колективів, які спрямовують зусилля на комплексне розв'язання освітніх, дослідницьких і просвітницьких завдань національної культури, що особливо важливо, коли йдеться про науковий осередок, який працює поза межами країни.

У слов'янському науковому світі Бренська школа україністики є відомою. Її основи закладаються ще в 1928 р., коли у Празі з'являється друком “Словесність слов'ян” славетного дослідника Франка Волмана (*Wollman, Slovane. Slovesnast Slovanů*), де автор звертає прихильну увагу і на українську духовну культуру. Історичні постаті українських інтелектуалів Петра Могили, Івана Вишенського, Мелетія Смотрицького та ін., духовні центри національного відродження, такі як Острозька і Києво-Могилянська академії, вводяться видатним славістом у коло знакових віх європейської культурної історії.

Від 1928 р. і до сьогодні україністика в університеті ім. Т.Г. Масарика у м. Брно має певну логіку розвитку, тому що відбиває наукові, суспільні та політичні реалії ХХ і початку нового, ХХІ ст. Період накопичення братньою культурою знань про духовний світ українців, поповнення університетських бібліотечних фондів виданнями з історії та культури українців завершується в 1993 р. рішенням Міністерства освіти Чеської республіки відкрити на філософському факультеті Моравського університету спеціалізацію “українська мова та література”.

2003 року, з нагоди десятирічного ювілею українознавчих студій в університеті м. Брно, наукова громадськість проводить міжнародну конференцію, за результатами якої в 2004 р. видається збірник наукових праць (Ukrajnistika – minulost, přítomnost, budoucnost / Sbornik vědeckých prací. – Masarykova univerzita v Brně. Fakulta filozofická. Ústav slavistiky, Brno).

Тематика видання відбиває особливості події: певне підведення підсумків у становленні україністики в одному з чеських осередків слов'янської культури, аналіз можливих напрямків розвитку пошукової та освітньої роботи в університеті, окреслення перспектив україністики в Чехії, її славістичних центрах. І головне – видруковано наукові результати з історії та сучасності української словесності, культури, осмислено перекладознавчі здобутки, що завжди свідчить про прагнення культур до взаєморозуміння і взаємозбагачення.

Послідовною, як з огляду на зазначену проблематику, є структура рецензованого збірника, що включає комплекс питань, пов'язаних зі стратегіями дослідження української мови та дидактичних основ її викладання (розділ I), теоретичними і практичними аспектами вивчення української літератури (розділ II), проблемам перекладу (розділ III) та культурологічним осмисленням резонансних подій в історії становлення національного духовного світу (розділ IV).

Заслужують на увагу тематичні акценти, що на них зосередилися дослідники. Насамперед, це широкий спектр філологічних розвідок з історії україністики в європейському культурному ареалі (“Перші кроки україністики в Брненському університеті” Галини Миронової, “Vynčovanie ukrajinského jazyka na jednotlivých tyloch škól v Slovenskej republike” Марії Чижмарової, “Из истории изучения украинского языка в Австро-Венгрии (1848 - 1918). Венский и Градский университеты” Германа Бідера, “Ukrajínká jazykověda na Slovenskuvývin, sučachý a perspektivy” Ярмили Кредатусової та ін.).

Дослідження істориків становлення філологічних студій з україністики акцентують увагу передусім на інформативному збагаченні допитливого читача знаннями про українське мовознавство, українознавчі центри, про дослідників, які присвятили життя вивченню українського слова. Крім об'єктивної необхідності знайомства з науковими слов'янськими центрами, така дослідницька

проблематика має й інший вимір – морально-етичний. Адже надзвичайно важливо не загубити в часі і в людській пам'яті імена подвижників, чий науковий доробок долучився до становлення сучасних гуманістичних ідей. Про них у хронології становлення брненської україністики говорить Галина Миронова, їх місце в університетському середовищі Відня і Граца характеризує Герман Бідер. Факти історії і факти сучасності аналізуються як закономірний еволюційний вектор розвитку філологічної свідомості. На наш погляд, такий напрямок історико-гуманітарного спостереження дозволяє сформувати чітке уявлення про спадкоємність у науці та є потрібним і дослідникам, і всім, хто цікавиться україністикою.

Актуальним у збірнику Брненського університету є цикл статей, об'єднаних навколо важливих фахових питань сучасної філології, зокрема еволюції української літературної мови та сучасної форми її побутування (Дарина Тетеріна – Блохін), дискусійних проблем словотвору – етапів та способів переходу іменників у прислівники (Йозеф Андерш), словотвірних можливостей назв діячів у зіставній диспозиції української та чеської мов (Оксана Антоненко), принципів зіставного опису словотвірних систем слов'янських мов (Олена Коряковцева) та ін.

У пошуковий спектр аналізу мовних явищ учасники конференції та автори збірника наукових праць включають граматичні одиниці, зупиняючись на частиномовній специфіці атрибутивних синтаксем (Олександра Гандзюк) – складній і неоднозначно опрацьованій в наукових підходах проблемі функціональної морфології. Зауважимо, дослідницька традиція аналізу атрибутивних синтаксем формує різні наукові парадигми, що спираються на ідеї структуральні, традиційно-описові, комунікативного синтаксису, стилістичні та ін. Потреба в їх продуктивному аналізі з метою узгодження, чи принаймні врахування позицій дослідників давно вже на часі. Матеріал, який представила для обговорення Олександра Гандзюк лише підтверджує таку необхідність.

Увага до функціонального та структурного синтаксису є виразно сформульованими тенденціями сучасної філології. Комплекс ідей, визначених ще наприкінці 40-х рр. празькою лінгвістичною школою (що є сьогодні симптоматичним із огляду на співвіднесення наукового пошуку з традицією, в якій вони сформовані) активно розробляється у слов'янському науковому світі. Важливо і значимо

для нас, що перспективні дослідження з функціонального і структурного синтаксису українських лінгвістів дістають апробацію і предметом дискусії в середовищі зарубіжних славістів. Ідеться, зокрема, про роботи Анатолія Загнітка “Синтаксичні зв’язки у внутрішній структурі простого речення”, Тетяни Масицької “Структурна організація семантично елементарних речень із дієслівними предикатами”, Оксани Невмиваки “Синтаксичні моделі із рефлексивною формою дієслова (на матеріалі диспозиційних типів деагентивних речень у чеській мові)”, Наталії Кравченко “Interactivity as a communicative – discursive category”.

Різні за постановкою проблеми і науковою аргументацією, статті слов’янських учених об’єднує спільна характеристика – розв’язання часткових питань мовознавства в контексті сучасних ідей гуманітарної науки з її спрямованістю до синергетичного знання. І в цьому, на наш погляд, є значна перспектива як славістичної, так і національної лінгвістики.

Літературознавчі розвідки славістів, представлені у збірнику, об’єднані не лише українською тематикою, але й новітніми підходами до проблеми концептуального осмислення ретроспективи і майбутнього розвитку україністики (Любиця Бабота “Примітки до концепції розвитку і перспективи дослідження літературної україністики в Пряшівському університеті”; Ганна Гаджилова “Український національний герой в драматургічній інтерпретації XIX ст.” та ін.).

Автори зупиняють дослідницьку увагу на спектральному аналізі особливостей самоідентифікації української літератури в текстових формах сміху (Геннадій Нога), розгортають можливості пізнання національної ментальності як чинника, що об’єднує історичну прозу другої половини XIX ст. (Надія Бойко), розглядають константи і змінні характеристики в описі суб’єкта, коли йдеться про українську прозу XX століття (Віра Жемберова). Коло наукових питань й аргументовані підходи до їхнього висвітлення дозволяють побачити можливості подальшої дослідницької роботи над ними і перебачити продуктивні результати.

Не можна оминати циклу робіт, зосереджених навколо ідей і постатей української культури, які визначили висхідні вектори її розвитку. Мартіна Трчкова зупиняється на особистості та діяльності Дмитра Чижевського, формулюючи афористичну оцінку його пошуковості як “міст між Заходом і Сходом”. Не можна не

погодитися з думкою Мартіни Трчкової, особливо коли йдеться про час і специфіку культурної традиції українського народу, а також формування істинних, ідеологічно незаангажованих науково-світоглядних критеріїв оцінки культурної спадщини. Дмитро Чижевський із такого погляду ще не є прочитаним, його творча особистість і творча діяльність лише схематично окреслені дослідниками. Тим важливішими, і що особливо цінно – саме в інтеркультурному контексті, є намагання наблизитися до наукової, а не популяризаторської оцінки доробку Дмитра Чижевського.

Авторський дискурс, ідіостилістична проблематика в цілому привертають увагу в рецензованому збірнику. Ольга Лефтерова звертається до інтерпретації інтексту як характерної риси латиномовного трактату С. Оріховського, Галина Бинова розглядає інтеграцію естетичних дискурсів у поетиці В. Шевчука, Віра Ленделова формує критерії та ознаки компаративно співвіднесених жанрово-художніх особливостей у Миколи Гоголя та Оксани Забужко. Дослідницькі тексти трансформуються у світоглядно-художні інтертексти, інтерпретовані частковості при їхньому послідовному аналізі дозволяють зробити загальні висновки – і ці висновки, безумовно, об'єднані навколо ідеї потужного розвитку української національної літератури.

Проблеми перекладу представлені у збірнику різними за методами аналізу підходами до явищ культурного засвоєння іномовної художньої реальності. Ігор Мельниченко розглядає еміграційний культурно-соціальний контекст, що зумовлює особливості поетичного перекладу, формулюючи диспозицію: “Юрій Дараган і Карел Гінек Маха: еміграційний аспект і переклад поеми “Май”. Моніка Шеречкова, Тетяна Річкова, Рита Кіндлерова вивчають неоднакові за широтою питань, але рівною мірою актуальні перекладознавчі проблеми: принципи перекладу авторської прози Костянтина Паустовського (Моніка Шеречкова), можливості зіставлення особливостей перекладацької діяльності, коли йдеться про українську прозу і чеську поезію (Тетяна Річкова), аналіз української літератури в чеських перекладах, представлених в Інтернеті (Рита Кіндлерова).

Особливістю наукових збірників, які публікуються за підсумками конференцій, присвячених ювілейним датам, є певний тематичний і пошуковий синкретизм. Напевно, в цьому випадку його не можна поцінувати в категоріях методологічної цілісності. Увесь

спектр неопрацьованих питань, які здатні об'єднати творчий пошук дослідників, актуалізується в тексті видання. Звідси в рубриці “Культура” поява різних за проблематикою і науковим узагальненням статей Петра Каліна “Урочисте відкриття пам'ятника Івану Котляревському у Полтаві в 1903 р.”, Георгія Коваленка “Украинский театральний конструктивизм: особенности генезиса и национального своеобразия” і Дануше Кшицової “От модерна до Ар Деко. Билибин – Нарбут – львовский Ар Деко”.

Для української культурної перспективи, сформульованої сьогодні у векторі європоцентричності, названі роботи є особливо важливими. Адже вони інтерпретують культурний простір сучасного європейського мистецтва з погляду присутності в ньому українських ідей, самобутнього доробку українських художніх шкіл та їхнього впливу на становлення мистецьких напрямків Європи нового часу.

Московський дослідник Георгій Коваленко аналізує мистецький пошук українського конструктивізму – Олександри Екстер, Анатолія Петрицього, Вадима Меллера, Олександра Хвостенка-Хвостова, Леся Курбаса та інших знакових постатей нового мистецтва ХХ ст. – в контексті обґрунтування синкретичної щодо методологій дослідницької позиції: “конструктивізм, особливо конструктивізм театральний, виявився мистецтвом глибоко вкоріненим у традиції. Насамперед у традиції національні”¹.

Авторська теза, як зауважує й сам дослідник, не є однозначною в постановці проблеми та її аргументації. Існує потужний щодо фактології та концептуальної мотивації дослідницький напрямок, який *a priori* визначає конструктивізм в колі інтернаціонального мистецького пошуку. Тим більш цікавим є доведення Георгієм Коваленком власної позиції. І що важливо для україністики, і навіть ширше – для славістики, фахове поцінування найбільших мистецьких надбань минулого століття як художньої реалізації “естетизму українського народного життя” (в авторському покликанні на бачення процесу Д. Чижевським)² і водночас – культурного феномена європейської цивілізації.

Жанр наукового збірника, і відповідно наукове багатоголосся в ідеях, методах, формах викладу і переконливості аргументації, не дозволяють рецензентові зупинитися на багатьох цікавих, проблемних і часом дискусійних статтях, представлених у виданні. Їх прочитає уважний науковець і, сподіваємося, знайде матеріал для

власних роздумів. Важливо, що науковий збірник Масариківського університету у м. Брно стався. Сподіваємося, що він матиме майбутнє – і читацьке, і видавниче, і дослідницьке.

¹Коваленко Георгий. Украинский театральный конструктивизм: особенности генезиса национального своеобразия // *Ukrainistika – minulost, přítomnost, budoucnost / Sbornik vědeckých prací*. – Masarykova univerzita v Brně. Fakulta filozofická. Ústav slavistiky, Brno. – 2004. – s. 349;

²Коваленко Георгий. Украинский театральный конструктивизм: особенности генезиса национального своеобразия // *Ukrainistika – minulost, přítomnost, budoucnost / Sbornik vědeckých prací*. – Masarykova univerzita v Brně. Fakulta filozofická. Ústav slavistiky, Brno. – 2004. – s. 356.

Г.М. Насенко, канд.філол. наук

РЕЦЕНЗІЯ

Ярослав Мельник, Ольга Лазарович.

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА. – Навчально-методичний посібник. – Івано-Франківськ, „Гостинець” – 2004 – 244 с.

Сучасне суспільство продовжує осмислювати значення й роль християнства та його священних мов для тисячолітнього розвитку різних слов'янських культур. Тому підготовка фахівців різних гуманітарних спеціальностей не може обійтися без вивчення церковнослов'янської мови, закономірно з'являються й ряд навчально-методичних видань, серед них – і рецензована праця Я.Мельника та О.Лазарович.

Посібник створено за енциклопедичним принципом: його можна використовувати також і для вивчення основ палеографії, вступу до слов'янської філології, історії книгодрукування. Автори свідомо пропонують осягнення феномену писемності шляхом комплексного розгляду власне мовних фактів у нерозривному зв'язку з культурно-історичними. До основного тексту додано майже хрестоматійний за обсягом набір зразків для читання, ілюстративні таблиці зі словозміни, термінологічний та словник найуживаніших слів.

У вступі подано інформацію про походження слов'ян, найдавніші відомості про їх племена, наголошено на найважливіших поняттях порівняльно-історичного мовознавства, розглянуто

періодизацію церковнослов'янської мови. Дуже важливо, що текст супроводжується найрізноманітнішими ілюстраціями. Зауважимо, що досить складною для графічного зображення виявилася спроба звести до однієї схеми історію церковнослов'янської мови, та ще й на тлі періодів праслов'янських, давньоруських, староукраїнських тощо (іл.3, с.10). Тут авторам варто було б скористатися уже випробуваними прийомами унаочнення цієї теми, див. хоча б надзвичайно детальну й легку для прочитання таблицю історій мов на сайті [www.@ litopys.kiev.ua](http://www.litopys.kiev.ua). Бажано було б також спеціально спинитися на визначенні термінів *давньоруський*, *староукраїнський* тощо, тим більше, що до термінологічного словника вони не потрапили.

Багатий на ілюстративний матеріал та на факти розділ, присвячений проблемам походження писемності та розвитку різних систем письма. Палеографічні відомості надзвичайно поживають виклад та знадобляться майбутнім історикам, філологам, філософам. Вичерпно розкрито питання про історичні передумови появи писемності у слов'ян та дві слов'янські абетки, зроблено огляд найважливіших пам'яток. Можливо, його варто було б доповнити інформацією про те, що ці пам'ятки сьогодні мають традицію наукових публікацій та доступні для вивчення. Надзвичайно вдалою виявилася спроба ввести до цього розділу також параграфу про В(е)лесову книгу, суперечки щодо автентичності якої не вщухають. Шкода тільки, що нічого не сказано про те, яким же письмом чи якою ж мовою створено цей текст та не згадано досліджень українських мовознавців (див.: Ткаченко О.Б. "Питання походження т.зв. „В(е)лесової книги". Спроба формально-змістового аналізу" // Українська мова. – 2001 – № 1). Тим більше варто було б послатися на найновіші знахідки писемних текстів, зокрема т.зв. Новгородського кодексу I чверті XI століття. Прочитання цих чотирьох воскових сторінок, що здійснювалися зокрема й за скануванням фотонегативів, виведених на монітор комп'ютера, труднощі, з якими зустрілися дослідники, можуть слугувати непрямим доказом подробиці В(е)лесової книги. (Детальніше про це : А.А.Зализняк, Древнейшая кириллическая азбука // Вопросы языкознания.- 2003. - № 2. та ін.)

Огляд історії перекладів Святого Письма у різних слов'янських народів та найважливіших подій у становленні книгодрукування на слов'янських землях істотно розширюють

проблематику видання. Історико-мовознавча перспектива поглиблюється розглядом становлення досліджень старослов'янської та церковнослов'янської мов. Бібліографію до цього розділу збагатили б згадки про багатотомну „Історію української культури” та працю Я. Ісаєвича „Українське книговидання: витoki, розвиток, проблеми” (Л., 2002).

Розгляд звукової будови церковнослов'янської мови здійснено, згідно з традицією, у порівнянні з старослов'янською. Водночас виклад розділу „Фонетика” має, на наш погляд, істотні недоліки, що можна пояснити, можливо, й прагненням авторів дещо „спростити” матеріал (в усякому разі, про популярність тлумачень вони застерігають у передмові – с.4.). Проте популярність – не завада науковому рівню. Тому не можна погодитися з тим, що класифікуючи голосні чи приголосні, автори в таблицях наводять не загальноприйняті позначення фонем чи їх реалізацій, а літери кирилиці. Наприклад, як голосні переднього ряду названо літери **ѣ, и, ѡ, ь** (с.64). При цьому нічого не сказано про спосіб творення голосних та надлишковий характер абетки, що для позначення тих самих звуків передбачала вживання різних літер. Так само неуважно простежено за звуковим значенням окремих літер у порівняльній таблиці кирилиці та глаголиці (с 236-237), де відсутні м'які звуки [н'], [л'], [р'], [с'], [з'] та складотворчі [рр], [лл]. Також викликає заперечення таблиця приголосних (с. 68) , де без пояснень введено як окремі одиниці (звуки? фонемі?) сполучення літер **шт, жд**. Виняток тут зроблено для м'яких [н'], [л'], [р'], але, скажімо, палатальний характер вимови тих самих сполук [ш'т'], [ж'д'] чи шиплячих не передано.

Цікавий та інформативний розділ про лексику та лексикографію старослов'янської та церковнослов'янської мови. Тут названо найважливіші словники, якими можна користуватися при прочитанні давніх старослов'янських та пізніших церковнослов'янських текстів. Шкода, що нічого не сказано про фразеологію старослов'янських та церковнослов'янських пам'яток, а вона ж значно збагатила книжні стилі сучасних слов'янських мов.

Розділ „Морфологія” подано традиційно в описовому ключі. У ньому представлено передусім парадигми словозміни різних частин мови та примітки до них. На жаль, перекладів із текстів тут не знаходимо, а вони б дуже знадобилися тим, хто вперше приступає до пізнання Слова Божого в оригіналі та концептуально

прикладях (с.76 – с.82), флексія у зразках словозміни виділена не завжди (с.101 – с. 104).

Бібліографія, додана до посібника, досить повна. Шкода, що автори оминули тут чи не найкращий серед навчальних видань підручник Г.О.Хабургаєва «Старославянський язык» (М., 1974, 2-е видання – 1986 р.).

На нашу думку, видання значно б виграло, якби в списку літератури, де перелічено класичні праці з мовознавства, палеографії, підручники тощо фігурували й нові, не менш значущі роботи українських учених Г.Півторака „Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов”(К., 2001), М.Брайчевського „Походження слов'янської писемності” (К., 1998), С.Висоцького „Київська писемна школа X-XII ст. (До історії української писемності)”(Л. – К. – Нью-Йорк , 1998) та сучасні підручники Камчатнова А.М. (М., 1998), Бондалетова В.Д., Самсонова Н.Г., Самсонової Л.Н. (М., 2001) тощо.

Переконані, що видання сприятиме відродженню найкращих традицій викладання історико-мовознавчих дисциплін та буде прихильно зустрінуте викладачами й студентами.

ЗМІСТ

ЛІНГВІСТИКА В ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ СУЧАСНОГО НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Шевченко Л.І. Тенденції розвитку світових мов і національна перспектива: лінгвістичні можливості впливу на ситуацію.....	3
Ніка О.І. „Можливі світи” і мовна концептуалізація.....	8
Соловей Н.В. Пасивна перспектива головної предикації речення та граматичні способи її вираження.....	16
Калстнік А.А. Теоретичні засади лінгвістичного аналізу неології в неокласицистичному тексті.....	27

АСПЕКТОЛОГІЯ ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В НОВІТНІХ КОНЦЕПЦІЯХ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

Звонська Л.Л. Розвиток функціональної семантики плюсквамперфекта у давньогрецькій мові.....	34
Горобець В.Й. Зміцнення українсько-російських мовних взаємин у добу просвітництва XVIII ст.....	42
Дем'янюк А.А. Роль складного епітета в мові староукраїнської поезії кінця XVI–XVII ст.....	53
Дуброва Г.І. Елементи польської мови у творах М. Смотрицького (у зіставленні з творчістю І. Галятовського і А. Радивилівського).....	62
Капась М. Функціональна асиметричність синтаксичних конструкцій у текстах казань XVII ст.....	71
Сухова Т.В. Медична номенклатура в староукраїнській мові XV – першої половини XVII ст.....	82

СУЧАСНІ ЛІНГВІСТИЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТЕКСТУ

Миронова В.М. Поетика середньовічної латини (тропи і секвенції).....	90
Дядищева-Росовецька Ю.Б. До методики лінгвофольклористичного мікроаналізу поетичної мови (на матеріалі однієї української ліричної пісні).	96
Семенюк В.Я. Мовна репрезентація потоку свідомості як особливої форми внутрішнього мовлення в художньому тексті (на матеріалі повістей Ігоря Костецького).....	109

Паньовіна Є.Л. Опозиція земне & небесне в дискурсі барокового світогляду (на матеріалі проповідей і. Галятовського та А. Радивиловського).....	119
Солдатова Л.П. До аналізу потенцій неоднозначностей.....	125
Штельмах М. Жанрова диференціація стилю масової інформації: сучасна аспектологія.....	133
Шинкарук С.П. Іншомовні вкраплення в епіграмі Миколи Лукаша.....	144

РЕЦЕНЗІЇ

Шевченко Л.І. “Як слово наше озоветься...” Стаття-рецензія на видання: Ukrajinistika – minulost, přítomnost, budoucnost /Sbornik vědeckých prací. – Masarykova univerzita v Brně.Fakulta filozofická. Ústav slavistiky, Brno. – 2004. – 379 s.....	150
Наснко Г.М. Рецензія. Ярослав Мельник, Ольга Лазарович.ЦЕРКОВНОСЛОВ’ЯНСЬКА МОВА. – Навчально-методичний посібник. – Івано-Франківськ, „Гостинець” – 2004 – 244с.....	156

CONTENTS

THE LINGUISTICS IN THE INTEGRATION PROCESSES OF THE MODERN SCIENTIFIC COGNITION

Shevchenko L.I The tendencies of development of the global languages and national prospect: linguistic opportunities of situation influence.....	3
Nika O.I. "The possible worlds" and linguistic conceptualization.....	8
Solovey N.V. Passive perspective of the main predication and grammatical means of its expression.....	16
Kaletnik A. A. Theoretical principles of the linguistic analysis of the neologics in the neoclassical text.....	27

THE ASPECTOLOGY OF THE HISTORICAL-LINGUISTIC PROBLEMS IN THE MODERN CONCEPTIONS OF THE SCIENTIFIC KNOWLEDGE

Zvonska L.L. Development of the functional semantics of the pluperfect in the old greek language.....	34
Horobets' V.Y. Strengthening of Ukrainian-Russian language relations is the Age of Enlightenment (the XVIII th century.).....	42
Demyanyuk A.A. The action of compound epitete in language Old Ukrainian poetry of the end of the XVI-XVII th century.....	53
Dubrova H.I. The elements of Polish language in the works of M. Smotrycky (compared with works of I. Galyatovsky and A. Radyvylovsky).....	62
Kapas M. Functional asymmetricity of syntactic constructions in the text of kasan XVII th century.....	71
Sukhova T. V. Medical nomenclature in old ukrainian language of XVI – first half XVII th centuries.....	82

THE MODERN LINGUISTIC INTERPRETATIONS OF THE TEXT

Myronova V.M. Poetics of medieval latin (tracks and sequences)	90
Dyadysheva-Rosovetska J.B. To the methodics of the linguistic-folkloristic microanalysis of the poetic language (based on the material of the one Ukrainian lyric song (the first article).....	96
Semenyuk V. Linguistic representation of the stream of consciousness like a particular form of internal speech (based on material of the tales by Igor Kostetstky).....	109

Panjobina E.L. The opposition of heavenly and earthly realms in the outlook of baroque discourse (based on the material of the sermons of Ioannykiy Galyatovsky and Antony Radyvylovsky).....	119
Shtelmakh M .L. Genre differentiation of mass media style: various modern linguistic approach.....	133
Shynkaruk S. P. Sprinkles which belong to others languages in the epigrams of Mykola Lukash.....	144

REVIEWS

Shevchenko L.I. "How the our word answers...". The article-review to the publication: <i>Ukrajinstika – minulost, přítomnost, budoucnost</i> /Sbornik vědeckých prací. – Masarykova univerzita v Brně.Fakulta filozofická. Ústav slavistiky, Brno. – 2004. – 379 s.....	150
Nayenko G. Recension on the manual of Melnyk J., Lazarovych O. <i>Old Slavonic</i> . - Ivano-Frankivsk: Hostynec - 2004 - 244 p.....	156